



OSMANLI'NIN SANCILI YILLARINDA

ARAPLAR KÜRTLER ARNAVUTLAR

Dr. Abdurrauf Sinno

 SELENCE

Dr. Abdurrauf Sinno

OSMANLI'NIN SANCILI YILLARINDA

ARAPLAR-KÜRTLER-ARNAVUTLAR

1877-1881

Dr. Abdurrauf Sinno

OSMANLI'NIN SANCILI YILLARINDA
ARAPLAR-KÜRTLER-ARNAVUTLAR
1877-1881

Arapçadan Çeviri
D. Ahsen BATUR

Selenge Yayınları
İstanbul 2011

Selenge Yayınları No: 61

Tarih Serisi: 49

Kapak-Sayfa Düzeni

Ahmet Yanar

Tashih ve Redaksiyon

Mehmet Efendiođlu

Baskı-Cilt

Step Ajans Matbaacılık

Tel: 0212 446 88 46

ISBN 978-975-8839-86-5

Selenge Yayınları

Ticarethane Sok. No: 41/24 Cađalođlu/İSTANBUL

Tel: 0212 514 45 73 Faks: 0212 511 09 35

www.selenge.com.tr

e-posta: selenge@selenge.com.tr

İÇİNDEKİLER

EKLER	9
KISALTMALAR	13
ÖNSÖZ	15
GİRİŞ	25

BİRİNCİ BÖLÜM

BİLÂD-I ŞAM VE OSMANLI DEVLETİ	
Dini ve Milli Kimlik Arasında.....	35
1. “Osmanlı Birliği” ile “Suriye” Arasındaki Bilâd-ı Şam Müslümanları (1839-1877).....	35
a) Suriye Yurdu Akımının Gelişimi.....	41
b) Bilâd-ı Şam Müslümanları ve “Osmanlı Birliği”.....	43
2) Müslüman Âyânlar Hareketi (1877-1878) Bir Bağımsızlık Projesi mi yoksa Kendini Koruma Hareketi mi?	54
Gerçekle Hayal Arasındaki Âyân Hareketi.....	55
Âyân Hareketi’ne Katılanlar	63
3. Müslüman Âyânlar ve Yusuf Kerem Projesi – Emîr Abdullah el-Cezâiri’nin Bunlarla Olan İlişkisi.....	67

İKİNCİ BÖLÜM

SURİYE’Yİ OSMANLI DEVLETİ’NDEN KOPARMA PROJELERİ VE İSLAMİ TEPKİLER.....	77
1. İngiltere’nin Yeni Akdeniz Stratejisinde “Suriye” ve İslamî Tavırlar	77
2. Suriye Hıdivliği, Beyrut Gizli Cemiyeti’nin Suriye Yurdu Projesi ve İslami Tepkiler.....	84

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İNGİLTERE’NİN ARAPLARI OSMANLI’DAN KOPARMA PROJESİ-HİCAZ ARAP HALİFELİĞİ	99
1. Mekke şerifleri; dinî, siyasî ve içtimaî mevkileri.....	99
2. Mekke Şerifleri ve Osmanlı Devleti	102
3. İngiltere ve İslam Halifeliğini İngiliz Himayesinde Bir Arap Halifeliğine Dönüştürme Projesi	106
4. Başkonsolos Zohrab, Mekke Emîrleri ve Hicaz’daki Arap Halifeliği (Uygulama Teşebbüsü)	112

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KÜRDİSTAN VE OSMANLI DEVLETİ	
İsyan ve İtaat Arasında.....	129
1. 93 Harbine Kadar Kürdistan’da Siyasî, Sosyal ve Ekonomik Şartların Gelişimi.....	129
2. 1877-1878 Harbi ve Osmanlı Kürdistan’ı Üzerindeki Etkileri.....	134
3. Şeyh Ubeydullah ve Kuzey Anadolu’da bir “Ermeni Devleti” Projesi (1879 kıyımı).....	136
4. Şeyh Ubeydullah: Birleşik ve Bağımsız Kürdistan Projesinde Büyük İntifada (1880).....	144

BEŞİNCİ BÖLÜM

93 HARBİ VE ARNAVUT MİLLİYETÇİLİĞİNİN CANLANMASINDAKİ ROLÜ	153
1. Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk.....	153
Tepedelendi Ali Paşa	156
2. Arnavutluk’ta Sosyo-Ekonomik Değişimler ve Milli Kıpırdanmalar.....	158
3. Kültür Hareketi: Müslümanlar ve Arnavut Milliyetçiliği ..	162

4. Yeşilköy ve Berlin Anlaşmaları (1878), Bunların Arnavut Milli Hareketinin Doğuşuna Etkileri.....	173
5. Arnavutlarla Osmanlılar Arasında Çatışma; Balkanlarda Uluslar arası Dayanışma.....	181
SONUÇ.....	191
EKLER.....	200
KAYNAKÇA.....	244
DİZİN.....	256

EKLER

Ek 1.

Paul Haury, *Expose simple et clair de la question d'Orient*, 1770-1915, 2. baskı, Paris 1923. (Rus Nüfuzunun Doğuda Yayılması);

Ek 2.

BPP/69, *Finn to Malmesbury*, no. 29. Jerusalem 22.6.1858, inclosure. No. 2, *Vice-Consul Rogers to Finn*, Caiffa 18.6.1858.

Nasıra kadısı Sultan Abdülmecid'in Osmanlı İmparatorluğu'nda 'inanç özgürlüğü'yle ilgili buyruğunu "içi boş bir söz" olarak niteliyor.

Ek 3.

BPP/69, *Skene to Malmesbury*, no. 43, Aleppo 7.8.1858, inclosure in no, 43, *Skene to Finn*, Aleppo 31.7. 1858.

İngiltere'nin Haleb konsolosu Skene'nin Kuzey Suriyeli Müslümanların Osmanlı yönetiminden çıkıp Mekke şeriflerinin yönetiminde bağımsız bir Arap devleti kurma istekleriyle ilgili raporu.

Ek 4.

E. O. 78/2848, *Eldridge to Salisbury*, political no. 57, Alieh 18.7.1878.

Eldridge'nin Suriyeli Müslüman ve Hıristiyanların ülkelelerinde İngiliz mandasını istedikleri konusunda Salisbury'ye yazdığı mektup.

Ek 5.

E.O. 78/2988, *Zohrab to Salisbury*, secret/cnof./separate. Jeddah 12.3.1879.

Konsolos Zohrab'ın Şerif Hüseyin'in Afganistan konusunda ve başka hususlarda İngiltere'ye ve İngiliz çıkarlarına hizmete hazır olduğu ve İngiliz yönetiminin Müslümanlara adaletli davranacağına inandığı konusundaki mektubu.

Ek 6.

E.O. 78/2988, Zohrab to Salisbury, conf./political, no. 1, Jeddah 6.8.1879.

Zohrab'ın Salisbury'ye Mekke'de Osmanlı-Rus savaşının sonuçlarından hoşnut olmayan gizli bir cemiyetin İslam dünyasındaki liderlerle Osmanlı'nın İslam halifeliğinden uzaklaştırılması konusunda temaslarda bulunduğunu belirten mektubu. Aynı belgede bu cemiyetin bir Arap devleti projesi olduğu, yakın bir gelecekte Hicaz'da karışıklıkların başlayacağını umduğunu belirtmektedir.

Ek 7.

E.O. 78/2988, Letter from Grand Sherif to Zohrab, 23.12.1879.

Şerif Hüseyin'in Zohrab'a İngiltere'nin Afganistan'daki çıkarları doğrultusunda hareket etmeye hazır olduğunu; bu konuda elinden geleni gizli ve aşikâr olarak yapmaya hazır bulunduğunu bildiren mektubu.

Ek 8.

E.O. 78/2988 Zohrab to Salisbury, secret/conf./separate, Jeddah 22.12.1879.

Zohrab, Salisbury'ye Şerif Hüseyin'in kendisiyle güvenilir bir aracı vasıtasıyla şifahi olarak anlaşmak istediğini; Hicaz'da Osmanlı sultanına karşı adavet duygularının en üst zirveye çıktığını, dini mercilerin İngiltere'den Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İslamî Vakıflara el koymasını ve en nihayet Hicazlı Arapların İngiliz uyruğuna geçmek için çalıştıklarını bildiren mektubu.

Ek 9.

E.O. 78/3131, Zohrab to Salisbury, secret, Cairo 9.1.1880.

Şerif Hüseyin Zohrab vasıtasıyla Salisbury'ye Osmanlı'ya karşı girişilecek başkaldırının İngiltere tarafından desteklenip himaye edilmesi gerektiğini, Hicaz sakinlerinin bu konuda kendisini destekleyeceklerini bildiriyor. Zohrab ise ülkesinin Hicaz'ı himayesi altına almasının ona tüm İslam dünyasında güçlü bir nüfuz kazandıracığı görüşünü bildirmektedir.

Ek 10.

F.O. 78/3131, Zohrab to Alston, Private/secret, Cairo 12.1.1880.

Zohrab, dostu Alston'a İngiltere'nin Osmanlı sultanına karşı savaş açmak istemesi halinde Hicaz'ı himayesi altına alması gerektiği teklifinde bulunuyor.

Ek 11.

F.O. 78/2988, Zohrab to Burners, most secret/conf., Jeddah 6.12.1879.

Zohrab, Hint Okyanusu'ndaki İngiliz donanmasından, Mekke'deki en yüksek mercilere dayanarak tehlikeli olayların olacağı düşüncesiyle bazı birimlerini Hicaz sahiline kaydırmasını istiyor.

Ek 12.

F.O. 881/4341, Layard to Granville, no. 10, Therapia 25.5.1880.

Layard, Grandville'e Hindistan Müslümanlarını İngiltere aleyhine kışkırtmayı amaçlayan Sultan Abdülhamid'e karşı İslam camiasının siyasetini, Hac mevsiminde Osmanlı'nın İngiltere'nin İslam düşmanı olduğu ve onun Osmanlı hilafetine son vermek için çalıştığıyla ilgili propagandasının bu yöndeki düşünceleri en üst noktaya çıkaracağını belirten mektubu.

Ek 13.

F.O. 424/97, Layard to Salisbury, no. 112, Constantinople 24.3.1880.

Layard, Salisbury'ye Şerif Hüseyin'e düzenlenen suikastı tel'in eden İslamî tepkileri, Şerif Hüseyin'in sultanın kendi yerine Şerif

Abdulmuttalib'i tayinini ve keza Abdulmuttalib'den sonraki büyük şerif'in Avnu'r-Refik olacağı vaadini memnuniyetle karşılmasını bildiren mektubu.

Ek 14.

E.O. 424/97, Layard to Salisbury, secret, no. 113, Constantinople 26.3. 1880.

Şerif Hüseyin'e düzenlenen suikastın İngiltere'nin Hindistan'daki çıkarlarına indireceği darbeler. Sultan Abdulhamid, İngiltere'nin Hicaz ve kutsal toprakları istilasıyla ilgili planlarından haberdardı. Yeni şerif Abdulmuttalib İngiltere'nin en şiddetli muhaliflerinden, (sonraki şerif adayı) Avnu'r-Refik'in ise Mekke emîri olması halinde İngiltere'nin can dostu olacağını bildiren belge.

Ek 15.

E.O. 424/97, Layard to Salisbury, inclosure no. 113, Constantinople 26.3.1880.

Layard, Salisbury'ye Şerif Hüseyin'in İngiliz hükümetiyle olan şüpheli ilişkilerinin kendisine karşı düzenlenen suikasta zemin hazırladığını, bu yüzden Osmanlı sultanının Abdulmuttalib'i Mekke emîri olarak atadığını bildiriyor.

Ek 16.

1900'lerde Arnavutluk'ta Müslümanların yaşadıkları bölgeler. Kaynak: Peter Bartl, *Die albanischen Muslime zur Zeit der nationalen Unabhangigkeitsbewegung* (1878-1912), Wiesbaden 1968, p. 87.

KISALTMALAR

- BPP : British Parliamentary Papers
EI : Encyclopaedia of Islam, 1st. Ed.
EI 2 : Encyclopaedia of Islam, 2nd. Ed.
F O. : Public Record Office (London), Foreign Office
IJMES : International Journal of Middle East Studies
MES : Middle Eastern Studies
PAAA : Politisches Archiv des Auswartigen Amtes –
Bonn
RDM : Revue des deux Mondes

ÖNSÖZ

Elinizdeki bu eser, tarihi boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun âkıbetini ilk defa tartışma konusu haline getiren 93 Harbi'nden sonra imparatorluk bünyesindeki din kökenli çatışmaları işlemektedir. Fransa'nın Mısır'ı işgal girişimi (1798-1801), Yunan isyanı (1821-1829) ve Mısır'ın Suriye topraklarını istilasından (1831-1840) başlayarak Kırım Savaşı'yla (1853-1856) devam eden süreçte imparatorluğun verdiği savaşlar ve yaşadığı krizlerde “Şark Meselesi”nin¹ Avrupa dengesiyle olan bağlantısı, hukuki durumu ilk defa Paris Anlaşması ve eklerinde (1856) açık bir şekilde ifade edilen Osmanlı İmparatorluğu ve ona bağlı ülkelerin güvenliğinin temininde önemli bir rol oynamıştır.² Fakat son Osmanlı-Rus savaşı (1877-1878), Fransa'nın 1870/71'de Prusya karşısında aldığı yenilgi neticesinde etkisini kaybedip, 1880'de Liberallerin iktidara gelişiyle birlikte İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu himaye politikasından vazgeçmesi sebebiyle, bu garantilerin hiç-

1 XVII. Yüzyıl sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun yapısında zayıflıkların ortaya çıkıp daha sonraki iki yüzyıl boyunca iyice belirgin hal almasından itibaren “Şark Meselesi” (Eastern Question) ifadesi tarihte ve siyasi literatürde geniş ölçüde kullanılmaya başlanmıştır. Bu ifade, kısaca, imparatorluğun iç çöküşüyle ve tebaa halkların başkaldırılarıyla bağlantılı tüm meseleleri, ayrıca Batı çıkarlarının Osmanlı Devleti dâhilindeki çatışmaları, çıkarların kesişmesi ve büyük devletlerin Osmanlı'nın çökertilmesi operasyonuna dahil oluşlarını tanımlamak için kullanılmıştır.

2 Paris Anlaşması'nın ek protokolünde yer alan Osmanlı Devleti'nin bağımsızlık ve güvenliğini “Teminat Sözleşmesi”nin (15.4.1856) birinci maddesinde “Mütteakit taraflar, 30 Mart 1856 tarihinde Paris'te imzalanan anlaşmada belirlendiği üzere Osmanlı Devleti'nin bütün halinde ve münferit olarak bağımsızlığını garanti ederler” denilmektedir. Bkz. J. C. Huretewitz, *The Middle East and North Africa in World Politics. A Documentary Record*, vol. I. European Expansion 1535-1914, New Haven/London 1975, s. 322.

bir kıymet-i harbiyesinin olmadığını ortaya koymuştur. Bu savaşla birlikte Osmanlı Devleti, Rusya'nın Büyük Bulgaristan Devleti'ni kurma konusundaki Pan-Slavizm politikası karşısında yalnız kalmış,³ Rus ordularının başkent İstanbul yakınlarına kadar gelişile güvenliği tehdit altına girmiş; bu askerî felaketi malî kriz (imparatorluğun borçlarını ödemekten âciz kalışı ve iflası) ve siyasî kriz (topu topu üç ay zarfında iki sultanın azli ve üçüncüsünün tahta çıkışı) takip etmiştir.⁴

İmparatorluğun maruz kaldığı askerî yenilgiler, ekonomik çöküş ve siyasî istikrarın zayıflamasının yankıları, Balkanlar ve Kafkaslardan imparatorluk dâhiline doğru yapılan göçlerin yanı sıra, civar bölgelerde de karışıklıklar şeklinde kendini göstermiştir. Örneğin Kürdistan'da Kürt lider Bedirhan'ın oğulları Osman Paşa ile Hüseyin Paşa isyan bayrağı açmış, bedevîler Bağdat-Basra arasındaki nehir yolunu kesmiş, Hıristiyanlar Zeytun dağında kıyama kalkmış, Necef ve Kerbela vergileri ödemeyi yahut asker vermeyi kesmiş ve özel bir mahalli yönetim kurmuşlardır.⁵

Diğer yandan İmparatorluk bünyesindeki Müslümanlar da devletlerinin geleceği konusunda derin endişe içindeydiler: Acaba Osmanlı halifeliğinin merkezi İstanbul Rusların eline düşüp Hıristiyanların mı olacak; itilaf devletleri, saltanatın askerî ve siyasî yönden çöküşünü Şark Meselesi'ni nihai olarak halletmek ve devletin topraklarına el koymak için bir fırsat olarak mı değerlendireceklerdi?⁶ Bu yetmiyormuş gibi, Osmanlı Devleti'nin çöküşü ve emperyalist devletlerin topraklarını ele geçirmeye ça-

3 Bu konuda benim şu çalışmama bkz. Abdul-Raouf Sinno, Pan-Slavism und Pan-Orthodoxie als Instrumente der russischen Politik im Osmanischen Reich, in: *Die Welt des Islams*, XXVII (1988), s. 536-558; ayrıca bkz. aynı makalenin çevirisi: "حوليات" في "الارثوذكسية والسلافية وأثرهما في السياسة الروسية تجاه الدولة العثمانية" في (بيروت) ٣٠ (١٩٨٤-٨٥) ص ١١-٣١

4 Roderic Hl. Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, New York 1973, s. 311-357.

5 Gunter Behrendt, *Nationalisms in Kurdistan*, Hamburg 1993, s. 203.

6 Abdulaziz eş-Şenavî, *Ed-Devletü'l Osmaniye Devletün İslamiyyetun muftera aleyha*, 2/1086, Kahire 1980.

lışması halinde kendi geleceğini belirlemek veya otonomi yahut imparatorluktan kopma projesini uygulamak amacıyla uygun fırsattan yararlanmak için bir takım tedbirler almaya çalışan din kökenli “milliyetçi” hareketler kendini göstermişti.

Ne var ki bu “İslamî milliyetçi hareketler”, başarılı olması halinde devletin yalnızca Anadolu’daki Türk unsurla sınırlı kalacağını gören Sultan II. Abdülhamid’in (1876-1909) sert tepkisine yol açmış; onu, “Pan-İslamizm”i bir yandan ayrılıkçı İslamî hareketlerin doğuşunu bastırmak, diğer yandan hepsini halifelik şemsiyesi altında birleştirme unsuru olarak devreye sokmak suretiyle, bu hareketleri ortadan kaldırmak için acil tedbirler almaya sevk etmiştir.⁷

Bâb-ı Âli, daha önce de merkezi otoritenin zayıfladığı dönemde, Arap Yarımadası’ndaki Vahhabi hareketi, Yemen imamının ülkesinin iç kısımlarından Osmanlıları kovması (1635-1872) gibi din kökenli otonomi veya tam bağımsızlık yahut ayrılıkçı hareketlere veyahut Mehmet Ali Paşa’nın Mısır’ı ve Suriye’yi kendi yönetimi altında birleştirme hareketi veya Âsitâne’yle [İstanbul] olan ilişkilerin zayıflığı sebebiyle Mezopotamya ve Kuzey Afrika’da ip-leri elinde tutan mahalli ailelerin harekete geçişleri gibi bireysel çıkışlara şahit olmuştu. Fakat son Osmanlı-Rus savaşı sırasında imparatorluk bünyesindeki tebaa halklarda kendini gösteren bağımsızlık hareketleri ve doğrudan savaş sonrasında 1881’e kadar bu hareketlerin Suriye, Hicaz, Kürdistan ve Arnavutluk’u içine alması, saltanatın çökmesinin yakın olduğu inancının yaygınlaşması sonucunda aşağı yukarı Sultan Abdülhamid’in tahta çıkış dönemine rastlamıştır.

Elinizdeki eser, Osmanlı İmparatorluğu sınırları dâhilindeki İslamî milliyetçi hareketlerin devletin zayıf anlarındaki veya çöküş ihtimallerinin yükseldiği sıralardaki duruşlarını ele almakta;

7 Benim “El- Minhâc” (المنهاج) dergisinde, Beyrut, 4 (1996) s. 108-149, 5 (1977) s. 85-131’de “من التنظيمات حتى نهاية عصر السلطان عبد” . تطور الاتجاهات الإسلامية في الدولة العثمانية . “Osmanlı Devleti’ndeki İslamî Hareketlerin Gelişimi. “Tanzimat’tan Sultan II. Abdulhamid Yönetimi Sonuna Kadar” başlıklı makaleme bkz.

onların saltanatla olan ilişkilerinin detaylarını ve bunların perde arkasını incelemektedir; ama bunu yaparken yabancı tehdit ve müdahalesinin yanı sıra Müslümanlardaki milli duyguların gelişmesi sırasında devlete bağımlılığın zorluğunu göz önünde bulundurmaktadır. Suriye, Hicaz, Kürdistan ve Arnavutluk gibi devletin doğrudan kontrolü altında olan vilayetler üzerinde yoğunlaştığı dönemde, imparatorluk bünyesindeki (otonom)⁸ durumu sebebiyle Mısır konusunu özellikle inceleme alanı dışında tuttum.

Bu kitap, “İslamî milliyetçi faaliyetlerin” Osmanlı-Rus savaşı (1877-188) ve sonrasındaki tutumlarını dört ana husus ve bazı soru işaretleri doğrultusunda ele almaktadır:

1. Birkaç asır boyunca Osmanlı-Rus ilişkilerinin seyri; asıl amacı Osmanlı Devleti’ni ortadan kaldırmak, başkentini ve boğazları ele geçirmek olan Rusya’nın Osmanlı’ya karşı gerçekleştirmeye çalıştığı stratejik hedeflerin mahiyeti. Son Osmanlı-Rus harbi ve sonucu neden Osmanlı Devleti’nin akıbeti konusunda bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir? Bu son savaş neden Osmanlı sınırları dâhilindeki Müslümanlar için tehlike çanlarının çalması anlamına gelmiştir? Berlin Anlaşması (1878) Kürt ve Arnavut başkaldırılarını ateşlerken, neden Suriye bölgesindeki Müslümanları ülkelerinin geleceği konusunda endişeye sevk etmemiştir?

2. Son Osmanlı-Rus savaşı ve sonuçları, imparatorluk bünyesinde dini ve milli kimlik meselesinin gündeme gelmesine yol açmıştır. Ortada zaten “milli” kıpırdanmalar fiilen mevcutken, Osmanlı’ya bağlılığı sembolize eden dinî kimlikten ne kalmıştı? Müslümanların bu iki kimlik arasındaki tutumları neydi? Fikrî-kültürel-sosyal gelişmeler İslam “yurdu” lehine siyasi-İslami bir fikrin oluşması için gerekli şartları hazırlamış mıdır?

Bilâd-ı Şam Müslümanlarının kıpırdanışlardaki dini ve milli kimlik meselesi imparatorlukta diğer Müslüman halklara da teşmil edilebilir mi? Hicaz Araplarının “Arap Halifeliği”, Kürtlerin

8 Mısır, 1841’den itibaren Mehmet Ali Paşa yönetiminde otonomiye kavuşmuştu.

bağımsız bir devlet kurma çalışmaları sırasında “millî” veya “etnik” bir şuurdan bahsedilebilir mi? Son Osmanlı-Rus savaşı esnasında Arnavutların faaliyetlerine “Arnavut millî dirilişi” derken, neden İslamî “millî” hareketlere şahit başka bir yerdeki faaliyet için aynı ifadeyi kullanamıyoruz?

3. “Tanzimat” dönemine dönmeden son Osmanlı-Rus savaşı esnasındaki İslamî millî kıpırdanmaların ne olduğunu anlayamayız. Çünkü bu reformlar (1839-1876) içeriği itibariyle Müslümanlarla zimmet ehlini eşit duruma getirirken, toplumun ve devletin laikleştirilerek Osmanlı Devleti bünyesinde daha fazla sosyal ve etnik bölünmelere yol açmıştır. Sözü edilen savaş sırasında Müslümanların kıpırdanmalarını bu “Tanzimat”a bağlayabilir miyiz? “Tanzimat” neden Bilâd-ı Şam Müslümanlarını “Osmanlı Birliği”ne sarılmaya sevk etmiştir? Arnavutlar neden milliyetçi bir tutum sergilediler? Mısırlıların 1840’da merkezi yönetimden çıkmalarından ve bu merkezi yönetim siyasetinin 1847’de Kürt beyliklerinin “özerkliği”ni ortadan kaldırmasından sonra, Mekke şeriflerinin ve Kürt beylerinin, birincilerin Hicaz’daki mahalli yönetim haklarının kaldırılıp merkeze bağlanması üzerine, bağımsızlık elde etme çalışmalarında “Tanzimat”ın az veya çok bir suçu yok mudur?

4. Son Osmanlı-Rus savaşı (93 Harbi) imparatorluk bünyesindeki Müslümanları “Osmanlı Devleti”nden koparma projelerin artmasına yol açmıştır. Tüm bu projeler “mahalli” patentli miydi? Bu işte yabancıların, özellikle de İngilizlerin parmağı yok muydu? Sözü edilen savaş sırasında ve sonrasında bunların Bilâd-ı Şam’daki planları ne idi ve niçin her seferinde bölgede ayrılıkçı politikalar üretme konusunda onlar suçlanmaktaydılar? İngilizler neden İstanbul’daki Müslüman halifeliğe karşı çıkıp Hicaz’da başka bir Arap halifeliği istiyorlardı? İngilizlerin ve Hicaz Araplarının çıkarları kutsal topraklarda bağımsız bir Arap devletinin kurulmasındaki çıkarları niçin ve nasıl aynı noktada buluşuyordu?

Bu giriş ve sorular, bizi aşağıdaki tahminlere götürmektedir:

Osmanlı İmparatorluğu dâhilindeki İslamî hiziplerin Osmanlı-Rus savaşı (1877-1878) sırasında ve hemen sonrasında harekete geçmeleri, merkezin zayıflaması ve Bilâd-ı Şam'da olduğu gibi bölgenin yabancı işgaline maruz kalacağı endişesi ve ilerleyen sayfalarda göreceğimiz gibi İngiltere'nin entrikaları sebebiyle kopuşların başlayacağı düşüncesinden kaynaklanmıştır. Bizim kanaatimize göre Kürdistan'daki otonomi hakkı arayışlarının sebebi de bir yandan bölgenin sosyo-ekonomik yapısındaki bozukluk ve Osmanlı Devleti'nin beyliklerin iç "bağımsızlıklarına" son vermesi, diğer yandan Doğu Anadolu'da Kürtlerin çıkarlarına zarar verecek bağımsız bir Ermeni devletinin kurulacağı tehdididir. Arnavutların hareketi, Yeşilköy ve Berlin anlaşmalarından sonra, bu iki anlaşmanın Balkanlarda yeni Hıristiyan devletleri kurmak amacıyla Arnavutluk'un bazı kısımlarını çekip alması üzerine kendi topraklarını birleştirmek için milli bir kıpırdanıştır ki, esasen bu milli faaliyetlerin tohumları henüz 1830'larda atılmıştı.

Bu araştırmada kullanılan bilimsel materyale gelince; elinizdeki eser, ağırlıklı olarak yayınlanmamış İngiliz arşiv belgelerine (*Public Record Office*) dayanmaktadır; fakat bunun yanında Dr. Adil İsmail tarafından yayınlanan İngiltere Avam Kamarası belgeleri (*British Parliamentary Papers*), Alman belgeleri ve Fransız belgelerine de dayanmaktadır.

İngiliz belgeleri, Osmanlı Devleti'nde ve ona bağlı eyaletlerde çalışan İngiliz diplomat ve konsoloslarının zamanında yaşanan yahut onların bizzat gözlemledikleri veya bir şekilde müdahil oldukları ve yönlendirdikleri olaylar ve gelişmelerle ilgili yazdıkları raporlara dayanmaktadır. Bu belgeler, önemli olayların gizli yönleri ve bilinmeyen bilgileri içermeleri itibarıyla tarihî yönden büyük önemi haizdir. Bu belgeler, olayların yalnızca siyasî yönlerini ortaya koymakla kalmamaktadır, çünkü Osmanlı İmparatorluğu dâhilinde görev yapan İngiliz temsilcilerin bir vazifesi de buldukları vilayetlerdeki durumu, sosyo-ekonomik ve kültürel yapıyı da derinlemesine gözleyerek hükümetlerine bilgi vermektir. İngiliz diplomatlar da diğer Avrupalı diplomatlar gibi

Osmanlı İmparatorluğu'nu bir mozaik olarak gördüklerinden, raporlarda devlet bünyesindeki dini grupların durumu üzerinde önemle durulmaktadır. Osmanlı Devleti'ndeki topluluklar ve tatifelerle ilgili bu "resmi" gözlemin, devletin politikası ve stratejisi açısından yapılması tabiidir. Dolayısıyla bazı hallerde genel değerlendirmeler yapıp, incelikler gözden kaçırılmışsa da, bu raporlar, "Şark Meselesi"nin en zor aşamasında ve bu yüksek siyasete hizmet eden diplomatik faaliyetlerde Osmanlı Devleti'ne karşı sergilenen İngiliz siyasetinin ortaya çıkarılmasında çok önemli belgelerdir.

Biyografi ve hatıralardan oluşan Arap ve yabancı kaynaklar da diplomatik belgelere ilave edilen önemli bir kaynak sayılır. Örneğin Adil Sulh'un babası Manah'la ilgili naklettiği şifahi bilgileri içeren "Sutûrun min er-risale" (Mektuptan Satırlar) adlı eseri, Bilâd-ı Şam tarihinin önemli bir dönemi için temel kaynaktır. Çünkü bu kitap, son Osmanlı-Rus savaşı esnasında ve hemen sonrasında Suriyeliler arasındaki fikrî-siyasî kutuplaşmalara ışık tutmaktadır. Arapça kaynakların yanı sıra, müsteşriklerin ve seyyahların hatıra ve biyografileri de önemli birer kaynaktır. Örneğin Arap toplumunu yakından inceleyen şair Blunt ve müsteşrik Snouck-Hurgronje oldukça önemlidir. Bunun sebebi yalnızca onların Arapçayı, Arap örf ve âdetlerini çok iyi bilmeleri değil, aksine ülkelerinin emperyalist politikasını çok iyi kavramış olmalarıdır. Keza Sax da XIX. Yüzyılın birinci yarımındaki olayları günlük olarak gözlemiş olsaydı, Avrupa diplomasisinin inceliklerini ve Osmanlı'ya karşı besledikleri gizli niyetleri tespit edemezdi.

Gazetelere ve süreli yayınlara gelince, bunların görüş ve yorumları mahalli görüşleri, siyasi ve kültürel-fikri akımları, mahalli güçlerin merkezi yönetimin siyasi karar ve tavırlarıyla olan ilişkilerini yansıtmaktadır. Örneğin "*Semerâtu'l Fünûn*" (Fenlerin Yararları) adlı dergi, bazen Osmanlı'yı destekleyen fikir akımlarını, bazen kendini gösteren Arap faaliyetlerine âtufet besleyen görüşleri yansıttığı için önemli bir kaynaktır. Bu dergiden başka İngiliz

Times dergisinde yayınlanan bazı bilgilerden de istifade ettim. Yine faydalandığım bazı süreli yayınlardan bazıları şunlardır:

The Moslem World, The Contemporary Review, Die Welt des Islams, Middle Eastern Studies, International Journal of Middle East Studies.

Bu kaynaklar araştırmamızın temel malzemesini temin ettiğine göre, bazı olayların perde gerisini ve birbiriyle olan ilişkilerinin yorumunu ancak ikincil kaynaklardan temin edebildik. Bu konuda yazılan kitaplar bir hayli fazladır ve bazıları kaynakların ele aldığı veya kısmen incelediği yahut belli bir görüş açısından değerlendirdiği olaylara yeni bir okuyuş getirmektedir. Bunlardan bazıları arşiv bilgilerine dayalı olması bakımından bir ehemmiyet arz eder. Çünkü o dönemde bu eserleri yazanların çoğunun böyle bir imkanı yoktu. Bizim bu eseri hazırlarken faydalandığımız araştırmalardan bazıları Ebû Muna, Emiret, Tibawi, El-'Amr, Antonius, Zeyn, Kevserâni, Behrendt, Celil, Gross, Saliba, Jwaideh, Houri, Langer, Davison, Ochsenwald, Shukla, Pollo/Puto vb. leridir.

Sözlerimi bitirirken burada Berlin'deki *Zentrum Moderner Orient* (Modern Doğu Araştırmaları Merkezi) müdürü Dr. Peter Hein'e, 1995 yılı boyunca bu araştırma için bilimsel malzeme toplamam için burs sağlayan ve projenin başarıyla götürülmesi için her türlü yardımı veren genel koordinatör Prof. Dr. Gerhard Höpp'e bilhassa teşekkür ederim. Keza hocam Dr. Fritz Steppat'a verdiği destekten ve kitabın özünü teşkil eden konularda görüşlerini bildirdiğinden dolayı şükranlarımı sunarım. Beyrut'taki *Orient-Institut der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* (Doğu Araştırmaları Alman Enstitüsü) müdürü bayan Prof. Dr. Angelika Neuwirth'e de Almanya'daki çalışmalarım sırasında verdiği destekten dolayı teşekkür ederim. Ayrıca Bonn hastanesinde doktor olarak görev yapan dostum Habib Mugarbil ve hanımı Catrina'ya bazı metinlerin Rusçadan çevirisi konusundaki yardımları için şükranlarımı sunarım. Keza Almanya'da ikamet eden dostum Prof. Ralf Gad-

ban ve Dr. Axel Havemann'ı bazı bilimsel malzemeleri istifademe sunma nezaketi gösterdikleri için asla unutmuyacağım.

Benden yardımını esirgemeyen ve bu kitabın temel konuları üzerinde benimle fikir tartışmaları yapan dostlarımdan - ki bir hayli fazladır,- büyükelçi Dr. Adil İsmail, Prof. Hasen Emin ve Muhammed Semmâk, Dr. Suad Selim Ebu'r-Revs, Dr. Münzir Cabir, Dr. Vecih Kevserâni'ye bilhassa teşekkürlerimi sunuyorum. Keza yardımlarıyla bu kitabın basılmasına katkıda bulunan tarihçi dostum Dr. Münir İsmail'e samimi sevgi ve teşekkürlerimi iletiyorum..

Abdurrauf Sinno

Beyrut, 19 Mart 1997

GİRİŞ

Rusya'nın 93 Harbi'ne Kadar Osmanlı Devleti'ne Karşı Sürdürdüğü Politika

Birkaç yüzyıl boyunca, dinî, siyasî, stratejik ve ekonomik faktörlerin ön plana çıkması, bazen askeri yayılma usulüyle, bazen Fransa ve özellikle Avusturya'yla anlaşmak suretiyle Rusya'yı sürekli İstanbul'u ve tabii olarak boğazları ele geçirmeye itekliyordu. Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nun taksim edilmesi ve Osmanlı başkentiyle boğazların kendisine bırakılması şeklindeki programını sürekli açığa vurmaktaydı.¹ İstanbul'un Osmanlıların eline geçmesinden itibaren Rusya, kendisinin Bizans İmparatorluğu'nun varisi, Ortodoks inancının dünya çapında koruyucusu ve savunucusu olduğunu iddia etmiş;² dolayısıyla kendini Ortodoks dünyasının dini ve siyasi lideri olarak görmüş, “Kostantinoples”u kurtarıp, Osmanlı yönetimi altındaki Ortodoksların ve Filistin'deki kutsal yerlerin hamiliğini üstlenerek, Ortodoks dünyasının kendi önderliğindeki zaferini sembolize etmek amacıyla “haçı tekrar Ayasofya'ya dikmekten” başka amacının olmadığını ilan etmişti.³

İşin dinî-siyasî tarafını bir yana bırakırsak, İstanbul'un stratejik konumu, boğazları kontrol altında tutuyor olması, Rusya'nın

1 Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasıyla ilgili projesi konusunda benim şu çalışmama bkz. “El-Alâkâtü'r-Rüsiyye-El-Osmaniyye 1687-1787; Rusya ve Meşâriu taksîmi'd-devleti'l-Osmaniyye” – Tarihu'l Arab ve'l-âlem, (Beyrut), 75/76 (1984), s. 34-47. (1687-1787 Osmanlı-Rus ilişkileri; Rusya ve Osmanlı Devleti'nin taksimi projeleri”.

2 Sinno, Pan-Slavismus, age., s. 539; Arapça çevirisi, s. 12.

3 Carl Ritter von Sax, Geschichte des Machtverfalls der Türkei bis Ende des 19. Jahrhunderts und die Phasen der 'orientalischen Frage' bis auf die Gegenwart, Wien 1908, s. 114; krş. Heinz Gollwitzer, Europe in the Age of Imperialism 1880-1914, London 1969, s. 47-48.

Akdeniz'e inmesi veya en azından Baltık Denizi donduğunda boğazlar üzerinden Avrupa sularına geçmesi önünde bir engel teşkil etmesi, onun bir Avrupa devleti hüviyeti kazanmasını önlemekteydi. Dolayısıyla Rusya, Karadeniz'de sürekli güneye doğru uzanmanın ve oradan boğazlar üzerinden Akdeniz'e inmenin yahut en azından ticaret gemilerinin gerektiğinde boğazlardan geçmesi ve her iki boğazın Rusya'nın düşmanlarının gemilerine kapatılması hakkını teminat almanın peşindeydi.⁴

Diğer yandan, ekonomik faktörler Rusya'nın Osmanlı Devleti aleyhine siyasî gelişmesini sürdürmesinde en önemli rolü oynamıştır. Örneğin ülkenin güney kesimindeki nüfus artışı, bölgede ticaret ve tarımın görülmemiş ölçüde gelişmesi, iktisadi ağırlığın Karadeniz'e kayması ve emtianın boğazlar üzerinden Akdeniz'e ulaştırılması zorunluluğunu beraberinde getirmişti.⁵

Rusya, XVIII. Yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı Devleti aleyhine genişleme, Osmanlı başkentini ve boğazları kontrol altına alma yönündeki programının yarısını gerçekleştirmeyi başarmıştı. Örneğin Deli Petro (1682-1725) ülkesinin Karadeniz'in kuzey sahiline doğru genişleme stratejisini ortaya koymuş,⁶ II. Yekaterina (1762-1796) Karadeniz'i bir "Rus denizi" haline getirmiş, Rus ticaret gemilerinin boğazlar üzerinden Akdeniz'e geçişini teminat altına almış ve 1774'de imzalanan Küçük Kaynarca Anlaşması'na dayanarak Osmanlı sultanının tebaaları arasında bulunan Ortodoksların himayesini üstlendiği iddiasını ileri sürmüştür.⁷

4 J.A. R. Marriot, *The Eastern Question. A Historical Study in the European Diplomacy*, Oxford 1917, s. 17.

5 E.P. Mosely, *Russian Diplomacy and the Opening of the Eastern Question in 1839*, London 1934; M. Anderson, *The Eastern Question, 1774-1923*, London 1966, s. 39; Winfried Baumgart, *Vom Eurapaischen Konzert zum Völkerbund*, s 32.

6 Abdurrauf Sinno, "El-Alâkâtu'r-Rusiyye- el-Osmaniyye (1687-1787), siyâsetü'l indifa' nahve'l-miyah ed-dâfie", *Tarihü'l Arab ve'l Alem*, 73/74 (1984) s. 50-51. ((1687-1787) Osmanlı-Rus İlişkileri, Sıcak Sulara Açılma Politikası."

7 Age., s. 50-52.

Rusya, daha sonraki yüzyılda yani on dokuzuncu asırda, Osmanlı Devleti'ne karşı nihai amacı Âsitâne'yi ele geçirmek olan stratejik, dini ve siyasi programının geri kalan kısmını gerçekleştirmek amacıyla çalışmalarını sürdürmüştür. Aynı yüzyılda Osmanlı ile Rusya arasında dört büyük savaş daha (1806-1812, 1927-1829, 1853-1856, 1877-1878) olmuş ve Hünkar İskelesi anlaşmasıyla (1833) savaş durumu sona ermiştir. Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın XIX. Yüzyılın otuzlu yıllarında Osmanlı aleyhine kendi güçlü devletini kurup İstanbul Boğazı'na kadar gelmesi, Rusya'ya zayıf komşusu Osmanlı'ya isteklerini kolayca dikte etme imkânı sağlayacak, böylece 1833'de donanmasını Boğaz'a göndererek sözü edilen anlaşmayı imzalamak zorunda bırakacaktı.⁸ Rus ordusu, ikinci ve dördüncü savaş sırasında Osmanlı İmparatorluğu topraklarının içlerine kadar sokulmuş, birinci defa 1829'de Edirne'ye, ikinci seferde ise 1878'de İstanbul'a on km. kadar mesafede yer alan Yeşilköy'e (Ayastefanos) kadar gelmişti.⁹ Birinci ve ikinci savaş Balkanlardaki Ortodoks-Slav (Sırp)ları ve Yunan Ortodokslarını koruma maksatlı yapıldığı için,¹⁰ Rusya üçüncü savaşı Filistin'deki kutsal yerlerin hamilik davasını pekiştirmek amacıyla düzenlemiştir.¹¹ Dördüncüsü olan 93 Harbi ise "Ortodoks Dünyası"yla ilgili programın bariz bir şekilde dışındaydı.

"Pan-Ortodoksizm" ideolojisi, Kırım savaşı kadar Balkanlardaki tüm Ortodoks halkları etnik farklılıklara bakmadan Rusya'nın liderliği altında toplanıp Osmanlı'ya karşı harekete geçirmek için yeterli olmuştu. Savaştan sonra ise, Balkan halklarının milli eğilimlere ilgisini sezmiş ve Osmanlı Devleti'nin işini bitirme programında milli ve ırkçı unsurları ana koz olarak kullanmıştır ki,

8 Sinno, "Siyasetü'l-indifa' nahve'l-miyâhi'd-dâfie", age., s. 53-55.

9 Sinno, "El-Alâkâtü'r-Rusiyye el-Osmaniyye (1687-1878), me'seletü'l bahri'l evved ve'l ezmeti'l-balkâniyye 1856-1878", *Tarihu'l Arab ve'l-âlem*, 79/80 (1985) s. 19. Hünkar İskelesi ve Yeşilköy anlaşması, Rus Devleti'nin doğuda gücünün zirvesine ulaşması olarak kabul edilir. Krş. Ek I.

10 Sinno, "Siyasetü'l-indifa'", age. s. 53-55.

11 Sinno, "El-Alâkâtü'r-Rusiyye.." Harbu'l Kırım 1853-1856", *Tarihu'l Arab ve'l-âlem*, s. 25-44.

böylece Osmanlı'ya karşı askeri, diplomatik ve politik hamlelerinde daha rahat hareket etme imkanına kavuşmuştur. Çünkü Avrupa kamuoyu Balkanlardaki Hıristiyan halkların otonomi veya tam bağımsızlık taleplerine âtîfet beslemekteydi. Kırım savaşıdan sonradır ki, Pan-Slavizm ideolojisi, Pan-Ortodoksizm ideolojisini bastırılmış ve Rusya'nın Avrupa'nın güney ve güneydoğu kesimine yönelik politikasında önemli bir ideolojik boyut kazanmıştır.¹² "Pan-Slavizm" ideolojisi, Rusya'nın dış politikasında 1878'de Büyük Bulgaristan Devleti'ni kurma projesiyle zirve yapmıştır.¹³

1875'deki Bosna-Hersek ayaklanması, bir yıl sonra Bulgaristan'a sıçramış, bir yandan Sırların ve Karadağ'ın olaya askeri yönden müdahalede bulunması,¹⁴ diğer yandan 93 Harbi arefesindeki uluslar arası durumlar, Rusya'ya Slav dünyasını kendi önderliğinde yeniden canlandırıp Osmanlı başkentine hâkim olma siyasetini uygulamaya geçirme yolunu açmıştır. Rusya, Bosna-Hersek isyanının başlamasından sonra politikasını iki yönde sürdürmüştür: a) Müsteşar ve dışişleri bakanı Alexandre Gorçakov'un *Dreikaiskerbund* (Üç İmparator Birliği)¹⁵ devletleri ve özellikle Avusturya/Macaristan'la ittifaken "Şark Meselesi"ne siyasî bir çözüm bulmak için sürdürdüğü politika, Rusya'ya savaşa girmeden Bal-

12 Benim yukarıdaki kaynakta yer alan "Ortodoksluk ve Slavizm" adlı makaleme bkz.

13 Charles Jelavich, *Tsarist Russia and Balkan Nationalism. Russian Influence in the Internal Affairs of Bulgaria and Serbia*, 1879-1886, Berkeley/Los Angeles 1962, s. 10.

14 Sinno, "Meş'etü'l Bahri'l-esved", age., s. 18-19.

15 "Üç İmparator Birliği" (Dreikaiskerbund), 1873'de Almanya, Rusya ve Avusturya/Macaristan tarafından Fransa'nın Almanya'ya karşı sergilediği düşmanlığın önünü kesmek ve Balkanlarda Rusya ile Avusturya/Macaristan arasındaki anlaşmazlıkları bertaraf etmek amacıyla kurulmuştur. Bu ittifak 1875'e kadar varlığını korumuş, bir defa 1881'de gizlice üç yıllığına, ikinci kez ise 1887'de aynı şartlarla yenilenmiştir. İttifakın bozulmasının sebeplerinden biri, Balkanlar konusunda Rusya ile Avusturya/Macaristan arasındaki anlaşmazlıktı. 1887'de Bismark Rusya ile gizli bir anlaşma yapmış, fakat müsteşarlıktan azledilmesi sebebiyle anlaşma yenilenmemiştir. Bu konuda bkz.: William L. Langer, *European Alliances and Alignments 1871-1890*, New York 1966, b. 23ff, 33f, 207, 210, 418f.

kanlardaki siyasi ve stratejik hedeflerini gerçekleştirme imkanı yaratmaya matuftu. Diğer, Rusya'nın İstanbul büyükelçisi Nic-nolas Ignatiev önderliğindeki "Pan-Slavizm" hareketidir. İgnatiev, ülkesinin önderliğinde Türkiye'nin Avrupa yakasında "Slav dünyasını diriltmeye" ve Âsitâne'nin işgaline yol açacak genel bir ayaklanma çıkarmak için "Şark Meselesi"nin istismar edilmesi düşüncesindeydi.¹⁶

Sırbistan'ın 1876'da Osmanlı Devleti tarafından mağlup edilmesine kadar Gorçakov, uyguladığı politikayla ülkesinin siyasetine damgasını vurmaya başardıysa da, o tarihten itibaren "Pan-Slavist" grubun görüşü ön plana çıktı. Bu grup, Sırbistan ve Karadağ'ı Osmanlı'ya karşı bir savaşın içine çekmeyi başardığı gibi, Rusya kayseri II. Aleksandr'ı (1855-1881), konuyu barışçı yollardan çözüme konusundaki uluslar arası gayretlerin¹⁷ çıkmaz sokağa daldığı bir sırada, Rusya'nın savaşa girmesine yol açan "Pan-Slavizm" siyasetini destekleyen radikal tutumlar sergilemeye ikna etti. Bu arada Osmanlı Devleti'nin 23 Aralık 1876'da Kanun-i Esâsî'yi yayınlaması, ne Balkanlara huzur getirebildi, ne de Rusya'nın Şark Meselesi'ne burnunu sokmasını engelleyebildi.

24 Nisan 1877'de Rusya Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ederek, ordusunun bir kısmını Kafkaslarda Osmanlı kuvvetleri üzerine sevk ederken, diğer bir kısmını Prut nehrinin ötesine geçirdi. Bununla birlikte ilk başlarda Rus ordularının Avrupa ve Asya'da Osmanlı topraklarındaki ilerleyişi son derece yavaş seyretti. Avrupa yakasında Rus ordusu Tuna nehrini geçişini Haziran ayı sonlarına kadar erteledi ve Kasım sonlarına doğru Plevne'de Osmanlı mukavemeti karşısında durmak zorunda kaldı. Ama daha

16 Geogr Webers, *Lehr – und Handbuch der Weltgeschichte*. Neu berab. Von Alfred Baldamus, Bd. IV. Neueste Zeit, Leipzig 1911, s. 671.

17 Bu gayretler arasında Avusturya/Macaristan dışişleri bakanı Andreasi'nin 30 Aralık 1875'de verdiği "Andreasi Memorandumu", 3 Mart 1876'daki "Berlin Memorandumu", 11 Aralık 1876'da başlayıp 18 Ocak 1877'ye kadar devam eden "İstanbul Konferansı" ve 31 Mart 1877'de düzenlenen "Londra Protokolü" sayılabilir. Bu konuda benim "Mes'eletü'l-bahrî'l esved", age., s. 9-11, 14, 16-17.

sonraki günlerde Âsîtâne'ye giden yol önünde açılacaktı. Ocak 1878'de Sofya ve Edirne düştü. Ruslar Asya'da Kars Kalesi'nde ağır bir darbe aldılarsa da, tekrar dönerek Osmanlı ordusu karşısında hızlı ve kesin bir zafer kazandılar.¹⁸

Bâb-ı Âli, Rusya'nın kendisine savaş ilan ettiği aynı gün, Paris Barış ve Garanti (Treaty of Guarantee 1856) Anlaşması'na imza atan Avrupa ülkelerine Osmanlı Devleti'nin bağımsızlık ve hükümlerinin korunması taahhüdünü hatırlatarak, bunu tüm Avrupa'nın umumi çıkarı olarak görmek gerektiğini ilettiler.¹⁹ Fakat savaş arefesindeki uluslar arası şartlar, tıpkı Kırım savaşı sırasında olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nin lehinde değildi. Avrupa devletlerinin de Rusya'nın karşısına dikilecek halleri yoktu. Almanya şansölyesi Bismark "Şark Meselesi"yle pek de ilgilenmiyor ve onu Batılı emperyalist ülkeleri Avrupa'nın orta yerindeki meselelerle uğraşmaktan alıkoyan lezzetli bir yemeğe benzetiyordu. Rusya'nın Âsîtâne'ye doğru ilerlemesini Hindistan ve Orta Doğu'daki stratejik çıkarları için zararlı bulan İngiltere, Şark Meselesi konusundaki gelişmelerle ilgili tutumu dolayısıyla kendi içinde ikiye bölündüğü için, başlangıçta yalnızca Rusya'yı Osmanlı başkentini işgal etmemesi ve boğazlardan geçişi aksatmaması konusunda uyarmakla yetindi. Avusturya/Macaristan ise, Balkanlardaki dengeyi bozulmaması ve kendi stratejik çıkarlarına halel gelmemesi, özellikle Rusya güdümünde büyük bir Slav devletinin kurulması şartıyla, Rus-Osmanlı savaşıma karşı değildi.²⁰ Ayrıca Rusya, Avusturya/Macaristan'la tarafsızlık, Romanya ile savaşa iştirak konusunda zaten ayrı ayrı anlaşmalar imzalamıştı.²¹

İngiltere, Osmanlı'nın Avrupa ve Asya cephelerinin 1878'de çöküşünden sonra, Rus kuvvetlerin 31 Ocakta yaptığı saldırıma-

18 Age., s. 17.

19 Felix Bamberg, *Geschichte der orientalischen Angelenheit im Zeitraum des Pariser und des Berliner Friedens*, Berlin 1892, s. 489f.

20 "Mes'eletü'l-bahri'l esved", age., s. 18-19.

21 Anderson, age., s. 193f.; B. H. Summer, *Russia and the Balkans 1870-1880*, Oxford 1937, s. 299.

lık anlaşmasının arkasından St. Ayastefonas'a doğru ilerlediği sırada, donanmasına boğazlara doğru ilerlemesi emrini verdi (21 Şubat 1878).²² 3 Mart 1878'de Rusya ve Bâb-ı Âli, Karadeniz'den Ege'ye kadar uzanan, Doğu Rumeli, Makedonya, Arnavutluk topraklarını (Gostiva, Kaçamik, Tetova ve Debre) içine alan Büyük Bulgaristan Devleti'ni doğuran Erenköy (Ayastefanos) anlaşmasını imzaladılar.²³ Anlaşmaya göre ayrıca Bâb-ı Âli Kars, Batum, Ardahan ve Bayezit'i Rusya'ya bırakacak, Dobruca'nın Romanya'ya verilmesine mukabil Güney Besarabya da Rusya sınırlarına ilhak edilecekti. Sırbistan ve Karadağ ise "Arnavutluk" dâhilinde bazı yerler kazandılar. Sırplar Priştina sancağını alırlarken, Karadağlılar Dolcigno, Plava, Gusinye ve Hotti bölgesine kondular.²⁴

Ne var ki Erenköy anlaşması Ortodoks Slav devletleriyle (Sırbistan, Karadağ) Balkanlardaki Ortodoksların (Yunanlılar ve Romanya) ümitlerini boşa çıkarmıştı. Çünkü Rusya kendi milli çıkarlarını diğer Balkan devletlerinin çıkarlarına tercih ediyor, kendisine gümeşte olacak bir Slav Ortodoks devleti kurmaya çalışıyordu. Diğer yandan bu anlaşma Balkanlardaki kuvvetler dengesini değiştireceği için büyük devletlerin, özellikle de İngiltere ve Avusturya/Macaristan'ın çıkarlarına zarar vermesi sebebiyle uluslar arası bir muhalefete de yol açmıştı.²⁵

22 Age., s. 435f.

23 Georges Castellan, *Histoire des Balkans (XIV-XX siècle)*, Paris 1991, s. 320; Stefan Polo/Arben Puto, *Histoire de l'Albanie*, Roanne (Paris), s. D. P 137.

24 Aynı yerde.

25 İngiltere, Rusya'nın kendi kontrolündeki Büyük Bulgaristan Devleti'nin kurulmasıyla Ege Denizi'ne çıkış yolu bulmuş olmasını ve yine Rusya'nın Anadolu'daki Osmanlı topraklarını işgal etmesini, Hindistan, boğazlar ve Âsitâne'deki çıkarları için bir tehdit olarak görüyordu. Bkz. G.D. Clayton, *Britain and the Eastern Question*. Missolonghi to Gallipoli, London 1971, s. 143.

Avusturya/Macaristan'ın rahatsızlığı yalnızca Büyük Bulgaristan Devleti'nin denize çıkışını sağlayacak topraklar edinmesinden değil, ayrıca bu devletin batıya doğru genişlemesinden kaynaklanıyordu ve kendisine göre bu, 1876 Temmuzunda ve 18 Mart 1877'de Rusya'ya yaptığı anlaşmanın ihlali demektir. Bkz. Barbara Jelavich, *The Ottoman Empire, the Great Powers and the Straits Question 1870-1887*, Bloomington/London 1973, s. 108; Webers, age., s. 674.

Avrupa'yı bir savaşa sokmamak için 13 Haziran-13 Temmuz 1878 tarihleri arasında Berlin'de bir konferans düzenlendi ve Rusya'nın Erenköy anlaşmasına uygun olarak Balkanlar'da uygulamaya koyduğu projelerin birçoğu iptal edildi. Rusya, Berlin anlaşması (13 Temmuz 1878) mucibince Büyük Bulgaristan Devleti projesinden vazgeçti ve buna mukabil Bulgaristan ve Doğu Rumeli'ne otonomi hakkı verilerek, Makedonya Osmanlı İmparatorluğu'na iade edildi. Ayrıca Romanya, Sırbistan ve Karadağ'a tam bağımsızlık hakkı verildi. Sırlar, Erenköy anlaşmasına istinaden Priştina'ya mukabil Arnavutluk'un çoğunluğu Slavlardan oluşan topraklarını aldı. Berlin anlaşması ayrıca Gusinye ve Plava'nın Karadağ'a bağlanmasını kabul ederken, Dolcigno'nun ona bırakılması talebini reddetti. Yunanlılar ise kendileriyle Osmanlı Devleti arasındaki nihai sınırların iki tarafça oluşturulacak komisyon tarafından belirlenmek şartıyla Epir ve Teselya'yı aldılar. Öte yandan Avusturya/Macaristan, Bosna-Hersek'in yanı sıra Novibazar'a el koyma hakkını elde etti. Anadolu tarafında ise Batum, Kars ve Ardahan Rusya'ya bırakılırken, Beyazıt Osmanlı Devleti'ne iade edildi.²⁶

Kısacası, Osmanlı-Rus savaşının sonuçları Bâb-ı Âli için tam bir felaketti. Çünkü Balkanlarda 212 000, Asya'da 232 000 km² toprak ve ayrıca yaklaşık altı milyon tebaa kaybetmişti.²⁷ Dahası, Rusya'nın ve Balkan devletlerinin imha amaçlı askerî ve siyasî operasyonları, işgal edilen topraklardan yüz binlerce Müslüman'ın doğudaki Osmanlı vilayetlerine göç etmesine yol açmış, Âsitâne ve diğer Asya şehirleri daha sonraki kısa süre zarfında sayıları birkaç milyona varan Rumeli, Bosna-Hersek, Bulgaristan, Kırım ve Kafkas mültecisine ev sahipliği yapmak zorunda kalmıştı.²⁸ Savaş

26 Berlin anlaşmanın maddeleri için bkz. W. N. Medicott, *The Congress of Berlin and After*, 2nd. Ed. Edinburgh 1963, s. 409-419.

27 *Asruş-Sultan Abdulhamid ve Eseruhu fi'l Aktari'l Arabiyye 1876-1909*, III/412. (Sultan Abdülhamid Dönemi ve Arap Ülkelerindeki Etkisi); Engin D. Akarlı, *Abdülhamid II's Attempt to Integrate Arabs in the Otoman System*, in: David Kushner ed.,: *Palestin in the Late Otoman Period*, Jerusalem 1986, s. 74-75.

28 FO 424/85, Trotter to Salisbury, no. 15, Erzerum 19.6.1879; Stanford J. Shaw/Ezel Kural, *History of the Otoman Empire and Modern Turkey*, vol. II: Reform,

sebebiyle Osmanlı Devleti'nin mali ve ekonomik durumunun bozulması yetmiyormuş gibi, Müslüman tebaanın ilticası da insanlık dramının yanı sıra sosyo-ekonomik krizlere yol açmıştı.²⁹ Rusya karşısındaki askerî hezimet, malî durumun bozulması ve önemli ölçüde toprağın Osmanlı İmparatorluğu'nun elinden çıkması, Bâb-ı Âli'de büyük devletlerin Şark Meselesi'ni (Osmanlı topraklarının taksimi) halletmek üzere olduğu inancını yaygınlaştırmış, imparatorluk bünyesindeki "milliyetler" self-determinasyon konusunda adımlar atmaya ve birtakım faaliyetlerle bulunmaya başlamışlardı.

Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975, Cambridge. 1977, s. 115ff., 195; C. H. Becker, Islampolitik, in: Die Welt des Islams, I, 3(1915), s. 102.

29 EO. 424/69, *Layard to Salisbury, no. 496, Constantinople 16.4.1878*. Büyükelçi, mültecilerin camilere, tekkelere ve kamu binalarına yerleştiklerini, Ayasofya'ya yerleşenlerin dört bin kişiden fazla olduğunu bildirmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİLÂD-I ŞAM VE OSMANLI DEVLETİ

Dini ve Milli Kimlik Arasında

1. “Osmanlı Birliği” ile “Suriye” Arasındaki Bilâd-ı Şam Müslümanları (1839-1877)

XIX. Yüzyıl başlarından itibaren kavmiyet fikri Osmanlı İmparatorluğu'nun Hıristiyan vilayetlerinde kendini göstermeye başladığında, Bilâd-ı Şam¹ birkaç asırdır Osmanlı hâkimiyeti

1 Bilâd-ı Şam: Suriye, Lübnan ve Filistin'i içine coğrafi bir bölgedir. Kuzeyde Toros dağlarından başlayarak güneyde Sina Yarımadası'na, doğuda Irak-Suriye sınırından batıda Akdeniz sahiline kadar uzanır. Bilâd-ı Şam tabiri, söz konusu bölge için XIX. Yüzyıl sonlarına kadar bu şekilde kullanılmıştır. Osmanlı vilayet taksimatı yeniden yapıldıktan sonra (1864 ve 1867), Suriye ifadesi yani “vilayet-i Suriye” Suriye coğrafyasına işaret etmek için kullanılmaya başlandı. Mısır'ın buraları işgalinden sonra Bilâd-ı Şam, Haleb, Trablus, Dımaşk ve Sayda olmak üzere dört eyalete bölündü. Mısırlıların bölgeyi boşaltmalarından sonra Trablus eyaleti kaldırılarak merkezi Beyrut olan Sayda eyaletine katıldı. Bu olaydan üç yıl sonra Sayda vilayeti de o tarihten itibaren “Suriye vilayeti” denilen Dımaşk vilayetine katıldı. 1888'de ise Trablus'tan Akka'ya kadar uzanan sahil bölgesi “Vilayet-i Beyrut” denilen yeni bir vilayete dahil edildi. XIX. Yüzyıl sonlarında bölgede üç vilayet vardı: Halep, Suriye, Beyrut ve bir de Cebel-i Lübnan ve Kudüs mutasarrıflığı.

Bilâd-ı Şam'ın idari taksimatı konusunda şu eserlere bakılabilir:

Abdulkerim Garayibe, *Suriye fi'l karnû-tâsîi' aşer*. 1840-1876, Kahire, 1961/62, s. 71-107; Abdulaziz Avaz, *El-İdaretü'l Osmaniye fi filayeti Suriye 1864-1914*, Kahire, 1969, s. 61-79, 340-342.

A. L. Tibawi, *A Modern History of Syria*, London 1969, pp 23ff, 180ff, İtamar Dabinovich, *Syria and the Syrian Land: The 19th Century Roots of 20th Cen-*

altındaydı. Bilâd-ı Şam eyaletlerinin İstanbul'daki merkezi yönetimle olan ilişkisi, saltanatın diğer bölgelerindeki ilişkilerden çok daha sağlamdı. Halep'in uluslar arası ticaret merkezi olduğu dönemde, Dimaşk,² dahil ile sahil arasındaki ticari bağlantıların ve aynı zamanda Hac Emirliği'nin merkeziydi. Diğer yandan Bilâd-ı Şam, Osmanlı İmparatorluğu'nun kültür seviyesi en yüksek kesimlerinden biriydi. Osmanlı yönetimi, idare ve yargı mevkilerini mahalli unsurlara terk edip, bilim adamları ve Müslüman din âlimlerine oldukça cömert davranarak bir eğitim sistemi ve dinî kurumlar oluşturmuştu.³

Osmanlı yönetiminin bu uzun zaman diliminde, Bilâd-ı Şam'da esasen dinî ve kültürel açıdan muhafazakâr olan Müslümanlar,⁴ halifeliğin İslamî varisleri oldukları noktasından hareketle baştaki yönetimin meşrûluğunu seve seve kabullenmişler; İslamî çerçeve içinde Osmanlı Devleti'ni hilafetin son halkası olarak değerlendirmişlerdi.⁵ Dolayısıyla ülkelerinin tarihinin "Suriye Tarihi" veya "Arap Halkları Tarihi" olarak yazılması onlar nezdinde bir şey ifade etmiyordu.⁶ Osmanlı'nın meşrûluğuyla ilgili bu kanaat, Bilâd-ı Şam Müslümanlarını Osmanlı yönetimini tüm kötü yanlarıyla birlikte kabul eder hale getirmiş; kimse gördüğü bir zulüm veya kayırma yahut askeri bir zorbalık, askerlik görevi, vergi ve fiyatların artması konusunda protestoda bulunmayı aklından bile geçirmemiştir.⁷ Diğer yandan Bilâd-ı Şam'ın veya onu

tury Developments in: Thomas Philipp ed. *The Syrian Land in the 18th and 19th Century*, Stuttgart 1992, p 43.

2 Abdülkerim Rafik, *el-Arab ve'l-Osmaniyyûn 1516-1916*, Dimaşk 1984, s. 243-244; Albert Hourani, *El-Fıkr el-Arabi fi asr'n-nahda 1798-1939*, Kerim Azkul çev., Beyrut 1968, s. 49; Tibawi, *History of Syria*, s. 25-26.

3 Mosche Ma'oz, *Ottoman Reform in Syria and Palestine 1840-1861*, Oxford 1968, p 247.

4 C. Ernest Dawn, *From Ottomanism to Arabism*, Urbana ect. 1973, 0 126.

5 Seyyar el-Cemil, *El-Osmaniyyûn ve Tekvînu'l Arab el-Hadis*, Beyrut 1989, s. 73.

6 Sati' el-Husri, *Nuşuu fikreti'l kavmiyye*, Kahire 1951, s. 162.

7 Bu konudaki örneklerle ilgili olarak Abdülkerim Rafik'in eserinin 142, 193, 194, 196, 197, 237. sayfalarına bakılabilir.

etkileyen Ali Canbulad, II. Fahreddin el-Muğni, Zahir el-Ömer, Ali Bek el-Kebir, Mehmet Ali Paşa'ların başkaldırı ve ayrılıkçı hareketleri, seçkin kişiler, önderler, âyânlar ve Osmanlı memurları nezdinde yalnızca üst düzey hareketler olarak kaldı, fakat asla İslamî kökenlere nüfuz edemedi.⁸

Osmanlı yönetiminin mahalli idarede din unsuruna ağırlık vermesinin, onlara bölgede iktidarlarını yayıp sağlamlaştırma konusunda şer'î ve manevî bir avantaj sağladığı muhakkak.⁹ Hatta XVIII. Yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu bariz bir şekilde zayıflamaya başladığında dahi, bu insanlar, Müslüman bir halifenin gölgesi altında yaşamış olmaktan memnuniyetlerini özellikle dile getiriyorlardı.¹⁰

Ne var ki, Bilâd-ı Şam XVIII. Yüzyılın son çeyreğinden başlayarak bir sonraki yüzyıl boyunca iç ve dış faktörler sebebiyle tehlikeli olaylara şahit oldu. Bu olaylar, hem Müslümanların kendilerine hem de Osmanlı "Hilafet" devletine karşı olan güvenlerini etkiledi. Askerî üstünlüğün yanı sıra, siyasî, sosyal, ekonomik, bilim ve teknoloji alanlarında Hıristiyan Batı'nın Müslüman Doğu'ya karşı üstünlüğü belirgin bir şekilde ortaya çıkmış,¹¹ buna mukabil (Müslüman) Osmanlı bu meydan okumaya karşılık verebilecek köklü rasyonel değişimler sergilemekte bütünüyle başarısız olmuş,¹² böylece Hıristiyanlığın İslam'a galebe çalması Müslümanlarda aşâğılık kompleksine ve travmalara yol açmıştır.¹³

8 Mes'ud Dâhir, *Müşkilatu binai'd-devleti'l-hadise fi'l vatan el-arabi*, Dımaşk 1994, s. 54-115.

9 Satî el-Husrî, *el-Biladu'l Arabiyye ve'd-devleti'l Osmaniye*, 2. baskı, Beyrut 1960, s. 20-28.

10 Suleiman Mousa, *The Rise of Arab Nationalism and the Emergence of Transjordan*, in: William W. Haddad/William Ochsenwald eds, *Nationalism in a Non-National State. The Dissolution of the Ottoman Empire*, Columbus 19772, pp 241-242.

11 Dawn, age., s. 128-129.

12 Hassan Saab, *The Arab Federalists of the Ottoman Empire*, Amsterdam 1958, s. 132-133.

13 Abdurrauf Sinno, *Eserü'l Garbi'l-Avrubiy fi hareketi'l-ıslahât fi'd-devleti'l-Osmaniyye 1789-1839*, mezuniyet tezi, Beyrut Arap Üniversitesi 1975, s. 73. (Osmanlı

Devletin zayıflığı ve Hıristiyan Batı'nın üstünlüğü, başlangıçta Avrupa devletlerinin Osmanlı ekonomisine müdahale etme yolunu açmakla kalmamış, aynı zamanda ehl-i zimmet çıkarları doğrultusunda girişimlerde bulunmalarına zemin hazırlamış; arkasından Osmanlı Devleti'ni parçalama (Doğu Meselesi) projeleri hazırlanıp, Arap vilayetlerinin işgal edilmesine ve en nihayet eyaletlerde bağımsızlık hareketlerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Fransa'nın 1798-1801 ve İngiltere'nin 1807'de Mısır'ı işgal için düzenledikleri iki saldırı, yine İngiltere'nin Omman sahilini hakimiyet altına alıp (1820), arkasından Aden'i işgali (1839) ve Cezair'in Fransız emperyalizminin eline düşmesi (1830), yalnızca Osmanlı Devleti'nin kurum, yönetim ve toplum olarak zafını ortaya çıkarmamış, aynı zamanda "Osmanlı Halifeliği"nin emperyalizmin elinin ulaşamayacağı noktadaki "Dâru'l İslam"ı korumaktan âciz kaldığı konusunda fikrî ve sosyal bir çalkantıya da yol açmıştır.¹⁴

Fransa'nın Mısır'a saldırmasından önce, Mısır'daki Memluk kuvvetleri Filistinli mahalli lider Zahir el-Ömer'in daveti üzerine Bilâd-ı Şam'a doğru harekete geçerek Dımaşk'ı işgal ettiler (1770).¹⁵ Ayrıca Necit'den (Arap Yarımadası'ndan) dışa doğru (Irak, Bilâd-ı Şam, Hicaz ve Arap Körfezi'nin sahil kesimi) yayılan ve selefî bir dini hareket olarak ortaya çıkan Vahhabilik, Osmanlı İmparatorluğu'nun meşrûluğunu sarstı.¹⁶ Osmanlı sultanının koruduğunu iddia ettiği İslam'ın gerçek İslam olmadığını ileri süren bu hareket, aslî İslam'a (Kur'an ve Sünnet'e) dönmeye davet ederek ortaya çıktı.¹⁷ Vahhabilerin Hicaz'ı hakimiyet altında tut-

Devleti'nde 1789-1839 Yıllarındaki İslahat Hareketinde Batı Avrupa'nın Etkisi).

14 Hourani, *el-Fikrû'l Arabi*, s. 78; Muhammed Adnan Murad, *Biritanya ve'l-Arab*, Dımaşk 1989, blm 3, 4, s. 50-89; Kemal es-Salibî, *Tarihu Lübnan el-Hadis*, 3. baskı, Beyrut 1972, s. 159-160.

15 Rafik, age., s. 297-302.

16 Cübran Şamiye, *Âl Suud Madiyehum ve Müstakbeluhum*, London 1986, s. 62-66.

17 Hourani, age., 55-56.

tukları dönemde hutbelerde Osmanlı sultanının adı okunmadı.¹⁸ Bu hareket, ancak 1818’de hareketin merkezi olan Der’iyye’yi işgal eden Mısır valisi Mehmet Ali Paşa tarafından yavaş yavaş ortadan kaldırıldı ve böylece Mısır valisi Osmanlı sultanının dinî ve siyasî şöhretini kurtarmış oldu.¹⁹



Mehmet Ali Paşa, Modern Mısır’ı kurunca, elindeki gücün farkına vardı ve böylece onu belli zaman aralarında Mısır ile Bilâd-ı Şam’ı birleştirmek amacıyla dışa doğru atılma aracı olarak kullandı. Her ne kadar Vahhabi hareketi Osmanlı için dini ve siyasî yönden bir meydan okuma ise de, Mısır ve Bilâd-ı Şam’ın modern bir devlet olarak birleştirilmesi (1831-1840) ve Mısır’ın nüfuzunun Arap Yarımadası’na uzanması,²⁰ hem içeride Osmanlı

Devleti’nin meşrûluğu, hem de dışarıda imparatorluğun zayıf bir güç ve açık bir pazar olarak kalıp, yerini yeni ve güçlü bir devletin (Mehmet Ali Paşa’nın devletinin) almaması için harekete geçen yabancı güçlerin stratejik ve politiko-ekonomik çıkarları doğrultusunda iki yönlü bir tehdit oluşturmaktaydı.²¹ Bu yüzden

18 Muhammad al-‘Amar, *The Hijaz under Ottoman Rule 1860-1914; The Ottoman Vali, the Shariff of Mecca, and the Growth of British Influence*, Ph. D. University of Leeds 1974, s. 47.

19 Şamiye, age., s. 67-69.

20 Age., s. 43-45, 70-72.

21 Mısır’ın Bilâd-ı Şam’a doğru genişlemesi sırasında, Rusya dışişleri bakanı Nesselrode, Mehmet Ali Paşa’nın Osmanlı Devleti aleyhine genişlemesini ülkesinin çıkarları için bir tehdit olarak görüyor ve olayı “zayıf ve yenilmiş bir komşunun yerine güçlü ve muzaffer bir komşunun gelmesi” şeklinde niteliyordu. Pierre Renovann, *Tarihü’l-Alâkâti’l-devliyye (el-karnü’ut-tâsi’ el-aşer) 1857-1914*’den naklen, çev., Celal Yahya, Kahire, 1980, s. 132. Krş. Huri/İsmail, *es-Siyase et-*

Osmanlı ve Avrupa'nın çıkarları, Mehmet Ali Paşa'nın devletini Mısır sınırları içine hapsetmeyi gerektiriyordu.

Bilâd-ı Şam'a gelince, Mısır hakimiyeti, belli merkezlerden yönlendirilen akımlar, ehl-i zimmetle Müslümanlar arasındaki sekülerizm ve eşitlik hareketleri,²² ülkenin (Osmanlı coğrafyasının) Batı çıkarları (ticarî, diplomatik, kültürel, politik vs...) önünde açılması, İslamî nüfuzun (din alimleri ve âyânlar)²³ ve İslam ekonomisinin zayıflamasına yol açmış²⁴; İslam toplumunun zümrelere bölünmesine ve Âsitâne'deki İslamî hükumete karşı kindar bir yönelişin zuhuruna zemin hazırlamıştır.²⁵ Osmanlı yönetiminin Bilâd-ı Şam'da tekrar güçlenmesine ve ulemanın önceki dini ve ekonomik gücüne kavuşmasına rağmen, bir yandan Mehmet Ali'nin Osmanlı ordularına indirdiği darbeler, diğer yandan Osmanlı bürokratlarının devlet ve toplumun sekülerizasyonu yönündeki faaliyetleri, Bilâd-ı Şam Müslümanlarında "Türkiye'nin

devliyye, 2/94. Osmanlı Devleti'nin ortak Avrupa müdahalesiyle Mısır tehlikesinden kurtulmasından sonra, İngiltere dışişleri bakanı Palmerston, ülkesinin Osmanlı İmparatorluğu'nun yanında yer almasının sebebini şöyle açıklıyordu: "Siyasî yönden bağımsız bir Türkiye bizim için ne kadar önemliyse, İngiltere için ticarî yönden de bir o kadar önemlidir." Clayton, s. 90'dan naklen.

- 22 Mehmet Ali'nin oğlu İbrahim Paşa 1248 Nisanında Lazkiye mütesellimine yazdığı mektupta şöyle diyordu: "Müslümanlar ve Hıristiyanlar, hepsi bizim reayamızdır; mezhep meselesinin siyasetle ilgisi yoktur. Herkes kendi yolunda gitmeli; Müslüman kendi dininin emirlerini uygulamalı, Hıristiyan da kendi dininin emirlerini; kimse kimseye tasallut etmemelidir." Abdullatif et-Taybavi'nin 'Nusûs ve hakâik lem tunşer an asl en-nahtatî'l arabiyye fi Suriye' adlı makalesinden naklen. "Mecelle Mecma' el-lugati'l arabiyye bi dımaşk" 4(1967), s. 777.
- 23 Moshe Ma'oz, *Changes in the Position and Role of the Syrian 'Ulama' in the 18th and 19th Centuries*, in: Thomas Philipp ed. Op. Cit., pp. 144-155.
- 24 Tibawi, age., s. 84-86; Abdulaziz ed-Dürî, *Et-tekvinu't-Tarihî li'l-ümme'ti'l-Arabiyye*, 3. baskı, Beyrut 1986, s. 125-126; ecnebi ticaretinin Suriye ekonomisini vurması ve Avrupa sanayisinin yerli zanaatlara indirdiği darbe yetmiyormuş gibi, Müslümanların ödedikleri "ruus vergisi"nin Hıristiyanların ruus vergisiyle eşitlenmesi, öncelikle İslam ekonomisinin zayıflamasının, diğer yandan Müslümanlar arasında Mısır yönetimine karşı öfkenin artmasının iki temel sebebi olmuştur. Bkz. Ma'oz, *Reform*, s. 14-17.
- 25 Tibawi, age., s. 73.

caydırıcı gücünün kaybolmasına” yol açmış,²⁶ Osmanlı’ya karşı bir başkaldırıya değilse bile devletin İslam şeriatı esaslarına döndürülmesi ve İslam Ümmeti’nin hükümran olması gerektiği düşüncesinin doğmasına zemin hazırlamıştır.

Osmanlıların bölgeyi tekrar hâkimiyeti altına almalarından 93 Harbi’nin çıkışına kadar olan süre zarfında, Bilâd-ı Şam bir takım radikal değişikliklere şahit oldu. Bunlar arasında dinî cemaatler arasındaki gruplaşmalar, büyük devletlerin onların işlerine burunlarını sokmaları, Avrupa’nın bölgenin ekonomisine el atması, yabancı misyoner heyetlerinin bölge halkı nezdinde eğitim, kültür ve batılılaştırma faaliyetlerine girişmeleri ve bir de “Tanzimat”ın ülkelerdeki halklar arasında sosyal parçalanmaya yol açması en önemlilerindedir. Bu gelişmeler iki önemli sonuca yol açtı: a) Şehirlerde Batı’nın etkisiyle Arap kimliğini (Suriye yurdu) ön plana çıkarmaya çalışan Hıristiyan fikir akımı; b) İslam (Osmanlılık) ve Batı aleyhtarlığı temelli karşı akım.²⁷

a) Suriye Yurdu Akımının Gelişimi

Mısır’ın Bilâd-ı Şam’ı işgali sırasında ve sonrasında, bölge eğitim alanında yabancı misyoner heyetlerinin yoğun faaliyetlerine sahne oldu. Arap dilinin canlandırılması şeklinde başlayan bu faaliyet, daha sonra edebî-fikri bir hareketin ortaya çıkmasına yol açıyorsa da, Beyrut ile Cebel-i Lübnan’la sınırlı kaldı. Kısa sürede edebi bir faaliyetten siyasî faaliyete dönüşen bu akım, daha sonraları milli “uyanış”ta önemli bir rol oynayacaktı.²⁸ 1864 ve 1867’de çıkarılan ve “Tanzimat”ın sağladığı atmosfer sayesinde vilayetlere bir tür idarî bağımsızlık veren ve özellikle Müslümanlarla ehl-i zimmet arasında eşitlik sağlayan “Vilâyât kanunu” kısa sürede Batı kültürüyle yetişmiş şehirli Hıristiyan seçkinler (Ortodoks-

26 Muhammed Cemil Beyhem, *Al-Arabu ve’l-Türk*, 1957, s. 146.

27 Mahmud D. Sarma, Pan-Islamism and Arab Nationalism. (A Study of the Ideas of Syrian Muslim Writers 1860-1918), in: *Faculty of Arts Journal* (Amman) 3/2 (1972), s. 26.

28 George Antonius, *The Arab Awakening*, Beirut 1969, s. 37.

lar ve Protestan azınlıklar) arasında Arap kişiliğinin (Suriyelilik fikrinin) oluşmasına zemin hazırladı.²⁹ Böylece daha önce hiç rastlanılmayan bir şekilde toprak, dil ve kültür esasına dayalı bir “Suriyeli kimliği”nden bahsedilmeye başlandı.³⁰ Bu “Suriye yurdu” düşüncesine geçiş, XIX. Yüzyılın atmışlı yıllarından itibaren, Tanzimat’ın gerçekleştirmeyi hedeflediği amaçlarına ulaşamamasından sonra, Balkanlarda şehirli Hıristiyan aydınlarda “azınlık” durumundan kurtulma ve “millî” ufuklara açılma hareketinin ortaya çıkıp gelişmesinin başladığı aynı yıllarda, aynı millî işaretlerle başladı.³¹

Bazı Hıristiyanlar bu gelişmelere dayanarak “Suriye”yi tek halkın yaşadığı tek ülke olarak takdim etmeye başladılar.³² Butros el-Bustânî (1819-1883) “Nefîru Suriye” dergisinde Osmanlı hâkimiyetinden kurtulma çağrısı yapmadan ve 1860’daki iç savaşın ibretlerinden ilhamla, Suriyelilerin ister Hıristiyan, ister Müs-

29 Butros Ebû Manna, Es-Sultan Abdulhamid es-Sâni ve’ş-Şeyh Ebu’l Hüda es-Sayyâdi, *El-İctihad*, 5 (1989), s. 81-82.

30 XIX. Yüzyılın kırklı yıllarından itibaren “Suriye” adı geniş ölçüde ve özellikle Amerikan misyoner okulları mezunları, cemiyetler ve bilimsel eserlerde kullanılmaya başlandı. 1847’de “Suriye Bilim ve Fen Derneği” yani Suriye Derneği kuruldu. Aynı dernek 1852’de “‘Amal el-Cem’iyyeti’s-Suriyye” (أعمال الجمعية السورية) (Suriye Derneği Faaliyetleri) dergisini yayınladı ve 1858’de Hıristiyanlar ve şehirli Müslüman azınlıklar tarafından “El-Cem’iyyetü’l İlmiyyetu’s-Suriyye” (Suriye Bilim Derneği) kuruldu. 1860’da Butros el-Bustânî “Nefîru Suriyye” (Suriye Toplum) dergisini, bir sonraki yıl ise ilk gazetecilerden Halil Hourî “Haraibu Suriya” (خرائب سوريا) (Suriye Harabeleri) adlı kitabı yayınladı. XIX. Yüzyılın bitiminden önce Matran Yosef Debes hacimli “Suriye Tarihi” (تاريخ سوريا) adlı eserini neşretti. Bu konularla ilgili olarak Hourânî’nin anılan eserininin 329-330 sayfalarına ve Muhammed Huveylî’nin “Et-Tatavvuru’s-sakâfiy limesineti Beyrut min’el feth el-Mısrî li-biladi’s-Şam ve hatte’l-harbi’l alemiyeti’l ülä (1831-1914),” (التطور الثقافي لمدينة بيروت من الفتح المصري لبلاد الشام وحتى الحرب العالمية الأولى) doktora çalışması, Lübnan Üni., 1990, s. 279281, 285-290, 410-414, 427. sayfalarına bakılabilir.

31 Vecih Kevserâni, *Es-Sulta ve’l-Müctema’ ve’l amel es-siyasi min tarihi’l vilayeti’l-Osmaniyye fi biladi’s-Şam*, Beyrut 1988, s. 132.

32 Abu-Manneh, *The Christians Between Ottomanism and Syrian Nationalism: The Ideas of Butrus al-Bustani*, in: *IJMES*, 11 (1980), 288.



Butros El-Bustânî

Buna karşılık İbrahim Yazıcı (1847-1906), Osmanlı'dan kurtulup, Arapları şanlı günlerine döndürmeden söz ediyor, bunun da yolunun asabiyye ve içine kapanmaya dayalı "Arap milliyetçiliği"nden geçtiğini belirtiyordu.³⁶

"Suriye yurdu" akımı 1876'da Suriye Protestan Koleji mezunlarından oluşan bir grup şehirli Hıristiyan elitin "Cem'iyetü Beyrut es-Sıriyye" (Beyrut Gizli Örgütü)nü kurmasıyla zirve yaptı. Bu örgüt Cebel-i Lübnan'ın Osmanlı Devleti'nden fiilen bağımsız bir "Suriye" ile birleşmesi gerektiğini ileri sürüyordu.

b) Bilâd-ı Şam Müslümanları ve "Osmanlı Birliği"

Bilâd-ı Şam Müslümanları, Osmanlı yönetiminin bozulmasından yakınmalarına ve reform talebinde bulunmalarına rağmen,³⁷

33 Age., s. 293.

34 Ebû Manna, *Es-Sultan Abdulhamid ve's-Şeyh Ebu'l Hüda*, age., s. 83.

35 Can Daye, *El-Muallim Butros el-Bustânî*, Beyrut 1981, s. 32, 35.

36 Dawn, s. 132.

37 Zeine N. Zeine, *Arab-Turkish Relations and the Emergence of Arab Nationalism*, Beirut 1958, s. 54.

“Suriye yurdu” ve “Araplık” görüşlerinin ümmet düşüncesini yıkan ve Osmanlı Devleti’ne karşı yönlendirilen düşünceler olduğu, yabancı güçlerin Hıristiyanları içeriden tahrik ettikleri noktadan hareketle, Hıristiyanların görüşlerini paylaşmıyorlardı.³⁸ Hatta bazı Müslümanlar, Arapçanın Hıristiyanlaştırılmasını,³⁹ Bilâd-ı Şam’da Hıristiyanların Müslümanlardan daha üstün olmasını, bu dilin, onların “İslam yurdu”nda hükümranlılığı elinde tutan bir kitle olarak oynadıkları önderlik rolüyle diğerlerinin zarar görmesine yol açacak siyasi bir ayrılık düşüncesinin aleti haline getirilmesini reddederek uyanış hareketinin Hıristiyan öncülerine saldırmaya başladılar.⁴⁰ “Yabancı imtiyazların” yardımı sayesinde Hıristiyanların edindikleri ekonomik ve kültürel birikimlerinin yanı sıra, “Tanzimat”ın sağladığı sosyo-ekonomik şartlar karşısında, Bilâd-ı Şam Müslümanlarının, bu kümeleşmede ülkedeki üstünlüklerini menfi yönde etkileyecek şekilde siyasi ve iktisadi yönden “azınlık” durumuna düşecekleri gayr-ı İslamî bağimsiz bir “Suriye yurdu”nda kendilerini temsil etmeleri mümkün değildi.⁴¹ Dolayısıyla Hıristiyanların kurdukları gizli veya aleni “milli” derneklere katılmaya pek de teşne değillerdi.⁴² Hıristiyan

38 Muhammed Cemil Beyhem, *El-Arab ve’l-Türk*, age., s. 146.

39 Dawn, s. 132f.

40 Ma’oz, *Ottoman Reform*, s. 243.

41 Benim “Tatavvuru’l itticâhâtü’l İslamiyye fi’d-devleti’l Osmaniye, “Min’et Tanzimat hatta nihayet-i asrîs-Sultan Abdilhamid es-Sani” fi’l “Minhac” 4(1996) s. 108-149 ve 5(1997) s. 85-131’e bkz

42 “Suriye Bilim ve Fen Derneği”ne hiçbir Müslüman üye olmamıştı, ama “Suriye Bilim Derneği”ne şehirli Müslüman aydınların yoğun bir katılımı olmuştu ki, bu da gizli propagandanın etkisinin bir göstergesidir. Çünkü bu ikincisi Osmanlı ve İslamî çevrelerin gayretiyle kurulmuştu. Bkz. Huveyli, age., s. 286. “Beyrut Gizli Cemiyeti”ne ise yalnızca Beyrutlu tacir Hacı Hüseyin Beyhem üye olmuştu. Bkz. Esed Rüstem, *Lübnan fi ahdi’l mutasarrıfiyye* (Mutasarrıflık Döneminde Lübnan), Beyrut 1973, s. 248; Fritz Steppat, *Eine Bewegung unter den Notabeln Syriens, 1877-1878. Neues Licht auf die Entschung des arabischen Nationalismus*, in: *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*. Supp.; I.017. Deutecher Orientalistentag vom 21-27 Juli 1968 in Würzburg, ed. Wolfgang Voigt, Wiesbaden 1969, s. 648.

aydınlar, Sultan Abdülhamid 1877’de Düstûr-u Esâsî’ye ilga edip, Meclis-i Mebûsân’ı lağvetmesinden sonra, sultanın yönlendirdiği ümmetçilik siyasetine⁴³ karşılık “Suriye yurdu” fikrine daha fazla sarıldılar.⁴⁴

Bilâd-ı Şam Müslümanlarının dini duyguya milli veya kavmi düşüncelerden daha fazla öncelik vermesi, onları Tanzimat’ın getirdiği sekülerizm ve batılılaşma hareketiyle karşı karşıya getirdi. Çünkü dinî düşünceyi ön planda tutanlar, Tanzimat sebebiyle İslam toplumundaki yerlerinin azalacağını, Şeriat’ın rolünün önemsiz hale geleceğini;⁴⁵ bunun yerli “azınlıklar”la birlikte yabancıların İslam Devleti ve Müslümanların çıkarlarına karşı daha fazla üstünlük elde etmek için düzenlediği bir komplo olduğunu düşünüyorlardı. “İmtiyazlar”ın Osmanlı milleti sistemini çökertip, gayr-ı Müslimler için ecnebi himayesindeki “azınlık” statüsü temin ettiği⁴⁶ sırada, gayr-ı Müslimlere ecnebi himayesi altında “otonomi, kültür ve eğitim özgürlüğü ve ‘bedeli ödemek şartıyla’ askerlikten muafiyet” gibi imtiyazlar tanıyan “Osmanlı Tanzimatı”nın yürürlüğü ilan edildi.⁴⁷

Tanzimat’la birlikte Batı ekonomisi Bilâd-ı Şam’a girmiş, Hıristiyan-Müslüman ayrışmasını ideolojik boyuttan sosyo-ekonomik boyuta taşıyarak⁴⁸ iki taraf arasına gerginlik sokan yerli Hıristiyanlar, ticaret ve aracılıkta önemli rol oynamaya

43 Tibavi, *Nusûs ve hakaik*, s. 780.

44 Bkz. Tatavvurul itticahat, Minhac.

45 Osman Okyar, A New Look at the Recent Political, Social and Economic Historiography of the Tanzimat, in: Jean-Louis-Bacque-Grammont/Qaul Dumont eds. *Economie et Sociétés dans l’Empire Ottoman (Fin du XVIII-debut du XX siècle)*, Paris 1983, s. 35.

46 Vecih Kusrani, *El-Mesihyyûn, bin mizamîl milel ile’d-devleti’l muhaddese*, “*El-Mesihyyûn el-Arab*, 2. baskı, Beyrut 1986, s. 65, 70-81.

47 1856’da yayınlanan Hatt-ı Hümâyûn’da, İmtiyazlarla Tanzimat arasındaki ilişki konusunda şöyle deniliyordu: “Tüm imtiyazlar ve dini serbestiler... tüm Hıristiyan cemaatlerine veya diğer gayr-ı Müslim tebaa için garanti edilecektir.” Bkz. Hurewitz, age., I:316; krş. Tibawi, *Nusûs ve hakâik*, s. 778.

48 Abu Manne, *Christians*, age., s. 288; Tibawi, *Nusûs ve hakâik*, s. 778-779.

başlamışlardı.⁴⁹ Müslümanlar Tanzimat'ı Osmanlı sultanının Hıristiyan Avrupa'nın (İngiltere ve Fransa)⁵⁰ toprakları ile kaybettiği toprakları (1840) geri kazanmak ve Rus ayısının Kırım savaşı sırasında (1853-1856) yeni toprak koparmasını engellemek için ödediği bir bedel olarak görüyorlardı.⁵¹ Kültürlü kesim reformların mevcut sosyal dengeyi kendi lehlerine bozduğunu düşünürken, sıradan insanlar Hıristiyanların elde ettikleri her tür imtiyazın onlara Avrupa'dan geldiğini var sayıyorlardı ve bu da Bilâd-ı Şam Müslümanları arasında genel bir kötümserliğe yol açmıştı.⁵² Dolayısıyla Müslümanlar "Tanzimat"ı İslam'a karşı bir ihanet, fermanı çıkaran I. Abdülhamid'i "hain" olarak görüyorlar; bu yaptığı ile bağlılıklarını kaybettiğini, Hıristiyanlar karşısında gayr-ı meşrû tavizler verdiği için ülkelerinin bundan böyle onun fiili nüfuzu altında olmayacağını belirtiyorlardı.⁵³

Bu düşünce, Bilâd-ı Şam şehirlerinde kırklı yıllarda "Hatt-ı Hümayûn"a (1856) geçiş sırasında, önce 1840 yılında Dımaşk'ta,⁵⁴ arkasından birbirini müteakiben 1850⁵⁵ ve 1856 yılında Halep ve Nablus'ta bazı İslamî reaksiyonlara sebep oldu. "Hatt-ı Hümayûn"un ilanından iki ay kadar sonra Nablus Müslümanları hem yabancı devletlerin hem de Osmanlı Devleti'nin bayraklarını

49 Gad G. Gilber, *Changing Pattern of Economic Ties: The Syrian and Iraqi Provinces in the 18th and 19th Centuries*, in: Thomas Philipp ed., op. Cit., s. 55-67.

50 Ma'oz, *Ottoman Reform*, s. 244f.

51 The *Missionary Herald* gazetesi 1855'de Fransa ve İngiltere'nin Kırım savaşı sırasında Osmanlı saltanatını savunma konusunda şöyle diyordu: "İngiltere ve ezeli rakipleri (Fransa) geçmişteki düşmanlarını unutarak, Muhammedi Devletin (Osmanlı Devleti'nin) Hıristiyanlara (Ruslara) karşı düzenlediği seferleri görmezden geldiler.. Geçmişte haçın hilale karşı olduğunu unuttular. (Bugünse) haç hilali haça karşı korumaktadır..". Bkz. Tibawi, *A modern History of Syria*, s. 116-117.

52 Tibawi, *Nusûs ve hakâik*, s. 778.

53 Tibawi, *Modern History of Syria*, s. 121; Ma'oz, *Ottoman Reform*, s. 244f.

54 Moshe Ma'oz, *Muslim Ethnic Communities in Nineteenth Century Syria and Paletsine: Trends of Conflict and Integration*, in: *Asian and African Studies*, 19(1985), s. 283.

55 Ma'oz, *Ottoman Reform*, s. 191.

aynı anda parçaladılar.⁵⁶ Nasıra’da bir âlim, sultanın yayınladığı “Tanzimat”ı “hurafe söz” olarak niteliyordu.⁵⁷ Bundan kısa süre sonra (1860) “Suriye”de iç savaş patladı. Çatışmanın sebebi doğrudan doğruya etno-sosyo-politik gruplaşmalardı.⁵⁸ Olaylar sebebiyle sultan Dımaşk’ta halkı katliama tahrik ettikleri suçlamasıyla bazı ulemayı tutuklattı. Ayrıca eğitim, yargı ve evkaf işlerinde dinî heyetlerin yetkilerini azalttı⁵⁹ ve Türk asıllı kadılar tayin etti.⁶⁰ Dolayısıyla Bilâd-ı Şam Müslümanlarının Sultan Abdülmecid’in 1861’de vefat ettiği haberini “İslam kurtuldu!” sedalarıyla karşılamaları tabii idi.⁶¹

“Tanzimat” ve Osmanlı’nın Batı karşısında verdiği tavizler, Bilâd-ı Şam’da Osmanlı yönetimine karşı hem lehte hem aleyhte bazı İslamî tavırların sergilenmesine yol açmıştır. Osmanlı sultanlarının Abdülaziz döneminden (1861-1876) itibaren kendilerini halife olarak takdim etmeye başlamaları,⁶² halifeliğin Kureys’in

56 Tibawi, *Modern Syria*, s. 119; Ma’oz, *Ottoman Reform*, s. 244f.

57 “The Cadi answered, disdainfully ‘the Sultan eats melons’ which is a vulgar expression, meaning that the Sultan talks impotently or talks nonsense”, quoted from BPP 1860/69, *Despatches from Her Majesty’s Consuls in the Levant, respecting Past or Apprehended Disturbances in Syria 1858 to 1860.* Finn to Malmesbury, no. 29, Jerusalem, 22.6. 1858, inclosure no. 2, Vice-Concul Rogers to Consul Finn, Caiffa, 18.6.1858. Bkz. Ek: 2.

58 Ma’oz, *Ethnic, age.*, s. 283; Fritz Steppat, Some Arabic Manuscript Sources on the Syrian Crisis of 1860 in: *Les Arabes par leurs archives (XVI-XX siècles)*, Jacques Bergque et Dominiq Chevalier eds, Paris 183-191 (Colloques internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique) No. 555, Paris 9-11 April 1974, Paris 1976, s. 187-188.

59 Ma’oz, *Ethnic, age.*, s. 117-118.

60 Butrus Abu Manneh, The Genesis of Midhat Pascha’s Governorship in Syria 1878-1880 (Draft) Paper presented at the International Conference “*The Syrian Land (Bilad al-Sham) in the 18th and 19th Century*” July 18-22, 1995, Friedrich-Alexander-Universität, Erlangen, s. 1-2.

61 Ma’oz, *Ottoman Reform*, s. 247.

62 Osmanlı sultanları II. Abdülhamid’den önce “halife” unvanı kullanmaya fazla önem vermezlerdi. Sultan I. Selim, kullanılması konusunda fazla gayret göstermediği bu lakâbı almış olmasına rağmen, II. Mehmet (Fatih) kendisini halifeden daha üstün bir noktada görüyordu. XVIII. Yüzyılın ikinci yarısında bu

hakkı olduğu ve Osmanlı sultanlarının bu hakkı kullanmaya layık bulunup bulunmadıkları gibi yeni bir problemi gündeme getirdi. Bu konu, Abdurrahman el-Kevâkibî'nin İslam halifeliğinin “tekrar Araplaştırılması” meselesini gündeme taşımasıyla özellikle ön plana çıktı.⁶³

Arapların hilafete daha layık oldukları tartışmasının giderek sertleşmesi, onlarla Osmanlılar arasındaki etnik farklılık meselesini de beraberinde getiriyordu. İsaibel Burton, 1860'lı yılların sonlarında Bilâd-ı Şam'da yaptığı uzun seyahatten sonra Suriyeli Müslümanların "... Osmanlı yönetiminden nefret ettiklerini ve onun zulümlerinden kurtulmayı umduklarını" kaydederek sözlerini şöyle sürdürüyordu: "Müslüman Türkler, Müslüman Arapları hakir görüyor, Araplar ise onlara kin besliyorlar."⁶⁴ 1876'da Londra'da yayınlanan Arapça gazeteler Osmanlı'ya saldırarak, onları hilafeti Araplardan gasp etmekle suçlamakta ve hilafetin ona daha layık olan sahiplerine tekrar iadesini istemekteydiler.⁶⁵ Birkaç yıl sonra (1880-1881) Beyrut'ta ve diğer Suriye şehirlerinde Osmanlı sultanının Arapların hakkı olan hilafeti gasp ettiğini belirten yayınlar çıkarken,⁶⁶ Londra'daki bir gazetede neşrolunan makalede, Arapların İslam dini bir Arap dini ve Peygamber (sav) de Arap olduğu için Osmanlı halifeliğini reddettikleri vurgulanıyordu. Aynı

terim özellikle Osmanlı'nın Rusya karşısında yenilip onunla 1774'de Küçük Kaynarca anlaşmasını imzalamak zorunda kalmasından sonra tekrar kullanılmaya başlamıştır. Bu anlaşmanın üçüncü maddesinde şöyle denilmektedir: "Osmanlı Sultanı Müslümanların en büyük halifesidir." Sultan Abdülaziz, saltanat süresi boyunca (1861-1876) saltanatı şahsında toplamak ve Asya'nın ortasında İslam dünyasına açılmak amacıyla hilafet meselesine yoğunlaşmıştır. Bu konuda bkz. FO. 881/2621, *Green to Granville, no. 12 Bludau* (sic), 17.9. 1873; Seyyar el-Cemil, age., s. 140.

63 Bkz. *El-Amalu'l Kâmile li'l-Kevâkibî* (Kevakibî'nin Tüm Eserleri), Beyrut, 1995, s. 80-81.

64 Isabel Burdon, *The Inner Life of Syria, Palestine, and the Holy Land*, vol. I, London, 1875, s. 112.

65 François Georgeon, *Le dernier sursaut (1878-1908)*, in: Robert Mantran ed., *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris 1989, s. 534.

66 Bu yayınlarla ilgili olarak ileriki sayfalara bkz.

gazete Osmanlıları hilafeti Araplardan gasp etmekle suçluyor, bu makamın tekrar Araplara iadesi gerektiğini ileri sürüyor ve Arapları ilk fırsatta Osmanlılara karşı başkaldırmaya teşvik ediyordu.⁶⁷ İngiltere'nin Halep konsolosu Skene de (1858) daha önce gönderdiği bir raporda Kuzey Suriye'deki Müslümanların Osmanlı yönetiminden kurtulup Mekke şeriflerinin başkanlığında bir Arap devleti kurmayı düşündüklerini belirtmekteydi.⁶⁸

Acaba Bilâd-ı Şam Müslümanları gerçekten Osmanlı Birliği'nden uzaklaşarak "Avrupa" veya "Suriye yurdu" yönüne mi kayıyorlardı? Bu erken dönemde özellikle Bilâd-ı Şam Müslümanlarında bir "milli ruh"tan söz edilebilir miydi?

Biz, bazı tarihçilerin 1858'deki Kuzey Suriye Müslümanlarının başlattığı hareketin "*.. despot Türklerin yönetiminden kurtulma konusundaki en erken hareket*"⁶⁹ olduğu ve "*Araplarda Osmanlı saltanatından kurtulma yönündeki ilk fikrin yaklaşık 1858'de Kuzey Suriye'de ortaya çıktığı*"⁷⁰ şeklindeki görüşlerine katılmıyoruz. Sözü edilen İngiliz raporunda Suriyelilerin infiallerini anlatım konusunda sebepsiz bir abartı görüyoruz. Bu durum, XIX. Yüzyılın yetmişli yılları sonlarında ve seksenli yılların başlarında hazırlanan İngiliz ve Fransız raporlarında genellikle dikkat çekmektedir. Bir kere raporda Osmanlı yönetiminden kurtulmak amacıyla genel bir başkaldırı davetine işaret edilmemekte, yalnızca Müslümanların Osmanlı askerlerinden ve memurlarından hoşlanmadıklarından söz edilmekte ve İslamî başkaldırı ihtimallerinden bahsedilerek, sözde başkaldırının boyutu, düşüncesi, yönetimi ve imkânlarına değinilmeden, 1826 katliamından sonra Halep Yeniçerilerinden geriye kalan dağınık gruplardan⁷¹

67 Panislamism and the Caliphate, in: *The Contemporary Review* 43 (1883), s. 60.

68 BPP 1860/69, age., *Skene to Malmesbury*, no. 43, *Aleppo* 7.8.1858, *inclosure* 31.7.1858; krş. EK:3.

69 Zeyn Nuruddin Zeyn, *Nüshu' el-kavmiyyeti'l Arabiyye*, (Arap Milletçiliğinin Doğuşu) 2. baskı, 1972, s. 197, dn. 27.

70 Tibawi, *Nusûs ve hakâik*, s. 793.

71 "... were a serious insurrection to take place... The insurgents ... might not be without the advantage of military organization ... the survivors of the Janissaries...",

faydalanma imkanından dem vurulmaktadır. Konsolos Skene'in amirlerine gönderdiği daha sonraki raporlarında tekrar bu başkaldırıdan söz etmemesi, onun birinci raporunu bir takım dedikodulara veya gayr-ı dakik bilgilere dayandırdığını göstermektedir.⁷² Diğer yandan söz konusu dönemde Osmanlı'dan bağımsız bir "devlet" kavramının teorik ve pratik çerçevesini oluşturabilecek sosyal güçlerin ve fikri-kültürel muharriklerin yeterli ölçüde var olduğuna da inanmıyoruz. Kanaatimiz odur ki, bütün mesele, zulüm, aşağılama ve suistimal gibi faktörlerin zemin hazırladığı bir takım sosyal patlamaların ve Skene'in raporunda da işaret edildiği gibi, Tanzimat, Girit olayları⁷³ ve Cidde hadisesinin zemin hazırladığı,⁷⁴ Osmanlı yönetimine karşı bir tür İslamî öfkenin dışavurumundan ibaretti.

Kurulması düşünülen Arap devletinin başına neden Mekke şeriflerinin getirilmesinin düşünüldüğü konusuna gelince, bir Arap devleti projesiyle ilgili bilgilerin doğruluğu tartışıldığında, bunun Mekke şeriflerinin Hz. Peygamber'in soyundan gelmeleri hasebiyle Arap ve İslam dünyasında iyi bir şöhrete sahip olmalarından ve Hicaz'daki kutsal yerlerin gözetimini ellerinde tutmalarından kaynaklandığı görülecektir.⁷⁵ Keza Şerif Abdulmuttalib'in Osmanlı'ya karşı 1853, 1856 isyanı ve reformların ve köleliğin kaldırılmasının⁷⁶ şeriata uygun olmadığı gerekçesiyle yaptığı cihat ilanı, Bilâd-ı Şam'da geniş yankı bulmuştu. Çünkü aynı şerif (Şerif Hüseyin) bu bölgede Emîr Abdulkadir Cezâirî ve Muhammed Arslan gibi âyânlarla yazışmalar yapmıştı.⁷⁷

BPP 1860/69, age., *Skene to Malmesbury*, no. 43, *Aleppo* 7.8.1858, inc.no 43, *Skene to Alison*, *Aleppo* 31.7.1858. Krş Ek: 3.

72 Yukarıdaki raporun devamına bkz.

73 BPP 1860/69, age. Doc. No. 43.

74 1858 Cidde olayı ile ilgili olarak bkz: Ahmed b. Es-Seyyid Zeyni Dahlan, *Umerau'l beledi'l Haram*, Beyrut LAT, s. 366-370; ve ayrıca III. Bölümdeki 125 no.lu notla krş.

75 Bkz. III. Bölüm.

76 EO. 424/97, *Layard to Salisbury*, incl. No. 113 Palace Reports respecting death of "Sheriff of Mecca", *Contantinople* 26.3.1880.

77 Muhammed Cemil Beyhem, *Kavâfilu'l Urube ve mevâkibuha hilâl el-usûr*, 2/15, Beyrut 1950.

Müslüman veya Suriyeli Arapların bu erken dönemde Osmanlı Devleti'nden ayrılması meselesi, meydan okumayı destekleyen unsurların iç kaynaklı olduğunu kabul ettiğimizde, dış destekli bir Arap veya İslamî grubun meydan okuma imkânının bulunup bulunmadığı konusunda bazı istifhamlara yol açmaktadır. Çünkü 1840'lardan itibaren Asya ve Afrika ülkelerinde sömürü hareketinin atılım yaptığı dönemde, Müslümanlar, Hıristiyan Batı'nın nüfuzuna karşı direnmek için İslam unsurunu ön plana çıkar-maya başlamışlardı ve dolayısıyla Bilâd-ı Şam Müslümanlarının Osmanlı'dan ayrılmak veya ayakta kalan yegâne İslamî güç olan Osmanlı'nın yakılmasına iştirak etmekte bir çıkarları olamazdı.⁷⁸ Onların XIX. Yüzyılın ikinci yarımında sergiledikleri “uyanış”, bir yandan yönetimin bazı haksızlıklarına rağmen Osmanlı ile bir arada yaşayıp, - zayıf düşmekle birlikte - emperyalist saldırılara karşı koruyucu kalkan olarak gördüğü devlete sadık kalırken, öte yandan saltanatın yönetim organlarını ve ilişkilerini düzeltmeye çalışma gayretinden ibaretti.⁷⁹

Albert Hourani, İngiltere'nin Kudüs konsolosu Finn'in, Arapların hilafetin Kureyş'in hakkı olduğu görüşü ile onların, sevmemekle birlikte, İslam halifeliği olarak gördüğü Osmanlı yönetimine bağlılıkları arasındaki bocalamanın yaşandığı XIX. Yüzyılın atmışlı yılları sonuyla ilgili şu satırlarını aktarmaktadır: “Bu Araplar, Tatar yurdundan gelen yabancı Türklerin sultanının Kureyşli Arap Peygamber Muhammed'in nasıl halifesi olduğunu, Mekke şerifini atama ve azletme yetkisini nereden aldığı konusunu anlayamıyorlardı”; “Onlar - diye devam ediyor Finn, - Osmanlıların hilafet hakkı taleplerini hoş karşılamadıklarını değişik şekillerde izhar ediyorlardı; örneğin sultanın taşıdığı “han” lâkabının “hâne”^{80*} fiilinden türemiş olduğunu söylüyorlardı...”

78 Zeine, *The Emergence of Arab nationalism*, s. 58.

79 Muhammed Said Bessam, *el-Hareketü'l Arabiyye fi Cebel Amil*, “*El-Fikr el-Arabi*”, Beyrut, 39/40(1985), s. 67.

80 * Han (خان) unvan, hâne (خان) ise Arapçada “ihanet etmek” anlamındadır ki, “hain” kelimesi de aynı kökten türetilir. Arapların bu kelime oyunu, Orta Asya'da

Finn, gözlemlerini şöyle sürdürüyor: “Onlar (Araplar) Türklere kin duyuyor ve Osmanlıların Arap ülkelerini fethinden itibaren onlardan nefret ediyorlar.. Bu düşmanlık, ırkı farklılıktan ve devam ede gelen fetih hatıralarından kaynaklanmaktadır. Fakat onların İslam’a bağlılıkları, kalplerinde başka bir düşüncenin yer etmesini engelleyecek kadar güçlüdür. Dolayısıyla sultan, kültürlü Araplar nazarında öylesine değerli, meşrû halifedir; bu yüzdendir ki dinî bir vecibeyi yerine getirerek onu kabul ediyor ve (emirlerine) itaat ediyorlar.”⁸¹

Gerçekten de o zamanlar bazı kültürlü Müslümanlar, halifelik makamına ehil bir Kureyşlinin bulunmadığını delil göstererek Osmanlı hilafetini kabul etmenin gerekliliğini savunuyorlardı. Yani onlara göre Osmanlı sultanına daha fazla yetki verilmeliydi ve Sultan I. Selim İslam hilafetini Mısır’da bulunduğu 1517 yılında son Abbasî halifelerinden şer’an devralmıştı.⁸²

Osmanlı Birliği temayülleri konusunda ise Şeyh Muhammed el-Esîr, o sıralar şöyle diyordu: “Sultana itaat Rahmân’a itaatle bağlantılıdır. Adil davranırsa kendisine sevap yazılır ve tebaanın ona teşekkür etmesi gerekir; zulmettiğinde de ona bir ecir yazılır, tebaanın sabretmesi gerekir. Sultana dua etmek, ibadetlerin en büyüğüdür, çünkü umumun yararındır. Çünkü ülke sultanın adaletiyle bereketlenir, kullar rahat yaşar, işler yoluna girer; zulüm ve fitneler son bulur.”⁸³ II. Abdülhamid’in tahta çıktığı sırada

bir zamanlar Kıpçak hanı Barak’ın hakimiyeti döneminde bir sufi şeyhin Barakhan’a hakaret için “Barak bir ittir” sözünü hatırlatmaktadır. Çünkü barak kelimesi Türkçede uzun tüylü bir tür tazi cinsidir.

81 Hourani’den naklen, age., s. 317-319.

82 Sarma, Pan-Islamism, age., s. 7. Sözü edilen tarihçi Âl-i Osman hilafetini savunanlardan birinin “İkazu’l ihvân lidesâis el-’a’dâ” (Düşmanların Desiselerine Karşı Kardeşlere Uyarı ایضاظ الاخوان لدساتس الاعداء) (Âsitane 1331/1912) adlı eserin yazarı İsmail es-Safayih olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte, güvenilir tarihî kaynaklar hilafetin Sultan I. Selim’e geçtiğini teyit etmemektedir. Bu konuda bkz. Seyyar el-Cemil, *el-Osmaniyyûn ve tekvînu’l Arab el-hadis*, s. 135-142.

83 “Semerâtu’l Fünûn”, sayı 8, 27/5 ve 28/6/1875’den naklen. Şeyh Muhammed el-Esîr, 1875’de Şeyh Abdulkadir Kabbânî’nin kurduğu “Semerâtu’l Fünûn” dergi-

ise “Semerâtü'l Fünûn” dergisi yeni sultan için şunları yazmıştı: “Yeryüzünde Allah'ın gölgesi (zıllullah). O'nun yeryüzündeki tüm Âdemoğullarının başına (koyduğu) halifesi. Şeriat hükümlerinin ana membası. Milletlere konulan kanunların kaynağı. Her emrin uygulanmasında O'nun sözünü söyleyen dil. Her çağda O'nun şeriatının resulü. Ona itaatin farz-ı aym olduğu şüphesiz. Sünnetlerin dışına çıkmanın tehlikeli oluşu gibi, onun emirlerine karşı çıkmamak da tartışmasız ve bil'icma' vaciptir.”⁸⁴

93 Harbi sırasında Osmanlı İmparatorluğu askeri yönden çökmeye başlayınca Bilâd-ı Şam'da saltanatın ve bölgenin akıbeti konusunda derin bir endişe kendini gösterdi. Müslüman Âyanlar ilk defa otonomi projesi veya Osmanlı Devleti'nden tam bağımsızlık konusunda daha önceki İslamî hareketleri gölgede bırakan bir eylem planladılar. Aynı sıralarda Hıristiyanlar da tıpkı Almanlarda olduğu gibi Konfedere Suriye (Yusuf Kerem projesi), diğeri Suriye valisi Mithat Paşa riyasetinde İngiltere tarafından desteklenen bir tür Suriye Hidivliği demek olan Cebel-i Lübnan mutasarrıflığıyla birlikte Otonom Suriye (Beirut-Suriye Cemiyeti'nin projesi) olmak üzere iki proje teklifi hazırladılar. İyi de, Müslümanlar bu projelerin neresinde yer alacaklardı? Âyanlar Hareketi'nin teklifleri Müslümanlara ne kadar uyacak veya “Suriye yurdu”, “Konfedere Suriye” ve “Suriye Hidivliği” temayülleriyle ne ölçüde ters düşecekti? Bilâd-ı Şam'daki Müslüman Arapların tercih ve temayüllerinin belirlenmesinde İslam'ın rolü ne olacaktı? 93 Harbi esnasında ve sonrasında “Suriye yurdu” ve “Osmanlı Birliği” (İslam Birliği) arasındaki rekabetin sonucu ne olacaktı? Aşağıdaki sayfalarda bu soruların cevaplarını bulmaya çalışacağız.

sinin yazarlarından. Dergi, kurucusu, fikri ve siyasi görüşleri konusunda bkz. Hişam Neşşabe, Eş-Şeyh Abdulkadir Kabbani ve Ceridetü “Semerâti'l Fünûn”, *El-Hayatu'l Fikriye fi'l Maşriki'l Arabi 1890-1937*, Beyrut 1983, s. 99-106; Sünnî fikhî tefsire göre Müslüman-saltanat ilişkisi ve her halükârda saltanata itaatin gerekliliği konusunda bkz. Fritz Steppat, *Der Muslim und die Obrigkeit*, in: *Zeitschrift für Politik*. N. S., 12(1965), s. 319-322.

84 “Semerâtu'l Fünûn”, s. 60, 27/6/1876.

2) Müslüman Âyanlar Hareketi (1877-1878)

Bir Bağımsızlık Projesi mi yoksa Kendini Koruma Hareketi mi?

93 Harbi'nin çıkışıyla birlikte, Osmanlı Devleti'nin Ruslar karşısında maruz kaldıkları yenilgiler, devletin çöküşü ve büyük devletlerin Osmanlı topraklarını işgal etmeleri (=Şark Meselesi'nin halli) ihtimalleri sebebiyle Bilâd-ı Şam da kendi içinde çalkalanmaya başladı. İngiliz diplomatik raporları, Londra'nın sözü edilen savaş sırasında "Suriye"ye el koyup, onu bölgedeki faaliyetleri ve Yakın Doğu'daki çıkarlarını korumak için üs olarak kullanma niyetinde olduğunu göstermektedir. Ayrıca aynı raporlar 1877 sonlarında ve sonraki yılın başlarında Osmanlı'ya karşı kesin zaferler kazanan Rusya'nın da Anadolu'yu işgal edip karadan İskenderun Körfezi'ne inmeyi planladığına işaret etmektedir.⁸⁵

Fransız diplomatik raporlarında da Osmanlı-Rus savaşının Suriyelilerde bir tür otonomi emellerini canlandırdığı kaydedilmektedir.⁸⁶ Adil Sulh, babası Manah'ın beyanatlarına dayandırarak, Osmanlı'nın Rusya karşısında aldığı yenilgilerin Bilâd-ı Şam Müslümanlarında "ülkelerinin geleceği konusunda..." derin bir endişe yarattığını, Sünni ve Şii âyanların (Manah Sulh, Şeyh Ahmed Abbas el-Ezherî, El-Hac İbrahim el-Cevherî, El-Hac Hüseyin Beyhem, Seyyid Muhammed el-Emîn, Şeyh Ali el-Hurr, el-Hac Ali Asirân, Şebib Paşa el-Es'ad vs..) Ahmed Paşa Sulh önderliğinde "ülkelerini kötü sonda ve en kötüsü ecnebi işgalinden kurtarmak" için "Suriye"de otonom veya tam bağımsız bir devlet ilanı konusunu görüştüklerini belirtmektedir.⁸⁷ Sulh, ayrıca Suriye'de "millî" ruhun zorunlu gelişimiyle aynı zamana rastlayan Âyan Hareketi'nin, bu

85 Bkz. İkinci Bölüm, s. 67-82 (sayfaları sonra ayarla)

86 Adel İsmail, *Documents diplomatiques et consulaires relatifs à l'Histoire du Liban*, t. 14, Beyrouth 1978: Sienkiewicz à Freycinet, no. 48, Beyrouth 2.6.1880, s. 191-192.

87 Adil Sulh, *Sutûr min er-risâle: Tarihu hareke istiklaliyye kamet fi'l maşriki'l Arabi sene 1877*, Beyrut 1966, s. 91-102.

âyânların Dımaşk'ta müteveffa müftü Takıyyudin Husnî'nin evinde yaptıkları toplantıda o sıralar Şam'da bulunan Emîr Abdulkadir Cezâirî'yi Suriye kral adayı olarak seçmeleriyle zirve yaptığını kaydetmektedir.

Gerçekle Hayal Arasındaki Âyân Hareketi

Adil Sulh'un babasından şifahen anlattıklarını istisna tutarsak, Müslüman Âyânlar Hareketi'yle ilgili bilgiler doğrudan doğruya yalnızca iki yazarın eserinde yer almaktadır. Bu eserlerden biri Seyyid Muhsin el-Emîn'in yazdığı "Â'yânu's-şia" (Şia Âyânları) adlı kitaptır.⁸⁸ Diğer bilgiler ise Muhammed Cabir Âl Safa'nın "Tarihu Cebel-i Âmil"⁸⁹ (Amil Dağı Tarihi) adlı eserindedir. Bu arada Fransız vesikalarında da son Osmanlı-Rus savaşı sırasında "Suriye"de otonomi düşüncelerinin ortaya çıkmaya başladığına dair işaretler⁹⁰ vardır ki, bunlardan söz konusu düşüncelerin arkasında Âyân Hareketi'nin, bir şahıs veya o sıralar henüz projenin sahibi olarak ortaya çıkmayan bir cemiyet (1877-1878) olduğu anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte Ali Zeyn, Âyân Hareketi'nin temelini zemin hazırlayan "Dımaşk Kongresi" diye bir toplantının yapılmadığını belirtmekle beraber, böyle bir hareketin mevcut olmayışını birkaç sebebe dayandırmaktadır:⁹¹

88 Es-Seyyid Muhsin el-Emîn, 'Â'yânu's-şia, tahkik ve neşir: yazarın oğlu Es-Seyyid Hasen el-Emîn, C. 43, Beyrut, 1957.

89 Muhammed Cabir Âl Safa, *Tarih-u Cebeli Âmil*, Beyrut, 1981. Cebel-i Amil'in *Cebel el-Celil*, *Cebelü'l Hayl* şeklinde isimleri de vardır. Amil dağı adının verilmesinin sebebi, Lübnan'ın en eski sakinlerinden olan Yemenli Amil kabilesine mensup insanların burada yaşıyor olmasıdır. Bunlar Yemen'de Ma'rib seddinin yıkılmasından sonra buraya göç etmişlerdir. Bazılarının soyu Kureys kabilesine dayanır. Bölge liderlerinden birinin adına istinaden Bilad-ı Beşare de denilir. Tam olarak Güney Lübnan denilen kesimdir.

90 Ismail, *Documents*, t. 14, *Sienkiewicz à Freycinet*, no. 48, Beyrouth 2.6.1880, s. 191-192.

91 Ali ez-Zeyn, *El-Bahs an tarihina fi Lübnan*, Beyrut 1973, s. 25-30.

- O sıralar kaleme alınan eserlerde Dımaşk Kongresi'yle ilgili bir kaydın bulunmaması;

- Bilâd-ı Şam Müslümanlarının, İslam camiasının Müslümanları halifelige itaate teşvik ettiği bir sırada, yabancı sömürüsüne karşı direnebilecek küçük prensliklerin kuruluşunu ve bağımsızlığı düşüncelerini mümkün kılacak milli temayüller veya milliyetçi çekişmelerin olmaması;

- Âyân Hareketi üyeleri olarak isimleri geçen Müslüman liderler popülaritesi en zayıf âyânlardı ki, Âyân Hareketi'ne katılanların Şii olmaları da buna işaret etmektedir;

- Âyânları bir araya getiren "Dımaşk Kongresi" diye bir toplantının yapılmamış olması; çünkü böylesi önemli bir kongrenin Emîr Abdulkadir'in Dımaşk'taki evinde yapılması veya en azından kendisinin yahut bir vekilinin bu toplantıya katılması gerekirdi.

- Osmanlı yönetiminin hareketi deşifre ettikten sonra sert bir muamele sergilememesi, Seyyid Muhammed el-Emin'i sürgüne gönderip, diğerlerini idam dahi etmemesi.

Ali Zeyn'in o döneme ait kaynak ve bültenlerde Dımaşk Kongresi'yle ilgili bir kayda rastlanmadığını belirtmesine rağmen, tarihçi Vecih Kevserânî, "Abdülhamid istibdat dalgasının istihbarat ve casusluk teşkilatları vasıtasıyla yayılmasının", Osmanlı-Rus savaşının sonucu olarak "fikir ve siyaset ordusu" olarak kabul ettiği bu fikir-siyaset akımlarının muasırlarıyla ilgili biyografileri ve tutanakları nakletmeyi imkansız hale getirdiğini düşünmektedir.⁹² Tarihçi Muhammed Said Bessam ise bu konuda şöyle diyor: "Bu olaydan (Âyân Hareketi'nden) bahseden rivayetleri bilimsel araştırma yöntemlerine tâbi tuttuğumuzda, böyle bir hareketin varlığının doğruluğunu kabul etmemiz gerekiyor... Osmanlı Devleti'ndeki olayların yönetim bozukluğundan devletin varlığını tehdit eder hale gelmesi, reform hareketini Müslüman reformcuların elindeki kaliteli bir propagandadan siyasi reform ve hatta üzerinde durduğumuz hareket gibi bağımsızlık hareketlerine dönüştürmesi

92 Kevserânî, age., s. 137.

muhtemeldi.” “Bu hareket,” diye ilave ediyor Bessam, “hiç de zamansız değildi.”⁹³ Fransa’nın Beyrut başkonsolosu doğrudan bu harekete işaret etmese de, söz konusu uygun zemine işaret ederek “Suriyelilerin bir tür otonomi arzusu, doğrudan Mısır valisi (Muhammet Ali)nin geçici hakimiyet dönemiyle bağlantılıdır.” “Bu isteklerin ciddi bir kalıba dökülebilmesi için” diye ilave ediyor başkonsolos, özel önemi haiz olayların vukû bulması gerekiyordu. Osmanlı-Rus savaşı ve Osmanlı İmparatorluğu’nun savaş sonrasında çözülmesinin bu gizli arzuların daha belirgin ve güçlü ümitlere dönüşmesinde büyük rolü olmuştur.”⁹⁴ Başkonsolosun bu “arzuların” sahibi olarak Âyân Hareketi’den ismen bahsetmemesinin sebebi, kendisinin Müslüman Âyân hareketi ile Beyrut Gizli Cemiyeti’ni birbirine karıştırmış olmasıdır ki, Kevserânî’nin de Fransız arşivini taradıktan sonra ulaştığı kanaat budur.⁹⁵



Emîr Abdulkadir el-Cezâiri

Öte yandan, son Osmanlı-Rus savaşı esnasında ve sonrasında imparatorluk bünyesinde (Hicaz, Kürdistan, Arnavutluk) başka İslamî “millî” hareketlerin varlığı, bizi, Müslüman Âyânlar Hareketi’nin mevcudiyetine inanmaya sevk etmektedir. Öbür türlü, söz konusu savaş imparatorluk sınırları dâhilindeki diğer Müslüman halklarda (Mısır dâhil) bir takım etkiler yaparken, özellikle kültür ve fikir seviyesi daha yüksek, siyasi tecrübesi daha fazla

olan Bilâd-ı Şam’da herhangi bir kıpırdanışa neden sebep olmaması ve şehirli Müslüman bir grubun Bilâd-ı Şam halkını bu savaşın

93 Bessam, *el-Hareketü’l Arabiyye*, s. 64.

94 Ismail, Documents t. 14, *Sienkiewicz à Freycinet*, no. 48, *Beyrouth* 2.6.1880, s. 191-192.

95 Kevserânî, s. 137-138.

sonuçlarına göre tavır takınma konusunda Hicaz ve Kürdistan'dan daha ehil hale getirmemesi düşünülebilir mi?

Biz de Ali Zeyn'in şu görüşüne aynen katılıyoruz: "Bu zor günlerde, Müslüman Arap liderleri arasında Suriye'nin bağımsızlığını veya Osmanlı Devleti'nden ayrılmayı, ülkeyi topraklarına göz dikmiş, onu parça parça ele geçirmeyi düşünen yabancı devletlere kolay lokma olacak küçük devletçik veya prensliklere parçalamayı düşünen kimse olmamıştı."⁹⁶ Fakat özellikle Ziya Paşa'nın (Şubat 1877-Haziran 1878)⁹⁷ ve Müşir Ömer Fevzi Paşa (vekaleten, Haziran 1878 - Mart 1878)⁹⁸ valilik döneminden Cevdet Paşa'nın (Mart 1878 -Kasım 1878)⁹⁹ valilik dönemine kadar geçen süre zarfında Bilâd-ı Şam'daki "askeri ve siyasi ordular", yönetimin despotluğu, idarenin bozukluğu, reform talebi ve ülkeye çok az sivil ve siyasi özgürlük verilmesi sebebiyle Suriyeli Araplarla Osmanlılar arasında pek çok anlaşmazlığı gün yüzüne çıkardı.¹⁰⁰ Fikir ve siyaset orduları Devlet'in Ruslar karşısındaki askeri hezimetinden sonra yıkılma ihtimalleriyle gücünün zirvesine ulaştı.



Ziya Paşa

Yukarıdan beri anlatılanlardan, Âyân Hareketi'ne Osmanlı varlığını Batı'nın arzuları ve aynı zamanda reform talepleri konusunda bir tür garanti olarak gören "Suriye"deki genel siyasi-İslamî hava içinde değerlendirmek gerekir.¹⁰¹ Adil Sulh şöyle diyor: "Osmanlı Devleti, Rusya'yla girdiği savaşta ezilmesinin ardından çözülme ve çökme tehlikesiyle bu-

96 Ez-Zeyn, s. 27.

97 M. L. Gross, *Ottoman Rule in the Province of Damascus 1860-1909*, Ph. D. Georgetown University 1979, vol. II, s. 559.

98 Aynı yerde.

99 Aynı yerde.

100 Zeine, *The Emergence of Arab Nationalism*, age., s. 58.

101 Abdülaziz ed-Dürî, *Et-Tekvinu't-tarihî li'l-ümme'ti'l Arabiyye*, s. 152.

run buruna gelince, bunlar (yani âyânlar) bu amaç (otonomi) için faaliyete girişmekten başka yol göremediler.” Adil sözlerini şöyle sürdürüyor: “Şunu kaydetmek gerekir ki, bu kongreye (Dımaşk Kongresi’ne) hâkim olan ruh, hilafet merkezi İstanbul’a karşı duyulan bir kin ve Arap ülkelerinin Batılı ecnebi kuvvetlerin eline düşeceği korkusuyla sus-pus olmuşluk hali değildi. Aksine (Dımaşk’taki) toplantıya katılanların en azından büyük çoğunluğu Osmanlı Birliği’nin yok olup gitmesine olumlu bakan kişilerdi.”¹⁰² Aynı yazar görüşlerini şu şekilde noktalyor: “Âyân Hareketi’nin muharriki, Osmanlı Halifeliği’ne karşı duyulan kin veya bir takım emel ve hedefleri olan yabancı bir el değildi. Aksine bu, tertemiz, asil bir halk hareketiydi...”¹⁰³ Bunun en güzel delili, Osmanlı Devleti’nin varlığının devamını garanti eden 1878 Berlin Anlaşması metninin yayınlanmasının hemen akabinde hareketin ortadan kalkmış olmasıdır.

Zeyn’in Osmanlı İmparatorluğu’ndan kopmak isteyen herhangi bir Arap yurdunun olmadığı sözüne gelince, 3. bölümde Mekke emîri Hüseyin’in mektubundan kendisinin 1879-80 yıllarında imparatorluktan koparak İngiltere’nin desteğiyle Hicaz’da bir Arap



Şerif Hüseyin

halifeliği kurmayı planladığı görülecektir. Gerçekten de Şerif Hüseyin, projesini gerçekleştirme konusunda en azından Suriyeli ve Kürt liderleriyle sürekli yazışmıştı.

Âyân Hareketi’ne katılanların kimliğine gelince, Zeyn’in işaret ettiği gibi onların “halk arasında popüleritesi en düşük kişiler” olduğuna dair bir kayıt göremiyoruz.¹⁰⁴ Aksine, Adil Sulh’un kitabının yayınlanmasından bir yıl sonra Âyân Hareketi’yle ilgili çalışmasında,

102 Sulh, age., s. 143-144.

103 Age., s. 145.

104 Metinde dn. numarası verilmiş, fakat gösterilmemiş.

Âyânların nüfuzu ve aile kökenlerini ele alan Alman müsteşrik F. Steppat¹⁰⁵ bu konuda şöyle diyor: "...Âyân Hareketi'ne katılanların çoğu, nüfuzu eski iktâ sahipliğine, geleneksel ulema tabakasına, ticarete veya Osmanlı Devleti'yle olan ilişkileri sebebiyle elde edilmiş servete dayalı üst düzey ailelere mensuptu."¹⁰⁶ Sanırım biraz sonra Âyân Hareketi'ne katılan kişilerin hayat hikayeleri hakkında vereceğimiz kısa bilgiler, bu kişilerin toplum içindeki mevkileri ve nüfuzları konusuna birazcık aydınlık getirecektir.¹⁰⁷

Zeyn'in toplantının Emîr Abdulkadir'in evinde yapılmadığı ve emîrin müftü Husni'nin evindeki oturumlara bizzat katılmadığı veya bir temsilci göndermediği noktasından hareketle Âyân Kongresi'nin toplanmadığı şeklindeki görüşü, böyle bir kongrenin hiç yapılmadığı anlamına gelmediği gibi, söz konusunu kongrenin toplanmadığı konusunda bir delil olarak da kullanılamaz. Kongrenin emîrin evinde toplanmaması, kendisinin bizzat katılmaması veya bir vekilini göndermemesi normaldir; çünkü kongreye katılanlar Suriye krallığının başına geçecek kişi olarak onun adaylığını tartışacaklar, belki de emîrin baskısına maruz kalabilecek başka isimler ortada dolaşacaktı. Çünkü özellikle 1860'lardan itibaren Fransa'nın Bilâd-ı Şam'ı Osmanlı'dan koparıp bir Arap devleti kurma projesinde hep onun adı geçmekteydi.¹⁰⁸ Adil Sulh, dedesi Ahmed Sulh'un Dımaşk Kongresi sırasında "Emîr Abdulkadir Cezâîrî'nin ülkenin kral adayları olarak gösterilmesi yönünde bir teklifte bulunduğunu; orada bulunanların bu teklifi uygun

105 Fritz Steppat, *Bidayâtul Asrîl Hadis fi Şarkı'l Edna*, "El-Ebhâs" (Beyrut), 20, 1(1967), s. 30-32.

106 Eine Bewegung, age., s. 637.

107 Marcell Emirett, *El-Ezmetüs-Suriyye ve't-tevessuu'l-iktisadi el-fransî fi sene 1860*, Arapçaya çeviren Halil Ebu Ruceyli, "Dirasât Arabiyye" (Beyrut) 8 5(1972), s. 2-26. Bu çalışmada Lübnan'da Lion Français fabrikaları için ipek üretiminin geliştirilmesi ve Anadolu ile Mısır (Bilâd-ı Şam) arasında, Süveys Kanalı'nın kazılması işi bittikten sonra Osmanlı'nın doğrudan buraya müdahalesini önlemek amacıyla Fransa'nın Suriye'deki kopma projelerinin arkasında bulunduğu kaydedilmektedir. Krş. Hourî/İsmail, age., 2/267-271.

108 Sulh, s. 98.

bulup kongrenin aldığı kararın emîre götürüldüğünü” belirtmektedir. Cabir Âl Safa ise bu olayı şu şekilde aktarmaktadır: “Kongreye katılanlar Dimaşk’a yerleşen Emîr Abdulkadir Cezâirî’yi Suriye emîri olarak kabul ettiler. Kararı emîre merhum Ahmet Paşa Sulh iletti..”¹⁰⁹ Demek ki kongreye katılanlar, Ahmed Sulh’un Cezâirî’nin aday gösterilmesi konusundaki teklifini görüşmüşler, o da kendisini ve katılımcıları zor duruma sokmamak, onlara kendisinin seçilmesi konusunda telkinde bulunuyormuş havası vermemek için kongreye katılmamıştır. II. Ahmet Paşa’nın Suriye valiliği sırasında (1880-1885) olduğu gibi, emîr, Osmanlı hükümetinin şüphelerini üzerine çekmemek veya onunla ters düşmek için, yaklaşık otuz kişinin katıldığı bu kongrenin evinde düzenlenmemesi yolunda özen göstermiş olabilir.¹¹⁰ Emîrin, bir aracı vasıtasıyla bir Suriye konfederasyonu kurma konusunda kendisiyle temasta bulunan Yusuf Kerem karşısında kendisini zor durumda bırakmak istememiş olması da muhtemeldir.¹¹¹

Zeyn, “Dimaşk Kongresi”nin ve Âyân Hareketi’nin Osmanlı sultanı ve istihbaratının gözünden nasıl kaçmış olabileceğini soruyor ve “Hükümetin Âyânları görmeyip yalnızca bir tanesini (Seyyid Muhammed Emîn¹¹²) Tripoli’ye sürgün göndermesi mantıklı mıdır?” sorusunu yöneltiyor.¹¹³ Zeyn’in demek istediği, özellikle Sultan Abdülhamid döneminde örgütün Osmanlı yönetiminin tepkisini çekecek vasıfta olmadığıdır. Gerçekten de Osmanlı valisi Cevdet Paşa Dimaşk Kongresi’nden sonra Ahmet Paşa Sulh, oğlu Manah ve diğer âyânları ev hapsiyle¹¹⁴ cezalandırarak Emîr

109 Âl Safa, *Tarihu Cebel-i ‘Amil*, s. 208.

110 Akarlı, Abdülhamid III’s Attempt, age., s. 81-82. Sulh’un işaret ettiği gibi, Dimaşk’taki Osmanlı yöneticileriyle emîr arasındaki soğukluk, emîrin vefatına kadar devam etmiş ve hatta cenazesine Osmanlı yöneticileri katılmamıştır. Nitekim Emiret de (s. 6) “.. Şam’daki Türk valisi emîrin işlerine karışmama konusunda özen gösterirdi” demektedir.

111 Daha ileriye bkz.

112 Seyyid Muhsin El-Emin, *Âyânü’ş Şia*, c. 43, s. 299-300.

113 Ez-Zeyn, s. 26-27.

114 Sulh, s.126.

Abdülkadir'le Ahmet Sulh'un haberleşmelerini yasaklamıştır.¹¹⁵ Cevdet Paşa'nın azlini müteakip yerine gönderilen Mithat Paşa, ülkede hürriyet havası estirmek ve sükunu sağlamak amacıyla âyânların Bâb-ı Âli'yle münasebetlerini düzeltmeye gayret göstermiştir. Mithat Paşa, ev hapsi cezası verilen Ahmet Sulh'u evinde ziyaret etmiş, âyanlarla Osmanlı hükümetinin arasını düzeltmeye çalışmıştır. Aynı paşa, Hacı Hüseyin Beyhem'e de kendisini evinde ziyaret etmesi teklifinde bulunmuştur.¹¹⁶ Onun adına paşayı Dımaşk'da ziyaret eden Manah Sulh, onunla siyasi konularda sohbetinde bulunmuş, Osmanlı-Rus savaşının hazırladığı şartlar sebebiyle Âyân Hareketi'nin ortaya çıkış nedenleri ve daha da önemlisi hareketin Bilâd-ı Şam'ın yabancı istilasına maruz kalması endişesinden kaynaklandığı noktasına vurgu yapmıştır.¹¹⁷ Berlin Anlaşması'nın bu tür endişelerini dağıttığını kaydeden Sulh, yeni valiye halkın sultanın iyi niyetli olduğuna inandığını, özellikle Suriye'ye liberal görüşlü bir devlet adamını vali olarak göndermesini memnuniyetle karşıladığını, dolayısıyla artık Âyân Hareketi'ni sürdürmenin anlamsızlaştığını belirtmiş; böylece Mithat Paşa takibatların durdurulması konusunda âyânlarla Bâb-ı Âli arasında aracılık yapmış, bu da bölgede hoşnut ve sükunet sağlamıştır.¹¹⁸

Her halükârda âyânlarla ilgili takibatın durdurulması, Sultan Abdülhamid'in Rusya'ya karşı verilen savaşın sonuçları sebebiyle uygulamaya koyduğu İslamcı politikayla örtüşmekteydi. Sultanın bu politikası, iktidarını hem içte, hem de dışa (Avrupa'ya) karşı daha muhkem hale getirmek amacıyla ulema, din adamları, şeyhler, âyânlar ve kitlelerden oluşan İslamî güçleri teshir etmeye matuftu. Gerçekten de Sultan Abdülhamid, Bilâd-ı Şam'daki sivil ve din adamlarından oluşan âyânlara yakınlaşarak onlara mevkiler ve imtiyazlar vermiştir.¹¹⁹ Âyânlar hakkındaki affın da bu siyasetin bir parçası olduğu muhakkak.

115 Aynı yerde; Eliezer Tauber, *The Emergence of the Arab Movements*, London, 1933, s. 12.

116 Sulh, s. 131-132.

117 Age., s. 132.

118 Steppat, *Eine Bewegung*, s. 640-641.

119 Sultan Abdülhamid'in Suriye âyânları konusundaki açılımı hakkında bkz. Philip S. Khoury, *Urban Notables and Arab Nationalism*. The Politics of Damascus

Âyân Hareketi'ne Katılanlar

1. Ahmet Paşa es-Sulh (takr. 1810-1893).¹²⁰

Fas asıllı Sünni Sulh ailesinin en önde gelen üyelerindedir ve Müslüman Âyânlar Hareketi'nin lideridir. Ailesi vaktiyle Sayda'ya yerleşip ticaret ve tarımla uğramıştır. Sulh ailesi, XIX. Yüzyıl ortalarından itibaren Beyrut'ta nüfuzunu sağlamlaştırmıştır. Ahmet Sulh, Bilâd-ı Şam'a Mehmet Ali Paşa'ya karşı savaşmak için gelen Osmanlı ordusunda müsteşar olarak görev yapmış, daha sonra tercüman olarak Beyrut'taki aşiretler siyaseti müdürlüğünde, Sayda vilayet merkezinde görev almış (1840); 1860'da yabancı konsolosluklar ve mahalli idare tarafından Hıristiyanlara karşı katliamlar düzenlemekle suçlanarak Rodos'a sürgün edilmiştir. Bilâhare Lazkiye ve Akka'da birkaç kez mutasarrıf olarak atanmıştır. Konsolosluklar vasıtasıyla Bilâd-ı Şam'ın iç işlerine müdahale edilmesi sebebiyle bölgedeki yabancı nüfuzunu incelemek üzere Dimaşk'ta toplanan beş Osmanlı devlet büyüğünden birisi de Ahmed Sulh'tu. Ahmet Sulh, Dimaşk müftüsü ve nakibi Hasen Takiyyuddin Husni ailesi gibi dinî şöhrete sahip aileleriyle dostane ilişkiler kurmuş (daha sonra kendisi bu aileden bir kızla evlenmiştir), ayrıca Cebel-i Âmil eşrafından bazı ailelerle de dost olmuştur. Cabir Âl Safa, Ahmet Sulh'u "kardeş Sünni ve Şii toplulukları birbirine yakınlaştıran, dinî taassubu, mezhep bölünmelerini ortadan kaldırmak için çalışan ilk kişi" olarak göstermektedir.¹²¹ Ahmet Sulh'un üç oğlu oldu. En büyüğü Kamil, Balkanlarda ve Libya'nın Trablus şehrinde kadı olarak görev yaptıktan sonra "Beyrut Reform Komitesi"ne tayin edildi. İkinci

1860-1920, Cambridge 1983; Filistin âyânları için ise bkz.: Haim Gerber, *Ottoman Rule in Jerusalem 1890-1914*, Berlin 1985.

120 Muhammed Cabir Âl Safa, "Müzekkerât edebiyeye ve siyasiyeye...", en-Nabtıyya 1933, 5/52, 54-55. Bu el yazmasını kullanmam için önüme koyan Dr. Münzir Cabir'e (Lübnan Üniversitesi, Eğitim Fak.) teşekkürlerimi sunuyorum; "*Silaf el-efkâr fi mehdi atreti'l muhtar*", 1891, haz., Muhammed Ali Ferhat, Beyrut 1989, 13-19; Esed Rüstem, *Lübnan fi ahdi'l mutasarrıfıyye*, s. 253; Steppat, *Eine Bewegung*, s. 34-635.

121 Mahammed Cabir Âl Safa, "Müzekkarât..." el yazması, age., c. 5, s. 55.

oğlu Mahmud Manah'tan aşağıda söz edilecek. Üçüncü oğlu Rıza ise Bustânî'nin "Milli Medresesi"nde okuduktan sonra Suriye Protestan Koleji'nden mezun oldu. Bir süre adliye teşkilatında çalıştı ve 1909'da Meclis-i Mebusân'da Beyrut mebusu olarak bulundu. Arkasından Beyrut'ta istinaf mahkemesi reisi olarak tekrar adliye teşkilatındaki görevine döndü.¹²²



Mahmud Manah Sulh

yönlendiricisi olarak pek çok siyasi konuda görüş yürüten" biriydi. Aynı yazar onun için şöyle der: "Son derece akıllı ve zeki idi; onu tanıyanlar Suriye'de ondan daha zeki, daha aklı selim sahibi, ufku geniş ve siyasette kıvrak bir kişi gelmediği konusunda hemfikirdirler... Cebel-i Âmil halkından düşkünlerin sığınağı idi. Onların haklarını savunur, idare meclisi ve Beyrut mahkemele-
rindeki yetkilerini kullanarak problemlerini çözerdi."¹²⁴ Beyrut Mason locasının üyesiydi.

2. Mahmud Manah Sulh (1856-1920).¹²³ Ahmet Sulh'un oğlu. "Milli Medrese"de eğitim gördü. Beyrut'a kadı olarak tayin edildi. Emîr Abdulkadir el-Cezâîrî'yle yakın dostluğu vardı ve şayet Cezâîrî'nin kızı beklenmedik bir şekilde ölmeseydi, onun damadı olacaktı. Daha sonra Beyrut'un önde gelen ailelerinden Ramazan ailesinden bir kızla evlendi ve onların yardımıyla siyasi konumunu güçlendirdi. Beyrut vilayet meclisi üyeliğine seçildi. Cabir Âl Safa'nın ifadesiyle "Araplık düşüncesi ve bağımsızlık çekişmelerinin muharrik gücü ve

122 Age., s. 54-55.

123 Muhammed Cabir Âl Safa, *Âl Sulh*, s. 19; Steppat, *Eine Bewegung*, s. 634-35; Michail Johnson, *Class and Client in Beirut. The Suni Muslim Community and The Lebanese State 1840-1985*, London 1986, s. 57-58.

124 Mahammed Cabir Âl Safa, "Müzekkarât..." c. 5, s. 55.

3. Şeyh Ahmed Abbas el-Ezherî (1853-1927).¹²⁵ 1874 yılına kadar Kahire Ezher Üniversitesi'nde ders verdi. Orada Şeyh Muhammed Abduh ve Cemaleddin Afganî ile tanıştı. Daha sonra Beyrut'taki "Milli Medrese"de, arkasından da cemiyet medreselerinde ders verdi. Ezherî, 1895'de gayr-ı Müslim öğrencilere karşı müsamahasıyla dikkat çeken, müfredatına yabancı dil öğrenimini ve ticarî bilimleri koymasıyla tanınan "Osmanlı Fakültesi"ni (El-Külliyetü'l Osmaniye) kurdu. Ezherî'nin fakültesi Fransa ve Almanya ile çok iyi ilişkiler içindeydi. Fransız yüksek enstitüleri bu okuldan mezun olanlara denklik sağlıyor; Osmanlı Fakültesi öğrencileri Fransız hükümetinden burs alabiliyorlardı. Almanya da fakülteye bir Almanca hocası göndermişti. Şeyh Abbas'ın fakültesi daha sonra "Milli Medrese"ye dönüştü ve Abdulgani Arisî, Ömer Ahmet ve. gibi Türkleştirme politikasına karşı çıkan reform öncülerinden önemli isimleri bünyesine katan bağımsızlık mücadelesi için elemanlar yetiştirdi.¹²⁶ Ezherî de Beyrut'taki Mason locasına üye idi.

4. Seyyid Muhammed Emîn Ali Hüseyinî (II) (1812-1880).¹²⁷ Şakrâ'lı^{128*} Şii âlimlerdendir ve şeriflere mensup bir aileden gelmektedir. Önce Bilad-ı Beşare (Cebel-i Âmil)de babasından boşalan mevkie müftü olarak atandı. Yapılan zulme karşı sessizliğiyle meşhur oldu. Bazı Osmanlı valileri ve ülke emîrleriyle sürekli takıştı. Âyân Hareketi'ne katıldığı ve mahalli Osmanlı yetkililerinin şüphelendiği Emîr Abdulkadir el-Cezâirî'yle temasları sebebiyle üç yıllığına Trablus'a sürgüne gönderildi.¹²⁹ Cabir Âl Safa ondan "Şakrâ-Cebel-i Âmil sakinlerinden Hüseyini şeriflere mensup değerli bir alim"¹³⁰ diye söz ederken, Adil Sulh "Bilâd-ı Şam'ın en ileri görüşlü kişisi"¹³¹ olarak bahsetmektedir.

125 Abdurrauf Sinno, el-Masalih el-Almaniyye fi "Lübnan" 1831-1918, "Evrâk Câmiiyye" (Beyrut), 2(1993), s. 205-206; Huveylî, age., s. 181-186.

126 Huveylî, s. 186; Vecih Kevserânî, *Biladuşşam, es-sükkan, el-iktisad veş-siyase el-fransiyye fi matlaa el-karni'l-işrin*, Beyrut, s. 332.

127 Muhsin el-Emîn, s. 43, s. 299-300.

128 * Şakrâ, Suudi Arabistan'da bir şehir adı.

129 El-Emîn, *Ayânuş-Şia*, c. 43, s. 300.

130 Cabir Âl Safa, *Tarihu Cebel-i Âmil*, s. 208.

131 Sulh, *Sutûr min er-risâle*, dn. s. 124.

5. Şeyh Ali b. Ahmed el-Hurr el-Cubâî (... - 1903).¹³² Cebel-i Âmil'de (Güney Lübnan) kadılık makamını elinde tutan aileden çıkmış Şii bir alim. Cuba'da Şeyh Abdullah Ni'me'nin rahle-i tedrisatından geçti. 1860'de Cuba'daki evindeki Hıristiyanları korumasıyla ün yaptı.

6. El-Hac Ali Asirân (takr. 1904).¹³³ I. Abdülmecid zamanında İran'ın Sayda konsolosu olarak görev yapan ve şehirdeki İranlıların "şehbenderi" olan Vecih Hüseyin Asirân'ın oğludur ve bu sebeple yani babasının hatırı için Osmanlı yöneticiler nezdinde "imtiyazlardan" faydalanmış; Sayda'da pek çok mülk edinmiş, fakat Osmanlı hükümeti tarafından bu mülkleri müsadere edilmiştir. Onun oğlundan sonra oğlu Ali Âsitâne'ye müracaat ederek, babasının mülklerini geri almış; (İran şahı) Nasıruddin'den de babasının Sayda'daki sabık iki mevkiini devralmıştır. Cabir Âl Safa, onun "Asirân ailesinin başı" olduğunu belirtmektedir.¹³⁴

7. Şebib Paşa el-Es'ad el-Vâilî (1852-1917).¹³⁵ Güney Lübnan'da önde gelen iktâ sahibi Şii bir ailesine mensuptur. Ali Bey el-Es'ad'ın büyük oğludur. Edebiyatçı ve şairdi. Kardeşleri Nasif, Necip ve akrabaları Halil el-Es'ad ve Kamil el-Es'ad'la siyâsî konularda da ima ters düşmüştür.

Bu İslamî kişiliklerin yanı sıra bir kaç yıl Sayda belediye başkanlığı yapmış el-Hac İbrahim Ağa el-Cevherî gibi kişiler de vardı.¹³⁶ Ayrıca Beyrut'ta Âyân Hareketi bünyesinde el-Hac Hüseyin Beyhem ismi de öne çıkmaktadır. Beyhem'in Âyân Hareketi'ne bizzat katılıp katılmadığını veya sempatican olup olmadığını bir bilgiye sahip değiliz. Esed Rüstem, Beyhem'in Beyrut Gizli Cemiyeti'nin tek Müslüman ve Mason üyesi olduğunu belirtmektedir.¹³⁷ Bun-

132 Steppat, *Eine Bewegung*, s. 635-636; el-Emîn, *Âyânü's-Şia*, c. 8, Beyrut 1986.

133 Bu bilgiler için Seyyid Muhsin Emîn'in oğlu Prof. Hasen el-Emîn'e teşekkür ederim.

134 Cabir Âl Safa, *Tarihu Cebel-i Âmil*, s. 208.

135 Age., s. 65, 169.

136 Steppat, *Eine Bewegung*, s. 646.

137 Esed Rüstem, s. 248.

dan başka Hüseyin Beyhem, Beyrut'un önde gelen tacir bir ailesine mensuptu. 1877'de Meclis-i Mebusân üyeliğine seçilmişti ve aynı zamanda Suriye Gizli Cemiyeti'nin üyesiydi.¹³⁸

3. Müslüman Âyânlar ve Yusuf Kerem Projesi – Emîr Abdullah el-Cezâiri'nin Bunlarla Olan İlişkisi

93 Harbi'nin Osmanlı Devleti aleyhine gelişmesi, Balkanlardaki milliyetçi hareketlerin yol açtığı iç çalkantılar, Avrupa ülkelerinin Osmanlı topraklarına göz dikmesiyle birlikte Bilâd-ı Şam halkında imparatorluğun çökme noktasına geldiği fikri yaygınlaşmış; tabiatıyla bu durum bazı âyânlarda bir takım gizli faaliyetlerin başlamasına, özellikle ülkelerinin yabancı işgaline maruz kalacağı endişesiyle bazı tedbirler almaya sevk etmiştir. Dolayısıyla biz, bu tür ihtimaller karşısında iki yönde gelişen siyasî hareketleri ele alacağız. Bunlardan birincisi, otonomi veya tam bağımsızlık amacı güden Âyân Hareketi (İslamî proje), diğeri Suriye Konfederasyonu (Arap-İslamcı proje) amacı güden Yusuf Kerem (1823-1893)¹³⁹ projesidir.¹⁴⁰

138 Dominique Chevalier, Müctema' cebel Lübnan fi asr es-sevr es-sinaïyye fi Avrupa (Avrupa Sanayi Devrimi Çağında Cebel-i Lübnan Toplumunu), Muna Abdullah Âkürî çev., Beyrut 1994, s. 369; Speppat, age., s. 648; Johnson, *Class and Client*, age., s. 63-64.

139 Yusuf Kerem: Lübnan'ın İhden bölgesinden çıkmış bir derebeyidir. 1855'de öz kardeşi Ali Meşiha İhden'e karşı mücadelesiyle dikkat çekmiş; 1860'daki iç savaş sırasında Cebel-i Lübnan Hıristiyanlarının başına kaymakam olarak tayin edilmiş, fakat kısa süre sonra mutasarrıf Davut Paşa ile ters düşerek 1861, 1866 yılında isyan çıkarmış; önce 1868'de Cezair'e, arkasından Avrupa'ya sürgün edilmiş, orada bir aracı vasıtasıyla Şeyh el-Cezâiri ile yazışmalar yapmıştır. Bkz. Sulh, dn, s. 104-105; es-Salibî, age., s. 150-151; Ahmed Tarbin, *Lübnan münzû ahdi'l-mutasarrıfiyye ile bidayeti'l intidab 1861-1920*, Dımaşk 1968, s. 2-6.

140 Suriye'deki 1860 iç savaşından sonra Bilad-ı Şam III. Napolyon'un Doğulu Hıristiyanları koruma sloganıyla başlattığı Fransız emperyalist projesinin hedef tahtası olmuştur. Projenin esası, Bilad-ı Şam ve Irak'ı Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopararak, "Fransa'nın sadık dostu ve önde gelen bir Arap" olması dolayısıyla Emîr Abdulkadir Cezâiri'nin emrine vermek, bu sayede Mısır'la Anadolu arasına Fransız müdahalesine gerek kalmadan Süveyş Kanalı'nın güvenliğini sağlayan



Yusuf Kerem

1877 yılı sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya karşısındaki yenilgisiyle ilgili bilgiler gelmesinden sonra, Beyrut ve Güney Lübnan'da Ahmet Paşa Sulh önderliğinde otonomi sloganıyla ortaya çıkan¹⁴¹ Sünni ve Şii gruptan tacir, iktâ sahibi, ulema ve âyânların yanı sıra Maronî Yusuf Kerem, savaş sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmesi halinde ülkenin geleceği konusunda ortaya atıldılar.¹⁴² Sulh, otonom veya tam bağımsız Suriye projesinin ana hatlarını tespit etmek için yaklaşık

üç ay çalıştıktan sonra Sayda'ya geçerek aralarında El-Hac İbrahim Cevherî'nin de bulunduğu bazı önemli İslamî şahsiyetlerle görüşmelerde bulundu. Sonra Güney Lübnan'a geçip orada Seyyid Muhammed Emîn ve Şeyh Ali el-Hurr ile görüştü. Adı geçen âyânlarla yapılan bu görüşmeler, "Dımaşk'taki bağımsızlık fikrini iyi karşılayan ve destekleyen bazı fikir ve mevki sahibi kişiler"le devam ettirildi. Arkasından âyanların bu bağımsızlık fikri Emîr Abdulkadir Cezâirî'ye Demmer'deki yazlığında aktarıldı ve üç gün boyunca ülkenin içinde bulunduğu durum ve memleketi bu ahvalden kurtaracak tedbirler üzerinde tartışmalar yapıldı. Bu görüşmelerden oluşumun başına kimin geçeceği konusuna hiç gi-

bir şerit koymak ve Fransa'nın bölgedeki ticaret alanını genişletmek amacına matuftu. Fakat Fransa'nın Prusya ve Alman prenslikleri karşısında 1870/1871 yıllarında maruz kaldığı yenilgi ve III. Fransa Cumhuriyeti'nin kurulması, projenin uygulanmasının iptaline yol açmıştır. Bu konuyla ilgili olarak bkz. Hourî/İsmail, *Es-Siyasetü'd-devliyye*, c. 3, s. 267-271; Chevalier, s. 493-94, s. 9.

141 İsmail, Documents, T. 14, *Sienkiewicz à Freycinet*, no. 48, *Beyrouth* 2. 6. 1880, s. 191-192; Sulh, s. 97-98.

142 Sulh, s. 91-123.

rilmeden yalnızca Suriye'nin bağımsızlık meselesinin masaya yatırıldığı anlaşılmaktadır.¹⁴³

Sulh, Demmer'e yaptığı ziyaretlerin hemen ardından, beraberinde bulunan Ezherî'yle birlikte Suriye'nin kuzey ve güney kesimindeki önderleri söz konusu projeye çekmek ve onları Beyrut'ta yapılacak bir toplantıya davet etmek amacıyla bir dizi temaslarda bulundu. Ezherî'yle birlikte Halep, Humus ve Hama'yı, ayrıca Lazkiye'deki Alevî aşiretleri de ziyaret eden Sulh, aynı amaçla Havarra ve Cebel-i Dürüz'u da dolaştıktan sonra Beyrut'a döndü.¹⁴⁴

Adil Sulh,¹⁴⁵ Beyrut toplantılarıyla ilgili olarak şunları anlatmaktadır: "Beyrut toplantısının yapılacağı gün¹⁴⁶ dedem (Ahmet Sulh) orada hazır bulundu. Sonra babam (Manah) ve diğer misafirlerle birlikte toplantılar yaptılar. Bunların hepsi gizli toplantılardı. Toplantılarda bir takım planlar ortaya konuyor, ânî askerî durumların ortaya çıkması (örneğin Osmanlı'nın Rusya karşısında askerî bir yenilgi alması) halinde alınacak tedbirler duruyor, duruma göre alınacak kararları görüşüyorlardı. Orada yirmi gün kaldıktan sonra tekrar Dımaşk'a geçip konuyu enine boyuna tartışmaya karar verdiler. Fakat Dımaşk'a ayrı ayrı hareket ettiler ve orada gizli toplantılarını Seyyid Hasen Takiyuddin Husnî'nin evinde yaptılar."¹⁴⁷ (Husnî 1830/31 yılında vefat etmiştir.)¹⁴⁸

Dımaşk Kongresi'ne Suriye'den yaklaşık otuz Müslüman katılmıştı.¹⁴⁹ Ahmed Sulh bu kongrede Suriye krallığının başına Abdulkadir Cezâirî'nin getirilmesi teklifinde bulunmuştur. Adil Sulh, dedesini Cezâirî'yi aday göstermesine iten sebepten bahse-

143 Age., s. 92-93.

144 Age., s. 93-94.

145 Sulh, Beyrut toplantısı için bir tarih vermiyor, ama muhtemelen 1877 yılı sonlarındadır.

146 Sulh, age., 94.

147 Aynı yerde.

148 El-Husnî, 1830/31 yılında vefatından önce Dımaşk müftüsü ve nakibi idi. Steppat, *Eine Bewegung*, s. 636, no. 17. Ahmed Sulh'un el-Husnî ailesinin damadı olması hasebiyle genişletilmiş toplantı onun evinde yapılmıştı.

149 Sulh, s. 104.

derken, onun asil nesebine de değinerek şöyle demektedir: “Çünkü emîrin sahip olduğu özellikler ve yeterlilikler, bir önderde aranan özelliklerle fazlasıyla örtüşüyordu.. Zira o, milli bir kahraman, müstesna değerde bir siyasetçi; ilim ve fazilet sahibi bir kişiydi. Daha önce Orta Fas’ta güçlü bir Arap devleti kurmuş ve emperyalizme karşı mücadele etmiş.. böylece Arap halkları nezdinde emsalsiz bir yer edinmişti.”¹⁵⁰ Tercihin Cezâiri’den yana yapılmasının bir diğer sebebi de, Âyân Hareketi’ne destek için kullanabileceği askerî bir gücünün varlığıydı. Emirett’in kaydına göre emîrin elinin altında Fransa’nın “Suriye”deki projeleri için 1860 iç savaşı sırasında eğittiği 1000-1200 kişilik bir savaşçı gücü vardı.¹⁵¹

Ahmed Sulh’un kongrenin kararını iletildiği¹⁵² Emîr Cezâiri, “Osmanlı halifeliğiyle” manevî bağların muhafaza edilmesi¹⁵³ ve Bilad-ı Şam ahalisinin kendisine biat etmesi şartıyla bunu kabul etti. Daha sonra âyânlarla emîr arasında hedeflenen bağımsızlığın şekli yani otonomi mi, yoksa tam bağımsızlık mı olacağına şimdilik belirlenmemesi ve Berlin Konferansı’nın sonucunun beklenmesi kararlaştırıldı. Buna göre “Ecnebi devletlerden birinin ülkelerini işgal etmeyi hedeflediğinin anlaşılması halinde, tam bağımsızlık talebinde bulunulacak, fakat ortada ülkenin işgali ihtimali yoksa, tıpkı Mısır’da ve bazı Balkan ülkelerinde olduğu gibi otonomi ilanı amaçlanacaktı.”¹⁵⁴ Kongrede ayrıca bağımsızlık konusunda desteklerini sağlamak amacıyla Avrupa ülkelerine bir heyet gönderilmesi ve Suriyelilerin bu işi dışarıda gizlice hallederek, dava için propaganda yapmalarını kararlaştırıldı.¹⁵⁵

150 Age., s. 98-99.

151 Emirett, s. 6-7; Hourî/İsmail, *Es-Siyasetü'd Devliye*, 3/268.

152 Es-Sulh, âyânlar kararınının El-Cezâiri’ye tebliğ tarihini belirtmemektedir, fakat 156. sayfadaki notta “Berlin Konferansı’ndan çıkacak sonucu beklerken...” denilmesinden, bu olayın 1878 yılının Haziran ayının ikinci haftasında olduğu sonucu çıkarılabilir. Ayrıca bkz. Richard Millman, *Britain and the Eastern Question 1875-1878*, Oxford 1979, s. 445-449; Bamberg, *Geschichte der Orientalischen Angelegenheit*, op. Cit., s. 601-605.

153 Kongreye katılanların tamamı bunu onaylamamışlardır; Sulh, s. 100.

154 Age., s. 101.

155 Age., s. 101-102.

Dımaşk Kongresi'nin sonunda, Emîr Cezâirî, Manah Sulh ve diğer âyânlarla birlikte Bilad-ı Şam bölgelerine, Sayda, Cebel-i Âmil, Akka, Yafa, Kudüs, Nablus, Bağlebek vs. ye bir dizi geziler tertipleledi.¹⁵⁶ El-Cezâirî, Bint Cübeyl'de Güney Lübnan'ın önde gelen din alimlerinden Şeyh Mûsâ Şerâre'yi ziyaret etti. Ayrıca Şeyh Muhammed Hüseyin Merve'yi ziyaret ettiği gibi, Bint Cübeyl âyânlarından El-Hac Süleyman Bezzi'ye misafir oldu.¹⁵⁷ Bu ziyaretlerin amacı, Suriye halkının kendisinin Suriye tahtına adaylığını nasıl karşıladığını öğrenmekti.

Cebel-i Lübnan'ın Müslüman çevresiyle (Suriye ile) olan bağı koparmanın imkânsızlığını veya burasının bölge haritası içinde bağımsız olmasının mümkün bulunmadığını bilen ve siyasî hedefini ona göre çizen Yusuf Kerem ise, Cezâirî'ye Bilad-ı Şam'da yine onun idaresinde Alman konfederasyonuna benzeyen, fakat Cebel-i Lübnan'daki Hıristiyanların çıkarlarını ve dinî serbestilerini garanti altına alan bağımsız bir prenslik kurulması teklifinde bulduktan¹⁵⁸ başka, şu mektubu yazdı: “Sonra zat-ı şâhâneleri, Arap bölgelerine size belli oranda vergiler ödeyen, herhangi bir yabancı devletin iç işlerimize müdahale etmesinden önce, her türlü saldırıya karşı sancağınız altında toplanacak olan bağımsız emîrlere tayin edebilirler. Bu, Prusya hükümetinin onayladığı, Germanya'nın da bölgelerinin bağımsız iklimlerden oluşan bir konfederasyon oluşturmasını uygun bulduğu politikadır.” Mektubunu “Bu bağımsız bölgelerden her biri çıkarlarını ve yönetimini merkezi hükümetle danışıklı olarak yürütmektedir” diye sürdüren Kerem, Cezâirî'den “Herkesedebedî haklarını, mezhep serbestisini, din ve dünya işlerinin gereklerine... uygun olarak etniksel reformları teminat altına alan bir kanun” koymasını talep etmektedir.¹⁵⁹

156 Age., s. 103-104.

157 Es-Seyyid Muhsin el-Emîn'in oğlu Prof. Hasen el-Emîn'le yapılan şahsi görüşme.

158 Sem'an el-Hazin, *Yusuf Bek Kerem fi'l Menfâ*, Trablus 1905, s. 303 vd.

159 Age., s. 346.

Fakat Cezâîrî, bu teklifine olumlu bir cevap verme konusunda ağırdan aldı ve Yusuf Kerem'e bir aracı vasıtasıyla şu cevabı¹⁶⁰ gönderdi: "Denizlerimize girmesi emri verilen Rus savaş gemileriyle birlikte hareket edecek Yunanlıların savaşa girmelerini¹⁶¹ beklemek gerekiyor. Onlar, Türk deniz kuvvetlerini oyalayacak ve onların deniz yoluyla bize gelmelerini engelleyeceklerdir. Onların savaşa girmelerinden sonra.." Ve arkasından "Bu arada Avrupa'nın da siyasi tutumunu beklemek ve ona göre izleyeceğimiz rotamızı belirlememiz gerekiyor" diye ilave etti.

Görülüyor ki, Âyân Hareketi'nin ve Kerem'in projesinin mihriverini oluşturan Abdulkadir Cezâîrî, projelerine karşı kesin bir tavır koymadan her iki kesimle de görüşmeleri sürdürmüştür.¹⁶² O, Müslüman âyânlar konusunda Berlin Konferansı'nın sonucunu bekliyor, Kerem'e ise Yunanlıların Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaşa girmesini, Osmanlı donanmasının Bilad-ı Şam'daki bağımsızlık hareketine müdahalede bulunmasını engellemesini beklemeyi tavsiye ediyordu. Kanaatimiz odur ki, Emîr Cezâîrî, taraflardan herhangi biriyle birlikte harekete geçmeden önce Osmanlı'nın durumunun netleşmesini beklemeyi tercih ediyor; bir noktada hem Osmanlı'ya karşı zor durumda kalmamak, hem de bu zor dönemde ona karşı komplo kuran bir kişi durumuna düşmemek için, Osmanlı karşıtı bir örgüt içinde yer almadan önce Bab-ı Ali'nin son nefeslerini vermesini bekliyordu. Bununla birlikte meylî Âyân Hareketi'nden yanaydı. Çünkü bu hareket, hem "hilafet devleti"yle ilişkileri sürdürme taraftarıydı, hem de taban üzerinde etkili Müslüman elitlerin öncülük ettiği bir hareketti. Ayrıca kendisi Dımaşk Kongresi'nden sonra bölgedeki Cezairli

160 Stepan el-Beşgilanî, *Lübnan ve Yusuf Kerem*, Beyrut 1925, s. 572.

161 Yunanlılar Osmanlı'ya karşı 2 Şubat 1878'de savaşa girmişse de, İngiltere ve Fransa'nın baskılarıyla çarpışmalara son vermek zorunda kalmıştır. Bu konuda bkz. William Miller, *The Ottoman Empire and Its Successors 1801-1927*, New Impressions, London 1966, s. 380-381; Millman, age., s. 375.

162 1879'daki Halep, Suriye, Bağdat, Yemen vs. gibi vilayetleri kapsayan üçüncü bağımsızlık projesinde Cezâîrî'nin adı bu şekilde geçiyor. Bkz. İsmail, *Documents*, t. 14, Delaporte à Waddington, Beyrouth 9.10.1879, s. 113-115.

vatandaşlarının durumunu teftiş etmek bahanesiyle, Bilad-ı Şam ahalisinin şahsıyla ilgili ne düşündüğünü görmek amacıyla Âyân Hareketi üyeleriyle birlikte bir geziye çıkmıştı.

Âyân Hareketi ve Yusuf Kerem projesi tek bir kişinin (Cezâiri) şahsiyetine odaklanmış ise de, bazı sebeplerden dolayı iki grup arasında bir uyuşum söz konusu değildi. Kerem'in Cezâiri'yle olan temasları, âyânların emîrle temasa geçmesinden önce başlamıştı¹⁶³ ve ayrıca iki projenin hedefleri ve ideolojileri arasında ayrılıklar vardı. Bir kere Yusuf Kerem, Suriye'nin değil, yalnızca ileride başına geçmeyi planladığı Cebel-i Lübnan'ın bağımsızlığının peşindeydi.¹⁶⁴ Müslüman âyânlar ise ancak savaşın sonunda Osmanlı Devleti'nin çökmesi halinde gerçek anlamda ayrılmayı düşünüyorlardı.¹⁶⁵ Hilafetin gölgesinden ayrılmadan otonomi hakkına kavuşmak istemelerinin birkaç sebebi vardı:

- a) Ekonominin zayıflığı, 1877 mahsulünün az oluşu;
- b) Gıda fiyatlarının yükselmesi;
- c) Suriyelilerin geniş ölçüde savaş hazırlıklarına iştirak ediyor olmaları;¹⁶⁶
- d) Ziya Paşa, Müşir Ömer Fevzi ve Cevdet Paşa zamanındaki kötü yönetim;

163 Steppat, *Eine Bewegung*, s. 639-640.

164 Kevserani, *Es-Sulta ve'l-Muctema'*, s. 142-143; Vecih Kevserani, *El-İtticâhâtü'l İctimâiyye-es-siyasiyye fi cebel-i Lübnan ve'l maşriki'l arabî 1860-1920*, 3. baskı, Beyrut 1982, s. 143-144.

165 İmparatorluk bünyesindeki diğer İslamî milliyetçilik akımları için kitabın 3, 4, 5. bölümlerine bkz.

166 Gross, Osmanlı Hükümeti'nin Suriyelileri askere almasının ülkede ekonomiyi olumsuz yönde etkilediğini; tarımın aksayıp, ailelerin kendilerine bakacak kişilerden mahrum kaldığını, ticaretin durduğunu ve mahkemelerin felce uğradığını belirtmektedir. Bkz. Gross, *Ottoman Rule*, vo. I, s. 222, 223, 238-239, 241-254; Najib Elias Saliba, *Wilâyat Suriyya 1876-1909*, Ph. D. Unuversitii of Michigan 1971, s. 74-75. Necib Saliba, Osmanlı Devleti'nin ahaliye ek vergiler saldıığını ve Suriye vilayetinden 36 milyon Osmanlı lirası topladığını; ayrıca vilayetin 36 bin parça gysi, 20 bin adet çorap ve 6500 okka yün gönderdiğini kaydetmektedir.

e) Çerkeslerin Bilad-ı Şam'a iskanı¹⁶⁷ ve son ve belki de en önemlisi olarak;

f) Osmanlı Devleti'nin Rusya karşısında çöküşü ve ülkenin yabancı istilasına maruz kalacağı korkusu.¹⁶⁸

Bu tehlikenin ilk sinyalleri 1877/78 yılları boyunca Suriye sahilleri açığına yabancı filoların¹⁶⁹ hareketleriydi ki, bunlar 1860 yılında Fransa'nın ülkeye yaptığı çıkartmanın yarattığı korkuyu yaratmıştı.¹⁷⁰

1878 yazında, meçhul kişilerin Arapça ve Osmanlıca ile yazılmış Cevdet Paşa yönetimini tenkit eden, Suriyelileri Osmanlılardan kurtulmaya ve ülkelerinin kaderini kendi ellerine almaya çağırان bildiriler dağıtıldığında, bu bildirimlerde Bilâd-ı Şam'da Osmanlı yönetimine İslamî açıdan bakışı değerlendiren herhangi bir şeye işaret edilmemişti. İngiltere'nin Beyrut Başkonsolosu, İstanbul'daki büyükelçi Layard'a gönderdiği mektupta Müslüman ahali arasında "Osmanlı yönetimine karşı herhangi bir kızgınlık ve öfkenin olmadığı" belirtiliyordu.¹⁷¹ Bu da, Müslümanla-

167 Rusya'nın işgal ettiği Asya ülkelerinden yapılan göçleri müteakiben Osmanlı Devleti 30500 Çerkes'i Hama, Humus, Trablus (Lübnan'daki), Havran, Kunaytaraya iskan ettikten başka, onlara bir takım kolaylıklar sağlayıp, arazi verdi ve isyan etmeleri halinde bedevilere ve Dürzilere karşı kullanmak üzere onları silah altına aldı.

EO. 78/68, *Jago to Derby, no.2, Damascus* 4.3.1878; 424/210. *O'Conar to Grey, nro. 256, Pera* 16.4.1906, *inclosure. "Memorandum on Immeigration of Russian Refugees";* Tibawi, s. 173-174; Saliba, ss. 86-92.

168 EO. 78/2848, vol. 2, *Eldridge to Layard, no. 113, Beirut* 10.11.1878; *Eldridge to Salisbury, no. 92, Beirut* 10.11.1878.

169 Abdurrauf Sinno, *El-Masalih el-Almaniyye fi Suriya ve Filistin 1841-1910, Beyrut* 1987, s. 260-270; "Semeratu'l Fünûn" sayı 104, 20.3.1877 ve sayı 4, 28.6.1877.

170 Gross, V Vol. I, s. 220; Hourî/İsmail, *Es-siyase et-devliyye, 3/265-266.*

171 Mektupta şöyle deniliyordu:

"Do not fancy, Syrians, that you are left alone to reform these abuses. You have friends who are willing and ready to assist you. Awake then from your lethargy... Personal interest must be set aside when the prosperity and progress of your country are in question.. The reins of government will soon pass into

rın yönetimin kötülüğünden sızlansalar dahi Osmanlı sultanına karşı sadakatlerini ve reform taleplerini göstermektedir. Ayrıca bu satırlar, Araplarda Müslümanlığın Araplıktan önce yer aldığını, yabancıların ülkeleri için besledikleri işgal fikrine karşı kendileriyle Osmanlılar arasında sağlam bir bağın mevcut olduğuna işaret etmektedir.¹⁷² Douri'nin dediği gibi “.. İslami gözlükle Batı tehlikesine bakmak, reform talebinin kamçılayıcısıydı ve Osmanlı varlığına tutunmaya sevk eden unsurlardandı..”¹⁷³

Savaş bitip de Berlin Anlaşması'nın Saltanat'ın devamını garanti ettiğinin anlaşılması, sultanın Bilâd-ı Şam'da reformlar yapmayı vaat etmesi ve bunun ilk işareti olarak da Cevdet Paşa'yı azledip yerine Mithat Paşa'yı ataması, İslam camiasının tüm Müslümanları hilafet şemsiyesi altında toplanmaya çağırması¹⁷⁴ üzerine, artık Müslüman Âyânlar Hareketi'nin devamı için bir sebep kalmamıştı.

your hands. All this is mysterious but it is for you who are intelligent to understand that the duty of a friend is to commence-it is for you to achieve! In any case I will shortly return to you.”

Konsolos, Suriyelilerin Osmanlıya karşı besledikleri duygulara ise şu sözlerle işaret etmektedir:

“... though there are no signs of dissatisfaction against the Ottoman rule”, FO. 78/2848, vol. 2, no. 74, Eldridge to Layard, Alih 2.8. 1878.

172 FO. 424/83, Layard to Salisbury, secret, no. 418, Therapia 21.5.1879; Kevserani, El-İtticahât, s. 133; Fritz Steppat, Kalifat, Dar al-İslam und die Loyalität der Araber zum Osmanischen Reich bei hanafitischen Juristen des 19. Jahrhunderts, *Actes du V^{ème} Congrès International d'Arabisants et d'Islamisants, Bruxelles, 31 aout- 6 septembre 1970*, s. 461.

173 Douri, *Et-tekvinî et-tarihi*, s. 152.

174 Sinno, Fikretü'l Camiatü'l İslamiyye bene's-sultana el-Osmaniyye ve'l Mağribi'l Aksa, fi “”El-İçtihad” 26/27/1995, s. 320-321.

İKİNCİ BÖLÜM

SURİYE'Yİ OSMANLI DEVLETİ'NDEN KOPARMA PROJELERİ VE İSLAMİ TEPKİLER

1. İngiltere'nin Yeni Akdeniz Stratejisinde "Suriye" ve İslamî Tavrılar

Müslüman Âyânlar Hareketi'nin 1878 sonbaharında son bulmasına rağmen, Bilâd-ı Şam için otonomi veya tam bağımsızlık projeleri durmadı. Osmanlı-Rus savaşının askerî, siyasî, iktisadî ve sosyal etkilerinin yanı sıra, Tanzimat faaliyetinin de durması, bir yandan uluslararası (İngiltere'nin Akdeniz stratejisini değiştirip, Suriye üzerinde odaklanması), diğer yandan dâhilî (Beyrut Gizli Cemiyeti'nin otonomi, Mithat Paşa'nın Suriye hidivliği projesi) tutumların netleştiği Bilâd-ı Şam üzerine bir gölge gibi çöktü. Peki ama neden İngiltere Akdeniz stratejisini değiştirmişti, amaçları ne idi ve bunların Suriye'yle ne ilgisi vardı? Suriye üzerindeki projeler ve ona müdahale etme düşüncesini tetikleyen sebepler nelerdi? Bilâd-ı Şam Müslümanların ülkelerinin yabancı (İngiliz) işgali projesine karşı tavrıları ne idi? Ülkelerinin Osmanlı Devleti'nden ayrılması için hazırlanan projelere göz mü kırıyorlardı yoksa önceden olduğu gibi dinî-stratejik kanaatlerden kaynaklanan tutumlarını mı muhafaza ediyorlardı?

Müslüman Âyân Hareketi'nden önce ve hareket sırasında İngiltere Akdeniz,¹ Küçük Asya ve Bilâd-ı Şam'da bir takım şüp-

1 Shimon Shamir, Mithat Pasha and the Anti-Turkish Agitation in Syria, in: MES 10, 2(1974), s. 130.

heli hareketlere girişmişti. Osmanlı'nın 1877 sonunda ve sonraki yılın başlarında Balkanlarda Rusya karşısında aldığı yenilgiler, Rusya'nın Anadolu'nun kuzeydoğu zaviyesini işgali, Ayastefanos Anlaşması mucibince Batum, Ardahan, Kars ve Beyazıt'ı alması, İngiltere'nin Rusya'nın Küçük Asya'dan İskenderun Körfezi'ne doğru uzanıp, gümeştesi olacak bir Ermeni devleti kurması² ve daha sonra kendi çıkarlarına uymayan dengeleri altüst edecek başka unsurları oraya toplaması endişesine kapılmasına yol açtı.³ Bu korkular İngiltere'nin Osmanlı başkentindeki büyükelçisi Layard'ı "East Indian Company"ye şu muhtırayı göndermeye sevk etti: "(Rusya)nın Ermenistan'ı sınırları içine katması halinde Hindistan'daki imparatorluğumuzun önemli bir tehlikeye maruz kalacağı kanaatindeyim. Bunu Kuzey İran takip edecektir. Rusya İstanbul ve Çanakkale boğazlarını filolarının önünde açmayı başarır, bizim Hindistan güzergâhımız, ister Süveyş Kanalı, isterse Mezopotamya veya Herat üzerinden olsun, onun merhametine kalacaktır."⁴

İşte bu sebepler İngiltere'yi iki yönlü hareket etmek zorunda bıraktı: Rusya'yı Süveyş Kanalı üzerinden yapılan ulaşımı engellemeyi düşünmemesi yahut Mısır'ı geçici olarak işgal edip, boğazların geçiş statüsünde bir değişik yapmaya gitmemesi konusunda uyarmak. İngiltere ayrıca Akdeniz'in doğu havzasında Hindistan ve Yakın Şark'taki çıkarlarını - 1875'de Hidiv İsmail Paşa'nın Süveyş'teki hisselerini ele geçirerek elde ettiği çıkarlar,- korumak amacıyla Suriye veya Kıbrıs'tan herhangi biri olmak üzere bir üs edinmeye girişti.⁵ East India Company, İngiltere'nin çıkarları ko-

2 Osmanlı çağı esnasında çerçevesi çizilmiş bir Ermenistan tanımı yoktu ve genel olarak Osmanlı vilayetlerine nazaran şöyle bir Ermenistan hududu çiziliyordu: Van, Bitlis, Erzurum, Diyarbakır, Harput ve Sivas [vilayât-ı sitte] Bununla birlikte Ermeniler Trabzon ve Adana şehirleriyle, Kars'ın ve Erivan'ın bazı yerlerinde yaşıyorlardı. Bkz. *Armenia and Kurdistan*, London 1920, s. 1.

3 Hurewitz, vol. I, s. 411.

4 Anderson, age., s. 208.

5 İngiltere, 1875'de Mısır'ın Süveyş Kanalı'ndaki hisselerini 4 milyon Sterline satın almış ve kanalın açılmasından sonra ondan tüm devletlerden daha fazla fay-

nusunu şu sözlerle⁶ açıklıyordu: “İngiltere için Şark Meselesi, Hint-Rus meselesi gibidir yani Âsitâne'nin ve Süveyş Kanalı'nın ne pahasına olursa olsun bağımsızlığının teminidir. Çünkü bu ikisi, hem Hindistan güzergâhımızı ve hem de Küçük Asya'da ve Hindistan'da tam karşımızda komşumuz haline gelen Rusya'yla olan ilişkilerimizi etkilemektedir.”

İngiltere bu tercihleri (Suriye veya Kıbrıs) incelerken, Berlin Anlaşması gereğince Osmanlı Devleti sınırları dâhilindeki Hıristiyanların (esasen Ermenilerin)⁷ çıkarları doğrultusunda yapılacak reformları gözlemekte ve diplomatik kanallardan gelen raporlara istinaden Suriye'yi işgal inkamı olup olmadığı konusunu araştırmaktaydı. Suriye'nin İngiltere'nin gelecekteki üssü olarak seçilmesinde İngiliz hükümetine sunulan iki diplomatik rapor (Mart-Nisan 1878) rol oynamıştır. Mart-Nisan raporunda Suriyelilerin ve özellikle Müslümanların Osmanlı yönetiminden memnun olmadıkları, İngiltere'nin Süveyş Kanalı hisselerinin çoğunluğunu ele geçirmesinden sonra Mısır'ın İngiliz işgali altına gireceğini düşündükleri ve dolayısıyla Mısır'la birleşip tıpkı Hindistan Müslümanları gibi İngiliz yönetiminin sunduğu nimetlerden faydalanmayı istedikleri belirtiliyordu. Raporda ayrıca Suriyelilerin ülkelerine sefer düzenleyecek İngiliz kuvvetlerine asla karşı koymayacakları, aksine onları “kollarını açarak” karşılayacakları kaydediliyordu.⁸ Bir de İngiltere'nin Beyrut başkonsolosu Eldridge'in hariciye vekili Salisbury'ye gönderdiği 18 Temmuz 1878 tarihli üçüncü bir rapor

dalanmaya bakmıştı. İngiltere'nin 1871 yılı itibariyle kanal üzerinden 54 603 ton mal geçirmiş, 1875'de rakam neredeyse 1 404 295, 1877'de ise 1 839 839 tona ulaşmıştır. Yani bu %95, İngiltere'nin Süveyş Kanalı üzerinden gerçekleştirdiği ticaretin %78'ni oluşturuyordu. Bkz. Paul Dehn, *Deutschland und Orient in ihren wirtschaftspolitischen Beziehungen, I., Nach dem Orient*, München/Leipzig 1884, s. 135-136; D. A. Farnie, *East and West of Suez. The Suez Canal in History 1856-1956*, Oxford 1969, s. 751.

6 Halford Lancaster Hoskins, *British Routes to India*, N. Y. Ect. 1928, s. 437.

7 Günter Behrendt, *Nationalisms in Kurdistan*, s. 297; Clayton, s. 157; Shamir, s. 124; Hurewitz, I, s. 414.

8 Tibawi, *Modern History of Syria*, s. 153.

vardı. Berlin Anlaşması'nın kabulü ve Sultan II. Abdülhamid'in imzalamasından üç gün sonra gelen raporda Osmanlı Hükümeti ile Suriyeliler (Müslümanlar ve Hıristiyanlar) arasındaki ilişkilerin iyice gerildiğinden bahsedilmekte, "İngiltere'nin yakında Kıbrıs'ı işgal edeceği yolundaki haberlerin Beyrut, Dimaşk ve diğer Suriye vilayetlerinde genel bir memnuniyete yol açtığı; ancak onların (Hıristiyanların) İngiltere'nin işgal dairesi içine Suriye'yi almamasından üzüntü duydukları, yerli Müslümanların çoğunun da onların (Hıristiyanların) bu düşüncesine katıldıkları... bir gün İngiliz yönetiminin nimetlerinden faydalanacakları konusunda beliren ümitlerini söndürecek için İngiltere'nin kuvvetlerini adadan (Kıbrıs'tan) çekmemesinin Suriye'yi büyük üzüntüye gark edeceği.." dile getirilmekteydi.⁹

Göründüğü kadarıyla bunlar öylesine yazılmış mübalağalı raporlardı. Osmanlı-Rus harbinin ve Osmanlı yönetiminin (Cevdet Paşa'nın valiliği) Bilâd-ı Şam'da Osmanlı'ya karşı olumsuz bir hava estirdiği ve Bilâd-ı Şam'daki bazı Hıristiyan güçlerin bölgedeki gelişmelerin durumlarını "düzelteceği" ümidine kapıldıkları doğrudur; ama biz yine de bu bilgilerin doğru olduğuna inanmıyoruz. Örneğin bu dönemde bir "Suriye devleti" projesini gerçekleştirmek için faaliyetlerini yoğunlaştıran "Beyrut Gizli Cemiyeti" böyle bir tavır sergilememiştir ve onun İngiltere'nin Bilâd-ı Şam'ı işgal etmesini zımnen desteklediğini gösteren herhangi bir veri de mevcut değildir. Bununla birlikte Tibawi, "küçük bir yerli Protestan grubun" İngiltere'nin yakında Suriye'yi himaye altına alacağından emin olduğunu belirtmektedir.¹⁰ Fakat biz, Müslümanların aşağıdaki sebeplere istinaden Bilâd-ı Şam'ın yabancı (İngiliz) işgaline sempatik baktıkları yolundaki bilginin doğru olmadığını düşünüyoruz:

a. Raporlarda "Hıristiyanlar", "yerli Müslümanlar", "Müslümanların çoğu" gibi elastiki ifadelerin ağırlıklı biçimde yer alması, Suriye'deki ahval ve beklentilerin anlatımındaki mübalağa,

9 EO. 78/2848, *Eldridge to Salisbury, political no. 57, Alieh 18.7.1878*; krş. Ek 4.

10 Tibawi, *age.*, s. 154.

o sıralarda birçok İngiliz raporunda sıkça kullanılan bir metottu. Raporlarda ayrıca yuvarlak tanımlamalar kullanılmakta, sözü edilen güçlerin hangi gruba ve sosyal tabakaya mensup olduğuna değinilmemektedir. Muhtemelen bu raporlar İngiliz diplomatların ve onlarla aynı düşünceyi paylaşan yerli güçlerin, Dürzi ve Protestanların, İngiltere'nin Akdeniz'deki hâkimiyet alanının Suriye'yi de kapsaması temennilerini yansıtmaktaydı. Diğer yandan bu raporlarda İngiliz işgali altında birleştirilmiş bir Mısır-Suriye birliğine sıcak bakan İslamî güçlerin kimler olduğu belirtilmediği gibi, Suriyelilerin ve özellikle de Müslümanların Osmanlı yönetiminden yaka silkip ecnebi (İngiltere) yönetimini tercih ettikleri ifadesi de aşırı bir tarihî mugalatadır. Çünkü Osmanlı yönetiminin kötülüğünden yakınma, bu çalışmanın konusu olan dönemde hiçbir zaman “Osmanlı”yı devirip, “Dâru'l Hilafe” yerine bir ecnebi devleti koyma noktasına gelmemiştir. Tanzimat'tan sonra bazı sosyo-politiko-ekonomik göstergeler İslam dünyasında Batıya ve Hıristiyan dünyasına karşı pek de iyi gözle bakmadığını;¹¹ bu düşüncelerin Bâb-ı Âlî'nin Avrupa devletlerine karşı girdiği savaşlarda zirve yaptığını biliyoruz. Örneğin 1853 ve 1856 yılları arasında, Kırım harbi sırasında Suriye Müslümanları arasında “cihat” düşüncesi yaygınlaşmıştı.¹² 93 Harbi'nin başladığı sırada ise Suriye'de Müslüman âyânlar Rusya'ya karşı cihat ilan edilmesini istemiş, fakat Osmanlı makamlarının bunun ırkî bir kalkışmaya yol açmasından çekinmesi üzerine talepten vazgeçilmişti.¹³ Dolayısıyla Bilâd-ı Şam Müslümanlarının yabancı bir gücün istilasını hoş karşılayacak olması hilafet devletinin (Osmanlı Devleti'nin) ecnebi ve Hıristiyan güçlerden darbe aldığı dönemde düşünülmesi dinen ve stratejik yönden mümkün değildir.

b. Müslüman âyânlar hareketinin 1877 sonu ile 1878 Sonbaharı arasındaki dönemde dışarıdan içeriye karşı desteklenen ve

11 Bu konuda benim “Tatavvuru'l itticâhâtî'l İslamiyye fi'd-devleti'l Osmaniye” adlı makaleme bkz. “El-Minhac” 4(1996) s. 108-149 v 5(1997) s. 85-131.

12 Steppat, *Kalifat*, age., s. 461; Ma'oz, *Ottoman Reform*, s. 247, no. 2.

13 Gross, I/218-219.

Bilâd-ı Şam'ın ecnebi işgalini hoş karşılayan diğer İslamî gruplarla eşzamanlı olması mümkün değildir. O döneme ait kaynaklar, 1877-78 yılları arasında yalnızca “âyânlar hareketi”nden söz etmekte, ama aynı dönemde başka bir İslamî ayrılık projesinden bahsetmemektedir. Söylediklerimden farklı olarak biraz sonra göreceğimiz gibi, Muhtare ve Havran Dürzileri bölgedeki İngiliz konsolosluklarıyla sürekli ilişki içindeydiler ve İngiltere'nin çok yakında Suriye'yi himayesi altına alacağına inanıyorlardı.

c. Müslümanların ecnebi işgalini hor karşılayacakları ifadesi, Eldridge'nin İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Layard'a 2 Ağustos 1878'de gönderdiği raporda hem Dımaşk'ta Osmanlı aleyhtarı broşürlerin dağıtıldığı hem de “ahali arasında Osmanlı yönetimine karşı duyulan öfke belirtilerinin olmadığı”¹⁴ şeklindeki kaydı birbiriyle örtüşmemektedir ki, bu, aynı zamanda Suriye Müslümanlarının Osmanlı yönetimini İngiliz yönetimiyle değiştirmek istedikleri şeklindeki bilgiye de ters düşmektedir.

İngiltere'nin Fransa ve Rusya'nın şantaj yapmasından¹⁵ çekinerek yalnızca Kıbrıs'la yetinip emperyalist projeleri arasına Suriye'yi katmayacağı görüşüne rağmen, bu tercih onun bölgeyle ilgili projelerinden vazgeçtiği anlamına gelmiyor, aksine bilhassa Rusya'nın Akdeniz politikasına aykırı olarak kendi bölgesel çıkarlarını korumak için Kıbrıs'ı üs olarak kullanıp orayı Suriye ve Anadolu'ya hızlı bir şekilde müdahale basamağı olarak düşünüyordu. 16 Mart 1878'de Salisbury, Layard'a hükümetinin Kıbrıs'ı bir üs olarak seçmesinin arkasındaki gizli sebepleri, Suriye ve Küçük Asya'nın İngiltere'nin (Rusya'ya karşı) Yakın Doğu stratejisindeki önemini vurgulayarak şöyle diyordu: “Kıbrıs, Suriye ve Küçük Asya'ya komşu olması hasebiyle iki yönlü bir özelliğe sahiptir ve Avrupa'daki barışı bozmaksızın ve aleni bir düşmanlık sergilemeksizin, gerektiğinde Suriye ve Küçük Asya'daki operasyonlar için gerekli kuvvetlerin ve savaş ekipmanlarını bir yerde toplayabilme imkânı sunacaktır... (Kıbrıs) karada bize karşı

14 F/O. 78/2848, vol. 2, *Eldridge to Layard*, no. 74, *Aliih* 2.8.1878.

15 Tibawi, s. 154.

herhangi bir art niyet besleyen diğer güçlerin saldırma arzusunu da körüklemeyecektir.”¹⁶

İngiltere, Kıbrıs'ın işgali konusunda Osmanlı Devleti'yle anlaştıktan sonra, Bâb-ı Âli'nin gözünün içine baka baka Akdeniz ve Bilâd-ı Şam'daki şüpheli faaliyetlerini yoğunlaştırmaya başladı. 1878 Kasım ve Aralık ayları arasında İngiltere'nin İstanbul büyükelçiliğinde katip olarak görev yapan Edward Malet Suriye taraflarına geldi. Bir sonraki yılın Eylül-Kasım ayları arasında Layard, o dönemdeki Fransız diplomatların ifadesiyle ülkesinin Suriye'deki nüfuzu konusunda intiba oluşturmak ve tıpkı Mısır'da olduğu gibi Suriye, Halep ve Bağdat vilayetlerini içine alan bir “Suriye Hidivliği” kurmak amacıyla benzeri bir gezi tertipleledi.¹⁷ Layard, Osmanlı yönetimin durumunu incelemek amacıyla Suriye şehirlerinde dolaşarak, reformların uygulanışı konusundaki görüşlerini ve Bâb-ı Âli yönetiminin bozukluğuyla ilgili şikâyetlerini dinlemek için dini grupların başkanlarıyla görüşmelerde bulundu. Layard, bu yolculuğu sırasında ayrıca İngiltere'nin yakında Suriye'yi himayesi altına alacağına inanan Muhtara ve Havran Dürzîlerini de ziyaret etti.¹⁸ Bu ziyaretten üç gün sonra Havran'da Dürzîler isyan başlattılar. Parmaklar suçlu olarak İngiltere'yi gösterdi; İngilizlerin bu isyanın arkasında oldukları,¹⁹ Dımaşk'taki İngiliz konsolosunun hükümetinin isteğine binaen Havran'daki Dürzî şeyhleriyle sürekli temaslarda bulunduğu bildirildi.²⁰

“Suriye”nin İngiltere'nin stratejik, politik ve ekonomik planları içinde yer aldığı, yakın bir gelecekte Suriye, Irak ve Kürdistan'da gerçekleşecek olan Bâb-ı Âli'den büyük kopuş hareketinin bir Fransız'ın yönetiminde bir anayasa devletinin kurulmasına yol

16 Hurewitz, I/411.

17 Ismail, Documents T 14, *Delaporte à Waddington, no. 22, Beyrouth 9.10.1879*, s. 113-115.

18 Tibawi, s. 154.

19 Shakeeb Salih, *The British-Druze Connection and the Druze Rising of 1895 in the Hawran*, in: *MES*, 13, 2(1977), s. 252-253; Gross, I/290-291, Ismail, Documents T 14, *Sienkiewicz à Freycinet, no. 55, Beyrouth 15.9.1880*, s. 223f.

20 Adil Ismail, aynı belge, s. 228.

açacağını bildiren Mart 1879 tarihli İngiliz diplomatik raporlarından anlaşılmaktadır. İngiliz diplomatik raporları, demiryoluyla Dicle'ye bağlanan İskenderun limanına el koymak ve Halep'i bağımsızlaştırmak için bu fırsattan yararlanılması gerektiğini bildirmekteydiler.²¹ Sosyo-kültürel farklılıkların, ortak çıkarların ve siyasî amaçların değişik yönlerde seyretmesinin yanı sıra, muhtelif etnilere, gruplara ve inançlara mensup bu beşerî halitadan (12 milyon) bir devlet oluşturulacağından ve üstelik de yanında bir yabancıнын bulunacağından söz eden bu hayali projenin gerçekleşme imkânının olmamasına rağmen, yine de Suriye, diplomatik çabaları sonucunda kendi adamı Mithat Paşa'nın buraya vali olarak atanmasını sağlayan İngiltere'nin ilgi alanı içinde kalmaya devam etti.²²

2. Suriye Hidivliği, Beyrut Gizli Cemiyeti'nin Suriye Yurdu Projesi ve İslami Tepkiler

Son Osmanlı-Rus savaşının bitiminden sonra Sultan II. Abdülhamid, Suriyelilerin mahalli idarenin bozukluğundan kaynaklanan yakınmalarını ve ıslahat taleplerini yerine getirmek için Suriye'deki valisi Cevdet Paşa'yı azlederek, 1878 Kasımında yani sadrazamlık makamından azledilmesinden iki yıldan daha az bir süre sonra, İngiltere'nin baskısıyla Mithat Paşa'yı (1822-1883) vali tayin etti.

21 FO. 424/81, J. Aberich Mackay to Lyons, inclosure no. 2, 20.2.1879; Lyons to Salisbury, secret, no. 255, Paris 4.3.1879, inclosure memorandum 1. Her iki belgede kurulacak devletin başına bir Fransız'ın geçeceği belirtilmesine rağmen, diğer Fransız belgelerinde Halep, Suriye, Bağdat, Yemen vb. vilayetlerden oluşacak devletin Cezâirî'nin başkanlığında kurulacağı kaydedilmektedir. Cezâirî'nin birinci devlet projesiyle nasıl bir ilgisi olduğunu bilmiyoruz. Bu konuda bkz. İsmail, Documents T 14, *Delaporte à Waddington*, no. 22, *Beyrouth* 9.10.1879, s. 115.

22 "Son rôle (Mithat Pacha) est le servir d'instrument aux Anglais" – Fransa'nın Beyrut konsolosu Mithat Paşa'dan bu şekilde bahsetmektedir. Bkz. İsmail, Documents T 14, *Sienkiewicz à Freycinet*, no. 55, *Beyrouth* 2.6.1880, s. 193. Şamir (s. 122) İngiltere'nin Mithat Paşa'nın Suriye'ye vali tayin edilmesi için baskı yaptığını ve Sultan Abdulhamid'in de bir süre bu onu bu görevde tutmayı kararlaştırdığını belirtmektedir.

Mithat Paşa, Suriye'ye ayak basarken kafasında İstanbul'daki eski siyasî itibarını yeniden kazanmayı temel hedef olarak belirlemişti ve bunun için iki yönlü bir plan hazırlamıştı: İstanbul'un nüfuzundan arındırılmış, kendisine bağlı mahalli bir yönetim oluşturmak ve Tuna ve Bağdat valilikleri döneminde olduğu gibi Suriye yönetiminde de mutlak yetkiler koparmak.²³



Mithat Paşa

Mithat Paşa'nın Suriye paşalığını teslim aldıktan kısa bir süre sonra Bâb-ı Âli'ye onun Osmanlı yönetiminin Suriyeli muarızlarını yanına çekmeye çalıştığı, Bâb-ı Âli'yi alenen tenkit ettiği, memuriyetleri avanesine ve yakın adamlarına dağıttığı ve Beyrut'taki İngiliz konsolosuyla sürekli görüştüğü yolunda gizli raporlar gelmeye başladı.²⁴ Bu suçlamalar, Mithat Paşa'nın İngilizlerle koordineli olarak Suriye'yi Osmanlı'dan koparıp tıpkı Mı-

sır gibi kendi yönetiminde bir hidivliğe dönüştürme projesinden bahseden raporla en üst noktaya ulaştı.²⁵ Gerçekten Mithat Paşa Suriye'yi fiilen bağımsız hale getirmek istiyor muydu, İngilizler bu projede onun işbirlikçileri miydi ve böyle bir projenin gerçekleşme şansı var mıydı?

Bazı kaynaklarda Mithat Paşa'nın bağımsızlık peşinde koştuğunu gösteren sarıh işaretler vardır. 1837'de Dımaşk'ta bulunan

23 Shamir, s. 115, 116.

24 Age., s. 117-118, krş. Gross, I?312.

25 "Quant à Mithat Pacha, la voix publique, et c'est déjà là un signe du temps, lui prête l'intention de vouloir se constituer, avec l'aide et sous la protection de l'Angleterre, une situation indépendante, une sorte de vice-royauté ayant quelque analogie avec celle de l'Égypte" Ismail, Documents, T 14, Sienkiewicz a Freycinet, no. 45, Beyrouth 12.5.1880, s. 180.

gazeteci Selim Serkis, “Mithat Paşa’nın Suriye’yi tıpkı Mısır gibi bağımsızlığa kavuşturma konusunda Suriyelilerin isyan kabiliyetini tecrübe etmek istiyordu ve bu amaçla bazı zeki gençleri çevresine toplayıp Suriyelilerin meyillerini öğrenmek maksadıyla bir takım duyurular yapacak gizli bir cemiyet kurmak için Ahmet Mehdi el-Eyyubî ve Hasan Faiz el-Câbî gibi dostlarını devreye soktu...”²⁶ Cabir Âl Safa da “Nefsi ona Suriye’yi tercih etmeyi, orada başına geçeceği bir Arap emirliği kurmayı ve Mısır’da Mehmet Ali Paşa’nın yaptığını tekrarlamayı fısıldadı. Arap düşünürler ve kültürlü kişiler arasında bağımsızlık fikrini ve Osmanlı’dan kopma düşüncesini yaymaya başladı. Cebel-i Âmil (Güney Lübnan) önderlerinden Halil Bek Es’ad, Necib Bek Es’ad ve diğer âyânları çevresine alarak onlara önemli makamlar verdi. Cebel-i Âmil sakinleri arasında bağımsızlık fikrini yayıp inkılap vasıtalarını hazırlamaya girişti” demektedir.²⁷ Adil Sulh, Mithat Paşa’nın “Suriyeli önderleri birer birer kendine çekmeye başladığını” belirttikten başka, bunlardan birinin de Âyânlar Hareketi’nin önderlerinden babası Manah Sulh olduğunu²⁸ söyleyerek, “Mithat Paşa’nın o sıralar ülkedeki hâkim özgürlükçü ve intikamcı eğilimleri cesaretlendirmeye giriştiğini” kaydetmekte,²⁹ fakat babasından duyduğu şu sözleri de nakletmektedir: “Mithat Paşa Osmanlı Devleti’ne sadıktı; ayrılık meyilleri yoktu, Osmanlı Devleti’nde yeni bir bölünme yaratmak ve tıpkı Mehmet Ali Paşa’nın Mısır’da yaptığı gibi bağımsız bir vilayet tesis etmek istemiyordu.”³⁰ Diğer yandan Esed Rüstem, Mithat Paşa’nın Suriye için bağımsızlık niyetleri taşıdığını³¹ belirtirken, Shukla,³² İngiliz arşivinde (P.R.O) İngiltere ve

26 Tibawîden naklen, *Nusûs ve Hakâik*, s. 872-873.

27 Cabir Âl Safa, *Tarih-i Cebel-i Âmil*, s. 172, 209.

28 Najib E. Saliba, *The Achievements of Mithat Pacha as Governor of the Province of Syria 1878-1880*; in: *IJMES* 9(1978), s. 320-321.

29 Adil Sulh, s. 139.

30 Age., s. 140.

31 Esed Rüstem, age., s. 253.

32 Ram Laikham Shukla, *Britain, India and the Turkish Empire 1853-1882*, New Delhi ect. 1973, s. 245.

Mithat Paşa'nın Suriye'yi Osmanlı Devleti'nden koparma projesinin içinde olduklarını teyit eden Arapça ve Osmanlıca belgeler bulunduğunu kaydetmektedir.

Buna mukabil, bu tür görüşleri reddeden ve Mithat Paşa'nın Suriye'nin bağımsızlığı projesinin peşinde koşmadığını,³³ bazen orada ecnebi nüfuzunun yayılmaya başladığı konusunda Bâb-ı Âli'yi endişelendirmek,³⁴ bazen yerli basını Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtmak gibi eyalette bir kargaşa varmış havası veren şüpheli davranışlarının ise, eyaletin yönetiminde mutlak yetkiler koparmak amacıyla Bâb-ı Âli'ye baskı yapma taktikleri olduğunu ileri süren başka çağdaş görüşler de mevcut. Vakıa bu taktikleri 1880 Mart'ında Bâb-ı Âli'ye sunduğu ikinci istifa ile zirve yapmış ve bu istifa Suriye'nin otonom yönetime kavuşması konusunda çağrı yapan ve Osmanlı Devleti aleyhine isyan fikirleri yapan yayınların başlamasıyla aynı ana rastlamıştı.³⁵

1880 yılının Haziran başları ile Aralık ayının son günleri arasında Beyrut, Dimaşk, Sayda, Trablus'ta ve diğer Suriye şehirlerinde Suriye ve Lübnan'ı içine alan bir Suriye Devleti kurulması yönünde Müslüman ve Hıristiyan Suriyelilerin duygularını tahrik eden isyan bildirimleri yayılmaya başlanmıştı. "Ey Suriye evladı!", "Ey ehl-i vatan!" diye başlayan bildirimlerde Arap asaletinden dem vurularak Osmanlı sultanının hilafet iddiasının Arapların hakkını gasp etmek olduğunu vurgulamakta ve Suriyelilerin Osmanlı'dan otonomi hakkı elde etmek için hamiyet göstermeleri istenmekte, bir bildiride ise "Türklerin aşırıldığı hilafetin temelinin Arap dili kuralları üzerine kurulduğu" belirtilmekteydi.³⁶

Son Osmanlı-Rus savaşının ortaya çıkardığı sonuçlar sebebiyle şurada burada kendini gösteren kargaşa (fikrî ve siyasi), söylenti ve haberler o sıralar dahi muğlâk olduğu gibi, Mithat

33 Saliba, Suriyya, age., s. 131

34 Avez, age., Ek: 8 "Mithat Paşa'nın 1879'daki Suriye vilayeti hakkındaki raporu" s. 352; Nedir el-Attar, *Tarihu Suriye fi'l usûr el-hadise*, Dimaşk 1962, s. 323 vd.

35 Gross, I/311-312.

36 Tibawi, *Nusûs ve Hakâik*, s. 787-789.

Paşa'nın bu bildirilerle olan ilgisi konusunda herhangi yeni bir belge bulunabilmiş değil. İngiliz raporları ise birbiriyle çelişkili. Bu raporlar bazen o bildirileri Mithat Paşa'ya bağlamakta, bazen Sayda'daki bir hayır kuruluşuna atfetmekteyken,³⁷ Fransız raporları bunları "Beyrut Gizli Cemiyeti"yle ve Müslüman Âyânlar Hareketi'nin ürünü olduğunu ileri sürmektedir.³⁸ Ayrıca çağdaş bir tarihçi 1879'da Bilâd-ı Şam'daki Mekke emîrinin kendi başkanlığında kurulacak bir Arap devleti projesi için taraftar kazanma faaliyetleriyle Suriye için otonomi propagandası yapan "Beyrut Gizli Cemiyeti"nin projesi arasında bağlantı kurmaktadır.³⁹ Bizim ulaştığımız sonuca göre, Osmanlı-Rus savaşının sonucu olarak ortaya çıkan Müslüman Âyânlar Hareketi'nin Osmanlı Devleti'nin yıkılma ihtimalinin ortadan kalkmasıyla birlikte sahneden çekildiği göz önünde bulundurulursa, her ne kadar Hüseyin Beyhem adı bir defa "Beyrut Gizli Cemiyeti" üyesi, başka defa Beyrut Mason Locası üyesi olarak Şeyh Abbas el-Ezherî ve Manah Sulh'la birlikte geçiyorsa da, Müslüman Âyânlar Hareketi'nin bu bildiri faaliyetiyle kesinlikle bir ilgisi olamaz.⁴⁰ Bunun anlamı, söz konusu broşürlerin Sayda'daki Cemiyet-i Makâsıd-ı Hayriye'nin ve "Beyrut Gizli Cemiyeti"nin işi olabileceğidir.

Göründüğü kadarıyla Mithat Paşa'nın Manah Sulh'la siyasî amaçlı olarak defalarca görüşmesi, o ve benzerleriyle birlikte Sayda'da "Cemiyet-i Makâsıd-ı Hayriye"yi kurması,⁴¹ İngiltere'nin Beyrut başkonsolos yardımcısı Beaman'ın söz konusu kurumu Mithat Paşa'nın kontrolündeki "siyasî bir organ" olarak değerlendirmesine⁴² ve başkonsolos Dickson'un görüşüne binaen bu ihtilal bildirilerinin arkasında o kurumun olduğu⁴³ vehmine kapılmasına yol açmıştır. Sayda'da bazı âyânlar Osmanlı kayma-

37 Zeyn Zeyn, *Nuşuu'l kavmiyyeti'l arabiyye*, s. 64-65; Shamir, s. 132-133.

38 Kevserânî, *Es-Sulta ve'l Müctema'*, s. 137-138.

39 Tibawi, *Nusûs ve Hakâik*, s. 876-877. Ayrıca 3. blm.'e bkz.

40 Spettap, *Eine Bewegung*, s. 643, 648.

41 Sulh, s. 135-136.

42 "... as a political instrument.", Shamir, s. 133.

43 Zeyn, *Nuşuu'l kavmiyyeti'l arabiyye*, s. 65.

kamı arasındaki yüksek mahkeme üyeliğine kimin aday gösterileceği konusu ile Sünni El-Meczub ve Cevherî ailesinin Osmanlı kaymakamı aleyhine sürekli dilekçeler hazırlamaları sebebiyle kendini gösteren çekişmelere istinaden Fransız raporları da bu yöneydi.⁴⁴ Cevherî ailesinin bazı fertlerinin Sayda'daki "Cemiyet-i Makâsıd-ı Hayriye"ye yakınlıkları⁴⁵ ile Sayda olayının bildirilerin ortaya çıkma vaktiyle aynı ana rastlaması, Fransa'nın Beyrut konsolosuna sadece siyasî amaçlar peşinde koştuklarını düşündüğü bu cemiyet üyelerinin Osmanlı Devleti'ne karşı öfke ve kini körüklemek amacıyla söz konusu bildirilerin dağıtılmasında rolü oldukları intibai vermiştir.⁴⁶

Bildirilerin dağıtılması meselesinin Sayda'daki Cemiyet-i Makâsıd-ı Hayriye'yle veya Müslümanlarla yahut bazı Müslümanlarla ilişkilendirilmesi yalnızca o günkü yabancı konsoloslukların raporlarına dayanılarak halledilemez. Örneğin tarihçi Tibawi, üçüncü isyan bildirisinin (31 Kanunu Evvel 1880 tarihli), Müslümanlardaki hilafet meselesinin Hıristiyanları ilgilendirmesi mantıken mümkün olmadığına göre, bildiride Osmanlı'nın hilafeti gasp ettiği konusunun işlenmesi sebebiyle en azından Müslümanlarla bağlantılı olduğunu düşünmektedir.⁴⁷ Bizim kanaatimize göre, bildiride hilafet konusunun zikredilmesi Müslümanları "Suriye yurdu" projesine cezp etme amacına matuftu. Çünkü tarihçi Mahmut Semre'nin de dediği gibi, "Arap hilafeti" düşüncesi "Suriye yurdu" projesi konusunda "Müslümanlar nezdinde onlarla Hıristiyanlar arasında bir yakınlaşmaya yol açacak olan Araplık ruhunun uyandırılmasına" yardım edecekti.⁴⁸ "Suriye yurdu" projesinin her şeyden önce Müslümanların desteğiyle gerçekleştirileceği muhakkaktı. Dolayısıyla ortada zaten "Suriye yurdu" ve

44 Ismail, Documents T 14, *Sienkiewicz à Barthélemy-Saint-Hilaire*, no. 63, Beyrouth 30.12.1880, s. 249-252.

45 Sulh, s. 136.

46 Ismail, Documents T 14, *Sienkiewicz à Barthélemy-Saint-Hilaire*, no. 63, Beyrouth 30.12.1880, s. 252.

47 Tibawi, *Nusûs ve Hakâik*, s. 790.

48 Sarma, *Pan-Islamism*, age., s. 20; krş. Zeyn, *Nuşuu*, s. 60-61.

“İslam ümmeti” kavramları çevresinde Müslümanlarla aynı safta buluşma konusunda bir Hıristiyan faaliyeti vardı. Yusuf Kerem konfederasyonu ve daha sonraki Necip Azurî projesi de bu amaca matuftu.⁴⁹ Bunlardan ikincisi Hicaz’da bir Arap halifeliği, Bilâd-ı Şam ve Irak’ta bir Arap devleti projesi peşinde koşarken, birincisi İslamî çevrelerle edebî bağları koparmadan Cebel-i Lübnan’daki Maronî elitleriyle temasa önem veriyordu.⁵⁰ Dolayısıyla bildiride “Arap halifeliği”ne vurgu yapılması kesinlikle onu yazan kişinin Müslüman olduğu anlamına gelmez. Oryantalist Steppat’ın da dediği gibi, bildiride meşhur şair İbrahim Yazıcı’ya⁵¹ ait olduğu ileri sürülen beyitlerin hiçbirinin ona ait olmadığı anlaşılmıştır.⁵²

Yukarıdan beri anlattıklarımıza ilave olarak, tarihçi Kevserânî, bildirilerin İslamî prespektifli olduğunu ve o zamanki siyasî realiteyi yansıttığını düşünmektedir. Aynı yazar, Sayda’daki İslamî Cemiyet-i Makâsıd-ı Hayriye’nin veya Beyrut’un bu bildirilerle bir ilgilerinin bulunmadığını belirterek, konsoloslukların raporlarının mahalli muhbirlerden toplanan haber ve dedikodulara dayandığını; Beyrut’taki İngiliz başkonsolosunun “Cemiyet-i Makâsıd-ı Hayriye”yi bildirilerle ilişkilendirmesinin⁵³ Cevherî ve Meczub ailesi meselesiyle bildirilerin dağıtılması olayının eşzamanlı olmasından kaynaklandığını düşünmektedir.⁵⁴ Aynı tarihçi, Sayda’daki Cemiyet-i Makâsıd-ı Hayriye’nin tesisinin emperyalist yabancıların bu tür cemiyetler vasıtasıyla sokuldukları düşüncesiyle kültürel bir tehlikeye karşı İslamî bir ihsâsın ürünü olduğu, dolayısıyla söz konusu kurumun yabancıların Osmanlı Devleti’ni parçalamak için yaptıkları çağrının arkasında duracak bir kurum olmadığı görüşündedir.⁵⁵ Kevserânî, Cemiyet-i Makâsıd-ı

49 Nagib Azoury, *Le réveil de la nation Arabe*, Paris 1905.

50 Ali el-Muhafaza, *El-İtticâhâtü’l fikriyle inde’l Arab*, Beyrut 1978, s. 134-135.

51 Steppat, *Eine Bewegung*, s. 642-643.

52 Selim Serkis’in aralarında bulunduğu pek çok çağdaş yazar, bu bildirinin bir Müslüman’ın kaleminden çıktığı, fakat kimin yazdığının tespit edilemediği görüşündedirler. Bkz. Tibawi, *Nusûs ve Hakâik*, s. 786.

53 Zeyn, *Nuşuu’l kavmiyyeti’l arabıyye*, s. 64.

54 Kevserânî, *Es-Sulta ve’l Müctema’*, s. 140.

55 Age., s. 139.

Hayriye'nin adının işe karıştırılmasının (Saydalı bir Hıristiyan'ın vali Ahmet Hamdi Paşa'ya ihbarda bulunmasının) Hıristiyanların Osmanlı aleyhtarı faaliyetlerini gizlemek amacına matuf olduğunu düşünmektedir.⁵⁶

1876 yılında kurulan “Beyrut Gizli Cemiyeti”nin bu bildirilerin sorumlusu olması akla en yakın ihtimaldir. Cemiyet üyelerinden Faris Nemr'in bu konudaki beyanattı açıktır.⁵⁷ Suriye Protestan Koleji'nde okuyan Hıristiyan elitlerin kurduğu cemiyet,⁵⁸ öncelikle Lübnan'ı Osmanlı yönetiminden kurtarmayı, daha sonra Osmanlı'ya karşı Müslüman ve Hıristiyanları bir araya getirebilecek “vatan” ülküsü çevresinde Müslümanları da toplayabilecek bir cephe oluşturmayı amaçlıyordu. Adı geçen cemiyetin Beyrut Mason Locası'nı bazı Müslümanları bu hareketin içine çekmek amacıyla bir kapan olarak kullanması, siyasî ideolojisinde ve Hıristiyan yapısında bir değişikliğe yol açmadı. Örneğin daha önce belirttiğimiz gibi, Mason Ahmet Abbas el-Ezherî ve Mahnah Sulh'un katıldıklarına dair herhangi bir belge olmamasına karşın, Hüseyin Beyhem cemiyetin tek Müslüman üyesi idi. Tarihi Zeyn'in Faris Nemr'den naklettiği gibi, Müslüman ve Hıristiyanlar (yalnızca Hüseyin Beyhem ve cemiyet üyeleri arasında) hızlı bir şekilde birbirlerinden uzaklaştılar. Yine Zeyn'in dediği gibi “.. Müslümanlar ve Hıristiyanlar Türk zulmü ve istibdadına karşı mücadele konusunda söz birliği etmişler, fakat cemiyetin en önde gelen hedefi yani Türklerin Suriye vilayetinden kovulması konusunda ihtilafa düşmüşlerdi.”⁵⁹

Mithat Paşa'nın bildiriler meselesiyle olan ilgisine gelince, bu vali, her ne kadar şahsen söz konusu bildirilerin arkasında yoksa

56 Kevserâni, *el-İtticahât*, s. 142.

57 Zeyn, *Nuşuu'l kavmiyyeti'l arabîyye*, s. 62.

58 “Beyrut Gizli Cemiyeti” üyeleri arasında Faris Nemr'in yanı sıra, İbrahim Haurani, Yakup Saruf, İbrahim Yazıcı, Şahin Makaryos, Zahir ez-Zahni, Emin Mugağgab, Murat Barudi, Emin Ebu Hatır.. ve Amerikalı mareşal Cornelius van Dyck de vardı. Bkz. Zeyn, *Nuşuu'l kavmiyyeti'l arabîyye*, s. 196, n. 16; Esed Rüstem, s. 248.

59 Zeyn, *Nuşuu'l kavmiyyeti'l arabîyye*, s. 61.

da, Fransız belgelerine göre, Suriyelileri ve yerli basını Osmanlı yönetimine karşı kıskırtmaktaydı.⁶⁰ Mithat Paşa'nın yarattığı düşünce ve siyaset özgürlüğü atmosferi, "Beyrut Gizli Cemiyeti"nin görüşlerini açıklayıp yaymasına yardımcı olmuştur. Tarihçi Şamir, bu bildirimlerin sorumlusunun Mithat Paşa olabileceğini düşünmektedir. Nitekim Mart 1880 sonlarında Bâb-ı Âli'ye ikinci istifasını verdiği sırada ilk bildirimler ortaya çıkmış; daha sonraki haftalarda yönetimde mutlak yetkiler verilmesi konusunda kendisiyle hükümet arasındaki gerginlik had safhaya çıktığında ise, yeni bildirimler elden ele dolaşmaya başlamıştı.⁶¹ Ayrıca vali, bu bildirimlerin kaynağını bulmak için bir şey yapmadığı gibi, onlardan rahatsız dahi olmamıştı.⁶² 28 Haziran ve 3 Temmuz 1880'de İngiltere'nin Beyrut başkonsolosu Dickson ve konsolosluk tercümanı İcarius, bildirimlerden doğrudan Mithat Paşa'yı sorumlu tutmuşlardı. Çünkü onlara göre bu bildirimler hem Bâb-ı Âli'yi kendisine sınırsız yetkiler vermeye zorlama, hem de başta İngiltere olmak üzere büyük devletleri onun davasına sahip çıkmaya teşvik amacına hizmet ediyordu.⁶³

"Beyrut Gizli Cemiyeti" ve Sayda'daki "Cemiyeti-i Makâsıd-ı Hayriye"nin bildirimlerden sorumlu olabileceğini göz önünde dahi bulundurmayan Dickson'un diğer bir raporu, (17 Ocak 1881) Mithat Paşa'nın her iki cemiyetle de ilişkisi olduğuna işaret etmektedir. Nitekim başkonsolos, Mithat Paşa'nın Suriye genel valiliğinden azledilip İzmir'e tayininden sonra şunları yazmıştı: "Kessin olarak anlaşıldı ki, ihtilal cemiyeti (Beyrut Gizli Cemiyeti) bu Cemiyet-i Makâsıd-ı Hayriye'nin kuruluşuna ön ayak olmuştur; Mithat Paşa bu cemiyetin gizli üyesiydi; ihtilal cemiyetinin faaliyetini destekleyip kollamak amacıyla bu cemiyeti kuran ve kol kanat geren de odur. Mithat Paşa, şu anda kendisi İzmir'de

60 İsmail, Documents T 14, *Sienkiewicz à Barthélemy-Saint-Hilaire*, no. 58, *Beyrouth* 30.12.1880, s. 236.

61 Şamir, s. 131.

62 Gross, I/312.

63 Age., s. 312-313.

olmakla birlikte, bu cemiyetle sıkı ilişkisini sürdürmektedir... Suriye'de gizli ajanları vasıtasıyla bu bildirimlerin dağıtılmasında da onun parmağı olduğu söyleniyor..”⁶⁴

Bildiriler Mithat Paşa'nın siyasî amaçlarını gerçekleştirmek için başvurduğu bir taktikse, - o zamanki Fransız diplomatik kaynakları teyit etmemekle⁶⁵ birlikte, - gerçekten İngiltere'nin desteğiyle bağımsız bir Suriye'nin planlarını mı yapıyordu? Bize kalırsa Mithat Paşa'nın Suriye hidivliği projesinin başarılı olabilmesi için, a) özellikle İngiltere olmak üzere yabancı desteği, b) yeterli miktarda yerli askerî ve sosyal güç gibi iki önemli şarta bağlıydı, fakat her ikisi de mevcut değildi. Daha önce belirttiğimiz gibi, son Osmanlı-Rus savaşı sırasında İngiltere'nin tek derdi Süveyş Kanalı ve Hindistan yolu üzerindeki çıkarlarını koruyabilmek için Akdeniz'de bir üs edinebilmektir ve Kıbrıs'ı işgal ettikten sonra, oradaki varlığının Rusya'nın Akdeniz yönüne uzanması halinde Suriye ve Küçük Asya'daki çıkarlarını korumaya yeterli olduğunu düşündüğü için, Suriye artık pek de önemli değildi. Aksine Kıbrıs'a yerleştikten sonra İngiltere'nin hedefi Suriye değil Mısır'dı. İngiltere'de Gladstone'un Nisan 1880'de başbakan olduktan sonra, hem Sultan II. Abdülhamid'e hem de Mithat Paşa'ya karşı ikili oynamayı sevmediği için, yeni hükümet Suriye'de Mithat Paşa'ya verdiği tüm desteği çekti.⁶⁶ Hatta İngiltere siyasetindeki bu değişiklik İstanbul büyükelçisi Layard'ın azline yol açtı ki, bu da Osmanlı valisine önemli ölçüde destek kaybettirdi.⁶⁷ Mevcut belgelere istinaden İngiltere'nin Kıbrıs'ı işgal ettikten sonra Suriye'yi Mithat Paşa riyasetinde bir hidivlik haline getirmek istemesi uzak bir ihtimaldir. İngiltere, Kıbrıs'a yerleşip de Kuzey Suriye ve Küçük Asya tarafından gelecek bir tehlikeye karşı Süveyş'i emniyet altına aldığı kanaatine vardıldıktan sonra, bu defa da aynı kanalı Kı-

64 Zeyn, *Nuşuu'l kavmiyyeti'l arabiiyye*, s. 65.

65 Ismail, *Documents T 14, Sienkiewicz à Barthélemy-Saint-Hilaire, no. 45, Beyrouth 12.5.1880*, s. 180; *T 14, 14.5.1880*, s. 185f.

66 Shamir, s. 135.

67 Shamir, s. 115 f; Anderson, *The Eastern Question*, age., s. 224.

zıldeniz ve Arap Yarımadası'ndan gelebilecek tehlikeye karşı korumanın tedbirleri üzerinde yoğunlaştı. İleride de göreceğimiz gibi, İngiltere, Suriye hidivliği dedikodularının çok yaygınlaştığı günlerde Hicaz'ı koruma çemberi içine alıp orada bir Arap hali-feliği kurma projesinin peşindeydi.

Yukarıda belirttiklerimize ilaveten, Suriye hidivliğinin dış destek ve içeriden sosyal ve askerî bir destek olmadan bir "Osmanlı" (Mithat Paşa)'nın riyasetinde kurulması çok zayıf bir ihtimaldi ve hatta imkansızdı. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nin Suriye'de bulunan beşinci kolordunun kumandası valiye değil, İstanbul tarafından tayin edilen, sürekli orasıyla irtibat halinde olan ve karargâhı Dımaşk'ta bulunan üst düzey bir komutandıydı.⁶⁸ Dolayısıyla İstanbul'a Mithat Paşa ile beşinci kolordu komutanı Mareşal Ahmet Eyüp arasında bağımsız bir Suriye ilanı konusunda bir işbirliğine girdikleri yolundaki raporlar geldikten⁶⁹ ve İngiltere'nin Berlin Konferansı'ndan sonra Bilâd-ı Şam'daki şüphe uyandırıcı davranışlarından, Mithat Paşa'nın Layard'ı Suriye ziyareti sırasında sıcak bir şekilde karşılaşmasından iyice kuşkulanan Sultan Abdülhamid, alelacele Mithat Paşa'yı ve onunla birlikte Mareşal Ahmet Eyüp'ü azledip, beşinci kolordu komutanlığına Hüseyin Fevzi'yi tayin ederek, onu Mithat Paşa'nın İzmir'e doğru hareket etmesine bizzat nezaret etmekle görevlendirdi.⁷⁰

Mareşal Hüseyin Fevzi Suriye'ye gelir gelmez, ilk önce Mithat Paşa lehinde bir tepki göstermesinden çekindiği askerî birlikleri uzak bir yere çekti; fakat kısa süre sonra buna gerek dahi olmadığını, çünkü valinin görevinden azledilmesinin yerli yöneticiler tarafından hiç de tepkiyle karşılanmadığını⁷¹ anladı ki, bu da Suriye'de kaderini böylesi bir ayrılıkçı harekete bağlayan veya söz konusu hareketi gerçekleştirebilecek bir gücün olmadığını ortaya koymaktadır. Mithat Paşa'nın bağımsızlık niyetlerine

68 Shaw, II/85.

69 Muhammed Cemil Beyhemn, *Kavâfilü'l-urûbe*, s.14.

70 Gross, I/290-291; Shamir, s. 119.

71 Gross, I/313; Shamir, s. 136.

şüpheyle bakan ve böyle bir sosyal güce sahip olan Suriye Müslümanları, elbette herhangi bir ayrılıkçı projenin başarılı olup olmadığını takdir edebilirlerdi. Bilâd-ı Şam Müslümanları, Osmanlı yönetimini tenkit ediyor olmakla birlikte, Devlet-i Aliyye ile irtibatla bulunmakta herhangi bir Hıristiyan ecnebi istilası ve sömürüsü teşebbüsü karşısında geleceklerini temin altına alan siyasi ve dini bir boyut görüyorlar; “hilafet devleti”nin İslam’a güç verdiğini düşünüyor ve bu gücü yok etmenin İslam tarihinin son halkasını ortadan kaldırmak anlamına geldiği kanaatini taşıyorlardı.⁷²

1876 yılında şark meselesinde Devlet-i Aliyye’ye destek vermeleri, İngiltere’nin (Gladstone’un) “Bulgar katliamı” hamlesine karşı çıkmaları ve 1877’de Rusya’ya karşı “cihat” ilan edilmesini istemeleri de Bilâd-ı Şam Müslümanlarının kendileriyle Osmanlılar arasındaki bağ olan Müslümanlığı Araplığa tercih ettiklerini göstermektedir.⁷³ Bu İslamî tavır, Mithat Paşa’ya karşı başlattıkları karşı ataklarla daha hızlı bir şekilde tebellür etmiştir. Örneğin laisizm siyaseti, cumhuriyet ve sosyalizm hakkındaki görüşleri, Müslümanlarla Hıristiyanları eş tutması, makam ve mevkileri yakın çevresine ve taraftarlarına dağıtarak Müslümanların yerine Hıristiyanları atamak suretiyle Müslüman âyanları zayıflatması, bu da yetmiyormuş gibi hac emrliğini kaldırmaya çalışması gibi faaliyetler⁷⁴ sonucunda Mithat Paşa’yı dini devletten ayırmak, İslam’ı yıkmak ve bid’atlar çıkarmakla suçlamış, kâfirlikle itham etmiş ve minberlere saldırmışlardır.⁷⁵ Müslümanlar, Mithat Paşa’nın siya-

72 Eyyar Cemil, *el-Osmaniyyun ve Tekvinu’l Aribi’l hadis*, s. 73.

73 Gross, I/218-220.

74 Abu-Manneh, *The Genesis of Mithat Pasha’s*, s. 14-16; Saab, age., s. 186. Mithat Paşa’nın görevlerinden azlettiği Dimaşklı âyanlardan Hama mutasarrıfı Muhammed Yusuf, Havran mutasarrıfı Merdüm Bek, Nablus hakimi Hulu el-Âbid ve hac emri Muhammed Said Şemdin sayılabilir. Bu azledilen kişilerin yerine ise Ahmet Sulh ve Ahmet Abaza Lazkiye ve Hama mutasarrıfı olarak atanmış; keza ilk defa Trablus’a bir Hıristiyan kaymakam tayin edilmiş, Trablus ticaret mahkemesi reisi azledilerek yerine bir Hıristiyan getirilmiş ve Dimaşk belediye meclisine Hıristiyanlar sokulmuştur. Bkz. Abu-Manneh, age., 14-16.

75 Age., s. 307.

setinde mevcut dengenin aleyhlerine olacak şekilde bir bozulma görüyorlardı.⁷⁶ Şamir, o dönemin İngiliz konsolosluğunun raporlarına dayanarak, Mithat Paşa'nın reform siyasetinin ve "Suriye" ve "Araplık" duygularını körüklemeye çalışmasının yerli halk üzerinde hiçbir etkisinin olmadığını belirtmektedir.⁷⁷

"Beyrut Gizli Cemiyeti" 1880 Haziran-Aralık arasında otonomi çağırısı yapan üç bildirisini, "Cem'iyetü Hıfzı Hukukı'l-milleti'l Arabiyye جمعية حفظ حقوق الملة العربية" (*Arap Halkının Haklarını Koruma Cemiyeti*) Mart 1881'de Suriyelileri Osmanlı yönetiminden kurtulmaya, Osmanlı hâkimiyeti yerine Arap hâkimiyetini kaim etmeye⁷⁸ teşvik eden bildirisini dağıttığında, Bilâd-ı Şam Müslümanları Osmanlı Devleti'nin yanında yer almış ve kendilerini bir araya getiren "Araplık" paydasına rağmen bu iki ihtilalci harekete âtîfet göstermemişlerdir.⁷⁹ Zeyn, "küçük bir gayr-ı Müslim tamahkâr aydın azınlık, Osmanlı hakimiyetini Arap yönetimiyle değiştirmek istedi.. (fakat) bunlar, Türklere Müslüman gözüyle bakan Müslüman Arapların kâhir ekseriyetini temsil etmiyorlardı. İşte bu Müslüman ezici çoğunluk Arap dünyasını Türkiye'nin hâkimiyetinden çıkarmak için hiçbir faaliyete iştirak etmemiştir" demektedir.⁸⁰ İngiltere konsolosluğu da söz konusu bildirilerin Dimaşk ve Beyrut halkı üzerinde çok az etki yaptığını teyit etmektedir.⁸¹ Beyrut Gizli Cemiyeti'nin üçüncü bildirisi 31 Aralık 1880'de dağıtıldıktan sonra, Beyrut'un aralarında Beyhem ailesinin önderlerinin de bulunduğu değişik tâifelere mensup Müslüman âyanlar, Suriye valisi Ahmet Hamdi Paşa'ya (1875-1876, 1880-1885) bir dilekçe sunarak, bu tür yıkıcı fikirler taşıyan bildirilere karşı olduklarını belirtip, bu işin faillerinin şiddetli bir şekilde cezalandırılmasını

76 Gross, I/307; Saliba, s. 122; Shamir s. 127-128; Tibawi, s. 157.

77 Shamir, s. 136.

78 "Semerātu'l Fünûn", s. 330, 9/5/1881; Jacob M. Landau, An Arab Anti-Turk Handbill, 1881, in: *Turcica* 9, 1(1977), s. 215-227.

79 Zeine, *The Emergence*, s. 57; Steppat, *Eine Bewegung*, s. 646.

80 Zeine, *The Emergence*, s. 45.

81 Bu konuda krş. Shamir, s. 136.

talep ettiler.⁸² Ayrıca Beyrut Müslümanları ve önde gelen aileleri Osmanlı sultanına bir mektup göndererek, sadakatlerini bildirip kendilerini Osmanlı Devleti'ne bağlayan İslam bağına (Râbitatu'l İslam) bağlı olduklarını belirttiler.⁸³ Sultan Abdülhamid de Beyrut Müslümanlarının tavrını memnuniyetle karşılamış ve Devlet-i Aliyye'ye sadakat ve bağlılıklarına teşekkür etmek için adamlarından Ahmet Ratip Paşa'yı göndermiştir.⁸⁴

Sultan Abdülhamid, Suriye'deki ayrılıkçı projeleri bertaraf ettikten sonra, saltanat-ı seniyye Müslümanlarını ve özellikle Bilâd-ı Şam'dakileri millî ve ırkçı eğilimlerden uzaklaştırmak suretiyle iç güvenliği sağlamlaştırma amacına yönelik “ümmeçilik” siyasetini alevlendirdi. Propaganda organları Suriyeli Araplarla Osmanlıları birbirine bağlayan İslamî bağın güçlendirilmesi, iç ve dış düşmanları defetmek için Müslümanların halifesine itaatın şart olduğunu yaymaya başladılar.⁸⁵

Rufâî tarikatı şeyhi ve sultanın Arap mukarrebîninden olan Ebu'l Hüda es-Sayyâdî, “Dâi-rreşad li-sebili'l İttihad ve'l-inkıyad (داعي الرشاد لسبيل الاتحاد والانقياد) adlı eserinde Suriyelileri ve devlet bünyesindeki Müslümanları Batı'nın ve iç düşmanların saldırılarına maruz kalan “Osmanlı halifeliği”ne itaate teşvik ediyor ve şöyle diyordu: “Halifeye itaat İslam'ın temel farzlarından. Özellikle devletin dış düşmanların saldırılarına, içerideki haricilerin, sapıkların, ayrılıkçıların ve bid'atçıların fitne-i fesatlarına maruz kaldığı şu günlerde. Dolayısıyla ümmetin ortak menfaati,

82 Ismail, Documents T 14, Sienkiewicz à Barthélemy-Saint-Hilaire, no 63, Beyrouth 30.12.1880, s. 252f.

83 “Semerâtu'l Fünûn”, s. 330, 2/1/1882. Beyrut ahalisinin daha önce de Sultan Abdülhamid'e gönderdiği mektupta şu ifadeler yer almaktaydı: “... minnet beklemeyen velinimetimiz, dünya durdukça rahatımızın sığınak noktası, büyük gâzi sultanımıza karşı - Allah Teala onun mülkünü daim kılsın ve güvenlik kalesi mülkünü dünya felaketlerinden korusun, gölgesi ebediyen eksin olmasın,- boynumuza borç olan tam bağlılık ve itaatle..” “Semerâtu'l Fünûn”, sayı 330, 9/5/1881.

84 “Semerâtu'l Fünûn”, sayı 330, 6/1/1882.

85 Georgeon, *Le dernier sursaut*, s. 534-535.

birliği ve selameti için Müslümanlara düşen Allah ve Resulünün emrettiği gibi halifelerine itaat etmektir.”⁸⁶

Trablus’lu Şeyh Hüseyin el-Cisr de “er-Risaletü’l Hamidiyye” adlı eserinde Osmanlı sultanını İslam dininin hâmisî, mü’minlerin emîri, şeriatın yardımcısı ve Allah’ın halifesi (halifetullah) olarak niteliyordu. El-Cisr, ayrıca İslam’ı Batılı düşmanlarına karşı temsil eden Saltanat’ı savunuyor, halifeye itaatın şeriatın bir emri ve düşmanlara karşı verilen mücadelede ümmetin yanında yer almanın siyasî bir prensip olduğunu belirtiyordu.⁸⁷

86 Butros Ebu Manneh’den naklen: Es-Sultan Abdulhamid es-Sani ve’ş-Şeyh Ebu Hüda es-Sayyâdi, “İctihad”, 5(1985), s. 78-79.

87 Hüseyin el-Cisr, Er-Risaletü’l hamidiyye fi hakikatîd diyaneti’l İslamiyye ve hakikatü’ş-şeriatul Muhammediyye, 2. bask, tahkik ve takdim Halid Ziyade, Trablus, s. 13; krş. Tibawi, s. 183.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İNGİLTERE'NİN ARAPLARI OSMANLI'DAN KOPARMA PROJESİ-HİCAZ ARAP HALİFELİĞİ

1. Mekke şerifleri; dinî, siyasî ve içtimaî mevkileri

Hicaz şerifleri, İslam tarihi boyunca daima dinî ve sosyal bir konuma sahip olmuşlardır. Hz. Peygamber'in soyuna mensup olmaları şer'an onlara dinî bir kutsiyet ve yüksek düzeyde sosyal bir mevki sağlamıştır.

Sosyal mevkilerine gelince, şeriflerin büyüğü olan kişi, (şerifu'l-ekber الشریف الأكبر) bu mevkiinin dinî, içtimaî ve siyasî tüm imtiyazlarından faydalanan "Mekke emîrliği" makamını işgal ediyordu. Şerifler, her iki mevkii (dinî otorite+siyasî otorite) aynı anda uhdelerinde tutmak suretiyle aristokrat bir bedevi tabakası oluşturmayı başarmışlardı. Bu aristokrat tabaka, dinî - sosyo-ekonomik ve yöresel siyasî nüfuza sahip rakip aileler arasında babadan oğula intikal eden hâkimiyet yetkisini ellerinde tutuyorlardı. Bunun yanında İslam'ın kutsal yerleri onların hâkimiyet alanları dahilinde bulunduğu için (hac eminliği ve yüksek gelirler) İslam dünyasında üstün bir mevkie sahiptiler. Deniz ulaşımının gelişmesi ve İslam ülkelerinin kutsal yerlerle bağlantısının kolaylaşması (Süveyş Kanalı vasıtasıyla) sonucunda, Mekke şeriflerinin şöhreti XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren yayılıp uluslar arası bir statü kazanmalarını sağladı ve bu da Osmanlı Devleti'nin ve Hindistan politikasına uygun olarak İngiltere'nin dikkatlerinin onlar üzerine çevrilmesine yol açtı.¹

1 Seyyar Cemil, *el-Osmaniyyûn ve tekvinu'l Arabî'l hadis*, s. 466-467, 482. Bundan sonra: *Cemil*; Butrus Abu-Manneh, *Sultan Abdulhamid II and the Sharifs*

Mekke emîri (şerifu'l-ekber), Kâbe'nin bakımı, hac işlerinin organizasyonu, hacıların ve mallarının güvenliğinin sağlanması, malların ve atıyyelerin (ihsan kabilinden olan hediyelerin), mahalli maddi imkanların dağıtımı, nakibu'l eşrafın (seyyidlerin reisi), muhtesiblerin, tarikat şeyhlerinin, zanaat ve mahalle nakiblerinin, kendisinin şehir temsilcilerinin (kaymakamların), iki kutsal şehrin yani Mekke ve Medine'nin müftülerinin tayini gibi yetkilere sahipti. Ayrıca vergi salmak, bedevilerin mahkemelik işlerini halletmek, hakemlik yapmak ve şer'î hükümleri uygulamak gibi yetkileri de vardı. Elbette mahkemeleri, hapishaneleri ve şehir içinde kullandığı kendine bağlı bir koruma ekibi de mevcuttu.²

Bu yetkiler, Mekke şerifine vergilerin dışında, gümrük gelirlerinden, hacıların deve kiralamalarından büyük meblağda gelir sağlama imkanı vermişti. Şerif, Osmanlı valileriyle bölüştüğü ve uğruna valilerle çekiştiği bu gelirleri hassa muhafızları için harcıyor ve bedevi kabileler üzerinde nüfuz sağlamak için kullanıyordu.³

1200⁴ (1205)⁵ yılından Hicaz'ın Prens Abdulaziz Âl Suud'un eline geçtiği 1925 yılına kadar Ali'nin evladından yalnızca son şerifler sülalesinin kurucusu Katâde (Hz. Peygamber'in 19. kuşak torunu) Hicaz'da söz sahibi olmuştur.⁶ XVII. Yüzyılın birinci yarımından itibaren şeriflik için Şerif II. Ebû Nema Berekat'ın (1525-1566) sulbünden üç aile yani Zeyd, Abdullah ve Bere-

of Mecca (1880-1900), in: *Asian and African Studies* 9, 1(1973), s. 4-5.

2 Cemil, s. 467, 481; Al-Amr, *The Hijaz*, s. 129; Abu-Manneh, Sultan Abdulhamid, s. 3-4; William Ochsenwald, *Religion, Society and the State in Arabia. The Hijaz under Ottoman Control, 1840-1908*, Columbus 1984, s. 6-7.

3 Al-Amr, s. 130-131; C. Snouk Hurgronje, *Verspride Geschriften*, vol. III, *The Revolt in Arabia*, 1916, s. 320.

4 Hurgronje, s. 315; Arabia. *Handbook prepared under the direction of the historical section of the Foreign Office*, no. 61, London 1920, s. 17.

5 Cemil, s. 471.

6 Arabia, s. 17; şerifler dört aileye mensuptular: Musa oğulları, Süleyman oğulları ve Haşimiler. Bu üç aile Katade kolu vasıtasıyla dördüncü sülalenin kurulduğu 1200/1205 yılına kadar Mekke'de hüküm sürmüştür. Bkz. Cemil, s. 471.

kat ailesi birbiriyle çekişti.⁷ Berekat ailesinden son Mekke şerifi Abdullah b. Hüsey'n'di ve Memluk Muhammed Ebu'z-Zehab'in Hicaz'daki hükümlerlik döneminin başlangıcında (1770) kısa bir süreliğine tayin edilmişti.⁸ O tarihten sonra ise şeriflik için Zeyd ve Abdullah ailesi (el-Abâdile=Âl Avn) birbiriyle çekişmiş; Zeyd ailesi Zeyd'in hükümlerlik olduğu yüzyıldan (1631-1666) itibaren, kısa fasllar olmakla birlikte, 1827 yılına kadar şerifliği elinde tutmayı başarmış,⁹ bu tarihte ise Mısır valisi Mehmet Ali Paşa Mekke emîri olarak Muhammed b. Avn'ı atamıştır.¹⁰ Avn ailesinin büyük şeriflik yetkisi kesintisiz olarak (Zeyd ailesinden Abdulmuttalib'in 1851-56, 1880-82 yılları arasındaki şeriflik dönemi hariç) devam etmiş, Avn Refik (1882-1905) ve Şerif Hüseyin b. Ali (1908-1916) döneminde zirvesine çıkmıştır. 1925'te ise Hicaz'ın tamamına Suud ailesi hâkim olmuştur.¹¹

Şeriflerin nüfuzu Hicaz'da geniş bir bedevi (göçebe ve yarı göçebe) bölgesini kapsıyordu ve bu bedevi topluluğun en büyük kabilelerini Harb ve Anze kabileleri oluşturuyordu. Hicaz bölgesi ahalsinin büyük kısmı Şafii, yalnızca Harb kabilesi Hanefî idi. Şii olanların oranı ise gerçekten çok düşüktü.¹²

Hicaz, iktisadî açıdan Osmanlı Devleti için hiç de önemli değildi. Zaten kendi kendini zar zor geçindiriyor ve hatta Osmanlı Devleti hazinesinden yardım alıyordu.¹³ Çünkü bütün geliri üç kaynaktan ibaretti. Bunların en başında hac gelirleri geliyordu. Bölge sakinleri, özellikle de Mekke ve Medine'de yaşayanlar, hac mevsimi sırasında develerini, evlerini hacılara kiralıyor, on-

7 Fuad Hamza, *Kalbu'l Cezireti'l Arabiyye*, 2. baskı, Riyad 1968, s. 319.

8 G. Rentz, Barakât, in: EI 2, vol. 1, 1032-1033: Ahmed es-Sibâi, *Tarihu Mekke*, 2/366.

9 Cemil, s. 478, 482; A. J. Wenssinck, Mekka, in: *Encyclopédie de l'Islam*, T. III, Leiden/Paris, 1936, s. 515-517.

10 Ahmed ibn Esseyid Zeyni Dahlan, *Umerâu'l beledi'l Haram*, age., s. 516-517; Abu-Manneh, Sultan Abdülhamid II and the Sharifs, s. 6-7, no. 18.

11 Şamiye, *Âl Suud*, age., s. 134-135; Arabia, s. 28.

12 Al-'Amr, s. 6-8.

13 Age., s. 89.

ları gezdirip, tavaf ettiriyorlardı. Hem Osmanlı ve hem de Mısır hükümetlerinden başka diğer Arap ülkelerinden gönderilen yardımlar da Hicaz'ın ikinci bir gelir kaynağı idi. Ayrıca yalnızca vahalarda ilkel bir tarım, hayvancılık, devecilik ve ticaret (büyük şehirlerde, özellikle de Kızıl Deniz sahili üzerindeki Cidde, Yanbu ve el-Vech) ve el sanatları (kuyumculuk) ise üçüncü gelir kaynağı idi.¹⁴

Bu bedevi toplumda klasik (dini) eğitim yapıyordu ve o da yalnızca Mekke ve Medine şehirlerindeydi. Osmanlı Devleti XIX. Yüzyılın ortalarından itibaren Hicaz'a özel bir önem vermeye başladı. Yeni medreseler açılıp, hastaneler inşa edildi; yönetim, polisiye hizmetleri, maliye, gümrük ve içme suyu ihtiyacının karşılanması konusunda bir dizi yenilikler yapıldı. Ayrıca posta ulaşımı ve telgraf hattı da kuruldu. Osmanlıların İslam dini uğruna mukaddes yerlere verdiği ehemmiyet, Hicaz demiryolunu yaptırmasıyla zirveye ulaştı.¹⁵

2. Mekke Şerifleri ve Osmanlı Devleti

Hicaz'ın 1517 yılında Mekke şerifi II. Muhammed b. Berekat'ın (1497-1425) rızasıyla Osmanlı hâkimiyetine geçmesi, bölge tarihinde önemli bir dönüm noktası kabul edilir. Mekke şerifinin Kahire'deki Abbasî halifeliğine son veren I. Selim'i (1512-1520) sultan olarak tanıyıp Haremeyn-i Şerifeyn'in (Mekke ve Medine'nin) anahtarını teslim edip onun adına hutbe okuması,¹⁶ buna karşılık Osmanlı sultanlarının Hicaz'daki kutsal yerleri yüceltip Mekke şeriflerine özel bir ayrıcalık tanıması (âlimlerin, Mekke ve Medine vatandaşlarının desteklenmesi, kutsal yerlerin bakımı, hac

14 Age., s. 8; Ochsenswald, Religion, Society, age.

15 Age., s. 41-42, Hicaz demiryolu için bkz. William Ochsenswald, *The Hijaz Railroad*, Virginia 1980.

16 Hamza, s. 317. Kanunî Sultan Süleyman'ın tahta çıkması üzerine Mekke emîri Berekat b. Muhammed Berekat gönderdiği tebriknâmede "saltanatın en meşhur ve en yücesinin tahtundan ve şanlı hilafet kürsüsü"nden söz etmiştir. Bkz. Thomas W. Arnold, *The Caliphate*, London 1965, s. 157-158.

yollarının korunması, Kâbe'nin onarılıp yenilenmesi, şeriflerin Osmanlı sarayında üstün bir oruna sahip olması (= esasen hâkim şerifin devlete sadakatini veya dahilde bir rekabete maruz kalmasını sağlamak için “şeref” rehineleri¹⁷), tüm bunlar Osmanlılara yönetimde bölgesel olarak dinî-siyasî, uluslar arası sahada ise İslamî boyutlu bir meşruiyet kazandırmıştır.¹⁸

Mekke şerifleri Osmanlı “şemsiyesi” (= devlet sultası) altında, kendileri veya diğer Arapların Kureyşli olmalarına dayanarak Osmanlı sultanlarına karşı hilafet makamı konusunda herhangi bir rekabete girmeksizin, şehirlerde ve bedeviler üzerindeki dini mevkiilerini, siyasî, sosyal ve iktisadî merkezlerini sağlamlaştırdılar.¹⁹ Mekke şerifinin görevlerinden biri de sultanın dünya Müslümanları ve özellikle kutsal yerleri haccedenler nazarında halifelik şöhretini korumak, haccın ve farizalarının güvenlik içinde eda edilmesi için gerekli tedbirleri almaktı.²⁰

Her ne kadar fermanla tayin olunan Osmanlı memurları durumunda iseler de,²¹ Mekke emîrleri başlangıçta Hicaz'daki Osmanlı valilerinin aksine, Bâb-ı Âli'nin rızasını almadan veya ona müracaat etmeden tasarrufta bulunuyorlardı ve yetkilerini sınırlayan bağlar mevcut değildi. Hatta Osmanlı sultanları da bazen Mekke şerifinin isteğini kırmamak için Hicaz'daki valilerini azledebiliyorlardı.²²

XVI-XVIII. Yüzyıllar boyunca Mekke şerifleri Kızıl Deniz'de Mısır'dan sonra en güçlü yöneticiler durumuna geldiler. Mısır, Dımaşk ve Bağdat valileri, Mekke'de yüksek bir mevki kapabilmek için birbirleriyle rekabet ediyorlardı.²³ İstanbul Mekke'ye kendi

17 Georgeon, s. 531; Hurgronje, s. 319f.

18 Martin Kramer, *Islam Assembled: The Advent of the Muslim Congresses*, New York 1986, s. 6.

19 Hurgronje, s. 318.

20 Ochsenswald, *Religion, Society* s. 6.

21 Hamza, s. 317.

22 Al-'Amr, s. 129.

23 Hurgronje, s. 318.

katından bir müftü göndermesine (1539'dan itibaren), Medine'de bir Osmanlı valisi, Cidde'de ise bir naibi bulunmasına rağmen,²⁴ - ki şerifler bunu nüfuzlarının daraltılması olarak algılıyorlardı, - Bâb-ı Âli, şerif aileleri arasındaki kanlı iktidar, nüfuz ve çıkar çatışmalarına müdahalede bulunmuyor, aksine onların onayladıkları birini tayin ediyor veya azlediyordu.²⁵ Fakat XVIII. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren başlayan dönemde, (Şerif Sürûr 1772-1788 ve kardeşi 1788-1813) birincisi kendini sultan ilan etme sinyalleri vermiş,²⁶ ikincisi ise Osmanlı hazinesine vergi ödemeyi reddedererek Hicaz'daki Osmanlı memurlarını kovmaya kalkışmıştır.²⁷

Birinci hareket Bâb-ı Âli'de öfkeyle karşılanmış ve Osmanlıların Mekke Şerifliği makamına artık tâzim nazarıyla bakmamaya başlamalarına zemin hazırlamıştı.²⁸ Zaten Osmanlı sultanı da kutsal yerlerin halifesi, İslam dünyasının dinî ve siyâsî liderliği şöhretine hâlel getireceği için büyük şerif'in (şerifu'l-ekber) bu tür tasarruflarına göz yumamazdı; fakat Arap Yarımadası'nda tehlikeli olaylara yol açmasından²⁹ veya Arap ve İslam dünyasını öfkelen-dirmesinden çekindiği için şeriflik makamını ilga da edemezdi.³⁰ Kaldı ki hac vazifesinin edası, yolların güvenliğinin temini için ordu bulundurmak ve etek dolusu para harcamak yerine,³¹ bedevi toplumunu ve şerif ailelerini zapt-ı rapt altında tutmak için Hicaz'da Mekke emîri gibi güçlü bir şahsı "zorunlu baş belası" olarak tutmalıydı.³² Yine de sultanı Şerif Galib'i saf dışı etmekten alıkoyan şey, Fransa'nın Mısır'ı işgali ve kendisine karşı "cihat" ilan edip, 1803 ve 1805 yıllarında Mekke ve Medine'yi hâkimiyet altına alan Muvahhidîn Hareketi'nin (Vahhabi hareketi) yayılma-

24 Al-'Amr, s. 43, no. 3, s. 45.

25 Age., s. 42 vd.

26 Cemil, s. 480.

27 Al-'Amr, s. 45.

28 Cemil, s. 479.

29 EO. 78/2988, *Zohrab to Salisbury, secret/Conf./separate, Jeddah 12.3.1879.*

30 Al-'Amr, s. 55.

31 Abu-Manneh, *Sultan Abdülhamid II and the Sharifs*, s. 2.

32 Hurgronje, s. 319-320.

şıydı. Bu iki olay, Osmanlı yönetiminin meşruluğuna dinî ve siyasi açıdan bir tür meydan okuma idi.³³

Şerif Galib'in Muvahhidîn Hareketi'ne karşı Mısır'ın giriştiği tenkil seferine katılmamışsa da, “onları defetmek için hiçbir şey yapmaması”³⁴ ve Hicaz'ı ele geçirmek isteyen güçleri (Muvahhidiler, Mısırlılar ve Osmanlılar) oradan uzaklaştırmayı reddeden bir siyaset takip etmesi, onun Mehmet Ali Paşa tarafından azledilip 1813'de ailesiyle birlikte sürgüne gönderilmesi ve şeriflik makamına Yahya b. Sürûr'un (Zeyd ailesi) tayin edilmesi için yeterli bir sebepti. Fakat Mehmet Ali çok geçmeden 1827'de Zeyd ailesini şeriflik makamından uzaklaştırıp Şerif Yahya b. Sürûr'un yerine Muhammed b. Avn'ı tayin edecekti ki, o tarihten itibaren Mekke şerifliği önceki itibar ve mevkiini kaybetti.

“Tanzimat” döneminden, Arap Yarımadası'nın 1840'da Mısırlıların elinden çıkıp tekrar Osmanlı'ya bağlanmasından ve 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılışını müteakip gelen sınırlamalardan sonra Osmanlılarla şerifler arasındaki ilişkiler de değişti. Artık Osmanlılar da İngilizler de Hicaz'ın ve Kızıl Deniz'in stratejik önemini anlamışlardı. Osmanlılar, İngilizlerin itirazına rağmen Kızıl Deniz'in ve her iki sahilinin kendilerine ait olduğunu iddia ediyorlardı ve Mithat Paşa'nın Bağdat valiliği sırasında, 1871'de Ahsâ'yı ele geçirerek, sancakları Hufuf'a dikip, Asîr ve Yemen'i tekrar işgal ettiler. Cidde ve Yemen'deki ordularını takviye edip, Taif'e doğru ilerlediler.³⁵ Osmanlı Devleti, Hicaz'da doğrudan yönetim siyaseti uygulayıp, şeriflerin yetki ve nüfuzlarını azaltmak,³⁶ gümrük ve zekat gelirlerinden haklarına düşen miktarı düşürmek ve onları Hicaz valiliğine tâbi hale getirmek istiyordu. Bunun üzerine bedevî kabilelerince desteklenen şeriflerle Osmanlılar ve Osmanlı

33 Al-'Amr, s. 45.

34 Hurgronje, s. 319.

35 Thomas E. Marston, *Britain's Imperial Role in the Red Sea Area 1800-1878*, Connecticut 1961, s. 369; Wilfrid Scawen Blunt, *The Future of Islam*, London 1882, s. 115-116.

36 Marston, s. 218-219.

ordusu arasında şiddetli bir çekişme başladı.³⁷ Güç ve iktidar, birinin güçlü diğerinin zayıf olmasına bağlı olarak Osmanlı valisi ile şerif arasında sürekli yer değiştiriyordu.³⁸ Osmanlılar, kabileleri birbirine düşürme silahına başvuruyor ve onları kendileriyle uğraşmak yerine birini diğerine kırdırıyorlardı. Daha önceleri şerif aileleri aralarından birini “Mekke emîri” seçtikten sonra Osmanlı sultanının onayına sunuyorlardı, şimdi ise birinin şerif seçilmesi sultana sadakatine bağlıydı. Kabileler artık sultana karşı komplolar hazırlarken, şimdi Sultan’la veya Bâb-ı Âli’yle birlikte birbirlerine karşı tuzak kuruyorlardı.³⁹

Hüseyin b. Avn, 1877’de şeriflik makamına gelince, Osmanlı makamlarıyla işbirliği yapıyormuş gibi görünerek, şerifliğe eski ihtişamını kazandırmanın, Osmanlı valisinin ve tabii ki Bâb-ı Âli’nin gölgesinden çıkmanın yollarını aramaya başladı. 93 Harbini ve sonuçlarını fırsat bilerek Osmanlı’dan kopma ve Hicaz’ın dışındaki toprakları da içine alan bir Arap devleti kurma projesini gerçekleştirmeye girişti. Daha da tehlikelisi, bu ayrılık projesinin yalnızca “Hicaz patentli” olmaması, “İngiltere’nin de işin içinde bulunmasıydı.” İşte İngiltere henüz erken bir dönemde “Osmanlı Hilafeti”ni yıkmanın planlarını yapmaktaydı.

3. İngiltere ve İslam Halifeliğini İngiliz Himayesinde Bir Arap Halifeliğine Dönüştürme Projesi

İngiltere’nin Bilâd-ı Şam’daki projeleri takip edilirse, bunlar bizi doğrudan Hicaz’a götürecektir. Çünkü İngiliz diplomasisi son Osmanlı-Rus savaşından itibaren Osmanlı hanedanını İslam halifeliğinden uzaklaştırıp Araplaştırma projesi üzerinde çalışıyordu. İngiltere’nin Osmanlı’yı gözeten ve onun için en sonu Kırım Savaşı (1853-1856) olmak üzere birkaç savaşa giren devlet durumundan, Osmanlı sultanının genel olarak tüm Müslümanların özel olarak ise Arapların halifesi unvanını ortadan kaldırmak

37 Al-Amr, s 1, 53, 100f.

38 Ochsenswald, *Religion, Society*, s. 5-9.

39 Hurgronje, s. 319.

veya sözü edilen savaştan hemen sonra Arapları ona karşı kışkırtan bir devlet durumuna gelmesi böyle başladı.

Bu savaş esnasında ve Berlin Konferansı oturumları sırasında İngiltere, Osmanlı'nın Avrupa'daki toprakları aleyhine olarak Balkanlarda Hıristiyan toplulukların yeniden şekillendirilmesiyle veya Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya'daki topraklarını işgaliyle ilgilenmeyen bir devlet gibi davranmaya başladı. Fakat nihayetinde Rusya'ya karşı harekete geçme kararı aldığı anda, bu, Osmanlı'nın hatırı için değil, aksine Osmanlı payitahtının işgali halinde tehlikeye girecek olan boğazlardaki stratejik çıkarlarını koruma amacına matuftu. Böylece bu devlet yani İngiltere, Asya'daki topraklarının güvenliğine karşılık sultanın rızasıyla Kıbrıs'a el koydu. Çünkü Rusya'nın Kars, Batum ve Ardahan'ı işgal etmesine ses çıkarılmaması kabul edilebilecek bir durum değildi.⁴⁰ Bu konu Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde yeni bir bulanıklığa yol açtı. Çünkü İngiltere'nin Küçük Asya'nın Ermenilerin çıkarları doğrultusunda ve uluslar arası gözetim altında yeniden tanzimi ve reformlar konusunda Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmesinden başka, Berlin Konferansı'ndan sonra Bâb-ı Âli'ye riskli borç vermekten kaçınması kadar, iki ülke ilişkilerinin gerilmesinde rol oynayan başka faktörler de vardı.⁴¹ 1880 Nisanında Osmanlıları hiç sevmeyen, aynı zamanda Balkanların ve Hıristiyan halkların Osmanlı yönetiminden kurtulmasını destekleyen, Küçük Asya'daki Türkleri "barbar" olarak gören Gladstone

40 4 Haziran 1878'de İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu arasında yapılan ortak savunma ve işbirliği anlaşmasının birinci maddesinde şöyle deniliyordu: İngiltere "Rusya'nın Batum, Ardan ve Kars'ı veya bunlardan herhangi birini işgali sürdürmeye devam eder yahut gelecekte Sultan hazretlerinin Asya'daki mülkünün herhangi birini veya başka bir yeri işgale yeltenirse, Sultan hazretlerine orayı silahla savunma konusunda katılmayı taahhüt eder; ... buna karşılık Sultan hazretleri de Kıbrıs'ın İngiltere tarafından işgal ve yönetimine geçmesini kabul eder". Hurewitz, 1/412'den naklen.

41 Jean Haslip, *Der Sultan. Das Leben Abdul Hamids II*, München 1968, s. 167; Wadie Jwaideh, *The Kurdish Nationalist Movement: Its Origins and Development*, unpubl. Ph. D. Syracuse University 1960, s. 285.

İngiltere başbakanı oldu.⁴² Hemen akabinde de İngiltere 1882’de Mısır’ı işgal etmek suretiyle Osmanlı’ya karşı adavet siyasetini sergilemeye başladı.

Mısırlıların 1840’da Arap Yarımadası’ndan çekilmesinden sonra, İngiltere Osmanlı sultanıyla 1837’de yaptığı anlaşmaya istinaden Hicaz’la ticarî ilişkilerini yoğunlaştırdı. Çünkü yapılan bu anlaşmaya göre İngiltere, Kırım savaşındaki yardımı dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu sınırları dahilinde kapitülasyonlar elde etmişti.⁴³ Fakat İngiltere çok geçmeden ve Süveyş Kanalı’nın açılmasından sonra⁴⁴ Mısır’ın Süveyş hisselerini de satın almak suretiyle Hicaz ve Kızıl Deniz’le ilişkilerini sıklaştırmış; stratejik ve ekonomik ivme kesbetmiş (ticaretinde Süveyş Kanalı’na ağırlık vermesi ve bu dirseğin Hindistan’la bağlantı açısından Kızıl Deniz’le önemli bir bağlantısı olması sebebiyle), siyasî yönden ise Mekke şerifleriyle, özellikle de “dostları” olarak gördüğü Avn ailesiyle yakınlık tesis ederek merkezini güçlendirmişti.⁴⁵

İngiltere, bu siyasî, iktisadî ve stratejik durumları göz önünde tutarak, Hindistan Müslümanlarının da aralarında bulunduğu on milyonlarca Müslüman’ın kendi idaresinde bulunmasını, bunların Hicaz ve kutsal topraklarla bağlarının (ticaret ve hac) onu (yani Hicaz’ı) Osmanlı Devleti’nden daha fazla “İslam devleti” haline getireceği iddiasındaydı.⁴⁶ İngiliz hükümeti, Hicaz’da ve Kızıl Deniz’de durumunu sağlamlaştırmak ve aynı zamanda Osmanlı sultanına baskı yapmak veya ilişkiler bozulursa savaşmak amacıyla şeriflerin Osmanlılardan kurtulma düşüncelerini istismar etmeyi kararlaştırdı ve bunu da Hicaz’da Osmanlı hilafetini

42 Gladstone “*Bulgarion Horros and the Question of the East*” adlı eserini 2 Eylül 1876’da yayınlamış ve orada Osmanlıları barbar ve insanlık düşmanı olarak göstermiştir. Bkz. Langer, *European Alliances*, age., s. 94-95.

43 Marston, s. 263; Al-‘Amr, s. 234.

44 Mohamed Said Shafy, *The Export Trade öf Juddah in the 19th Century*, in: *Revue d’Histoire Maghrebine*, 31-32’1982), s. 367-372.

45 Al-‘Amr, s. 251f., 255.

46 Ochsenswald, *Religion, Society*, s. 88.

ilga edip yerine bir Arap halifeliği kuracağı vadiyle başarmak istiyordu. Şerif Hüseyin'in (Hüseyin b. Abdullah b. Avn) 1877'de Mekke şerifi tayin edilmesiyle birlikte İngiltere hemen bir Mekke şerifliği tesis ederek onu Osmanlıların hilafet iddialarına karşı kullanmaya girişti.

İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne karşı sergilediği düşmanca tavır ve özellikle 93 Harbi sırasında kendisinden yüz çevirmesi ve arkasından Rusya'nın Küçük Asya'da işgal ettiği şehirlerin kendisine iadesi karşılığında yapılan Kıbrıs anlaşmasının gerektirdiği yükümlülüklerini yerine getirmemesi karşısında,⁴⁷ Sultan II. Abdülhamid 1878'den itibaren kendisini hem Arap hem de İslam dünyasının halifesi ve İslam'ın kutsal mekanlarının hâmisî olarak ilan etti.⁴⁸ Arkasından Arap Yarımadası'ndaki muhafazakâr İslamî cemaatlerle ilişki kurarak,⁴⁹ İngiltere'yi Hindistan Müslümanları nezdinde kötülemeye başladı ve Osmanlı tarafından temsil edilen İslam dinini ortadan kaldırmaya çalışmakla suçladı.⁵⁰ O dönemin İngiliz raporları Osmanlı sultanının Hindistan Müslümanları veya Hicaz'daki kutsal yerleri ziyaret edenler arasında İngiltere aleyhine yürüttüğü bir İslam camiası [İslam ümmeti] projesinden bahsetmektedir.⁵¹ İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Layard, Salisbury ve halefi Granville'e gönderdiği iki ayrı mektupta "Burada (İstanbul'da) İngiltere karşıtı belli bir mutaassıp grupla Hindistan'daki nüfuzlu Müslümanlar arasında bir takım ilişkilerin olduğundan şüphelendiğini"⁵² belirtiyor; Osmanlı casuslarının Mekke'de Hindistanlı hacılar arasında dolaşarak "İngiltere'nin İslam'ın düşmanı olduğu, (Osmanlı) hilafetini yıkıp, İslam di-

47 Bkz. dn. 40.

48 PAAA, *Orientalia Generalia* (=OG) 9, I, Bd. 7, *Oppenheim an Bülow*, Nr. 219, A 10369, *Kairo* 10.6.1904.

49 FO. 424/83, *Layard to Salisbury*, secret, no. 418, *Therapia* 21.5.1879.

50 "England will be represented as the enemy of Islam, and as aiming at the overthrow of the Caliphate and the destruction of the Mahommedan religion", FO. 881/4341, *Layard to Granville*, no. 10, *Therapia* 25.5.1880.

51 Shukla, s. 163ff.

52 FO. 881/4341, *Layard to Salisbury*, no. 3, *Constantinople* 6.4.1880.

nini ortadan kaldırmaya çalıştığı” şeklinde propagandalar yaptıklarını bildiriyordu.⁵³

İslam halifeliğinin Hindistan Müslümanları nezdinde kendisine karşı düşmanca tavırlar beslemeye sevk etmesinden korkan İngiltere, Abdülhamid’in bu endişe verici siyasetini emperyal çıkarları için zararlı buldu.⁵⁴ Böylece Arap Yarımadası’nda Osmanlı’ya karşı genel bir düşmanlık rüzgarı estirmeye, Osmanlı yönetimine son vermek, Osmanlıları hilafetten uzaklaştırmak ve onu Mekke şerifleri gibi bu işe çok istekli Arap taraftarların⁵⁵ eline teslim etmek amacıyla 93 Harbi’nin sonuçlarından faydalanmaya girişti.⁵⁶

İngiltere’nin Hindistan Müslümanları arasındaki nüfuzunu pekiştirmek veya Osmanlı Devleti’ne karşı Arapları onlardan ayırıp bir Arap halifeliği kurma projesini gerçekleştirmek için Müslüman ve Arap olarak Mekke şeriflerinin nüfuzuna önem verdiği ve bu nüfuzdan faydalanmaya çalıştığı o dönemin düşünürlerinin fikirlerinden ve İngiliz raporlarından anlaşılmaktadır. Örneğin 25 Haziran 1877’de, Hindistan işleri konusunda uzman ve aynı zamanda görevli olan G. L. M. Birdwood, Hint Müslümanlarını Osmanlıların halifeliği gasp ettiği, Mekke şerifinin bu makama daha layık ve Müslümanların Osmanlı sultanlarının hilafet iddiaları karşısında suskunluğunun yüz kızartıcı bir durum olduğu konusunda uyarıya çalışmaktaydı.⁵⁷

Diğer yandan İngiltere konsolosu da Hicaz’ın siyasi ve stratejik önemi konusunda hükümetini uyarıyor, ondan bir “İslam devleti” sıfatıyla Mekke şerifinin tayininde söz sahibi olmasını ve bu hakkı Osmanlı sultanının tekeline bırakmamasını isteyerek görüşlerini şöyle sürdürüyordu: “Osmanlı sultanının bu

53 FO. 881/4341, *Layard to Granville, no. 10, Therapia* 24.5.1880.

54

55 Alman arşivinde İngiltere’nin Arap Yarımadası’ndaki siyasi konusunda müsteşrik Oppenheim’in raporuna bkz. PAAA, OG, 9, 1, Bd. 5, *Oppenheim an Bülow “England and Arabien”, Nr. 132, A 13809, Oberkassel (Siegkreis), 26.9. 1901.*

56 Abu-Manneh, *Sultan Abdülhamid II and the Sharifs*, s. 4.

57 Kramer, *Islam Assembled, age.*, s. 13.

makama (Mekke şerifliği makamına) bize danışmadan tek başına tayin yapmaması gerekir. En az atmış milyon Müslüman'ı yöneten İngiltere'nin Mekke'de en büyük, sultandan daha büyük olan ve gelecekte şerif seçme hakkının kendilerinde olmasını belirten on altı milyon Müslüman'ı yöneten şeriften mümkün olduğunca faydalanması gerekir.”⁵⁸

Malet, ülkesinin İstanbul büyükelçiliğinde sekreterler olarak çalıştığı 1879 yılında hükümetine sahip oldukları nüfuzları sebebiyle Mekke şeriflerini destekleyip onlara sevgiyle yaklaşmasını ve onları Osmanlı sultanının nüfuzunun üzerinde bir güçle desteklemesini tavsiye ediyordu. Aynı kişi ayrıca ülkesinin son Osmanlı-Rus savaşı sırasında Osmanlı Devleti'ne karşı takındığı olumsuz tavırdan dolayı Müslümanlar nezdinde kaybettiği nüfuzunu onlar vasıtasıyla tekrar elde edebileceğini ve kendisini bir “İslam” devleti gibi gösterebileceğini bildiriyordu.⁵⁹ Layard da ülkesinin Arap Yarımadası ve Arap Körfezi'ndeki çıkarlarını pekiştirmek için bir Arap halifeliğinin kurulmasını destekliyordu.⁶⁰ Layard'ın yerine İstanbul büyükelçisi olarak atanan Goschen ise hükümetinden İngiltere'ye karşı düşmanca entrikalar çeviren sultana karşı Arapları onun aleyhine kışkırtıp, tecrit etmek suretiyle mukabelede bulunmasını istiyordu. Hatta Goschen, hükümetinden büyük şerifle dostluğunu artırarak, onun nüfuzundan ve Hindistan, Orta Asya ve Afganistan'la olan ilişkilerinden kendi çıkarları doğrultusunda faydalanmasını istedikten başka, sultanın nüfuzunu kırmak için Osmanlı aleyhtarı bir Arap halifeliği kurulmasını desteklemesini talep etti.⁶¹

İngiliz kamuoyuna gelince, Times gazetesi “Zayıf ve korkak Abdülhamid'in tecrit edilmesiyle yetinilmeyip, fesatçı ve entrikacı tüm sülalesinin ebediyen uzaklaştırılmasını” talep ediyor, Osmanlı sülalesinin azlinden sonra “tahtın” hac işlerini deruhte etmeleri

58 FO. 195/1375, *Zohrab to Goschen, no 23, Jeddah, 23.4.1881.*

59 FO. 424/83, *Malet to Salisbury, no. 375, Therapia 4.5.1879.*

60 Gabriel Charmes, *La situation de la Turquie, I. La politique du Califat et ses consequences*, in: RDM, 47(1881), s. 741f.

61 Shukla, s. 170-171.

sebebiyle tüm İslam dünyasında sözü dinlenen ve doğrudan Hz. Peygamber'in soyundan inen Mekke şeriflerinden biriyle doldurulmasını tavsiye ediyordu.⁶² Kısa bir süre sonra ise *The Contemporary Review* yazarı "Türklerle birlikte olmanın mı yoksa Araplarla birlikte olmanın mı İngiltere'nin çıkarına olacağı" sorusunu soruyor ve Osmanlı sultanının Müslümanları Avrupa ve İngiltere aleyhine kışkırtmakla dostluğa son verdiğine göre, ülkesinin çıkarının diğerleriyle (Araplarla) dostane ilişkiler geliştirmek ve bir Arap halifeliği kurmakta olduğunu belirtiyordu.⁶³

Blunt, 1881'de Mısır ve Suriye'ye düzenlediği geziden ve oralarda Suriye aşiret reisleriyle yaptığı görüşmelerden sonra 1882'de yayınladığı "The Future of Islam" (İslam'ın Geleceği) adlı eserinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılacağından, böylece İslam'ın siyasetten uzak bir din haline geleceğinden ve bu geçişin Arap halifeliğinin Kureyş kökenli olan Mekke şeriflerinin eline verilmesiyle sağlanacağını vurguluyor; ayrıca tasarlanan halifeliğin İngiltere'nin himayesinde olmasını, bu hilafetin dünyevî değil manevî bir özelliğe sahip bulunmasını ve Mekke'nin de başkent yapılmasını teklif ediyordu.⁶⁴

4. Başkonsolos Zohrab, Mekke Emîrleri ve Hicaz'daki Arap Halifeliği (Uygulama Teşebbüsü)

Yukarıda aktardığımız resmi ve gayr-ı resmî görüşler, İngiltere'de kutsal yerleri Osmanlıların elinden yolup alma yani Osmanlı sultanının genel olarak İslam dünyasının, özel olarak ise Hindistan Müslümanlarının halifesi sıfatıyla sahip olduğu nüfuzunu kırma fikrini destekleyen siyasî bir kamuoyu oluşmasına yol açınca, İngiltere'nin 1879 yılında Cidde başkonsolosu olan James Zohrab bu düşünceleri uygulama safhasına geçirmek için kolları sıvadı.

62 "Panislamism and the Caliphate" in: *The Times* (London), 19.1.1882.

63 "Panislamism and the Caliphate" in: *The Contemporary Review* (London) 43(1883), s. 66-68.

64 Blunt, *The Future of Islam*, s. 90-159, 179-213; I. L. Fadyeyeva, Ofitsal'niye doktrini v e idyelogii I politike Osmanskoy Impyerii (Osmanizm-Panislamizm), XIX-XX Moscow 1985, s. 150-151.

Aşağıda göreceğimiz gibi Arapları Osmanlı'dan ayırma politikasında İngiltere hükümetinin siyaset mühendisi Zohrab, I. Dünya Savaşı sırasında bu projeyi tamamlayan ise Lawrence olmuştur. Zohrab'ın Cidde'ye İngiltere başkonsolosu olarak atanması Britanya'nın Hindistan yolu konusunda bölgedeki hayati çıkarları için önemli bir dönüm noktası idi.

Zohrab, 1879 ve 1882 yıllarında amirlerine ve arkadaşlarına gönderdiği raporlarda, hac merkezi ve Hindistan'la temas noktası olması hasebiyle Hicaz'ın stratejik ve dini-siyasi önemini⁶⁵ vurguladıktan sonra, "Fikirleri, dini irşat, öğreti ve tefsirleri yayan İslami düşüncenin mihverdi olması hasebiyle, Hicaz'ın İngiltere'nin çıkarları için siyasi öneme sahip bir yer olduğunu düşünüyorum" diyor; burasının "her yıl buraya (Hicaz'a) gelen binlerce İngiliz tebaası (Hindistan Müslümanları) sebebiyle..." Hindistan üzerinde siyasi yönden etkisi olduğuna dikkat çekiyordu. Zohrab, bu öneminden dolayı hükümetini Hicaz'da gizli bir Müslüman casus vasıtasıyla faaliyette bulunmaya çağırarak raporunu şöyle tamamlıyordu: "Bugün bile oraya (Mekke'ye) girip çıkanları, oradan Hindistan'a gidenleri kontrol edemiyoruz. Keza sırtımızda bir bomba patlamadan önce öğrenemeyeceğimiz için orada yapılan toplantılar da bize karşı olmuş olabilir ... mümkünse konsolosluğun Mekke'de güvenilir bir Müslüman casusu olmalı. Ben, birçok değerli istihbarat bilgileri toplayabileceğimize inanıyorum."⁶⁶

Diğer yandan Zohrab, amirlerinin dikkatini Arap Yarımadası'ndaki Arapların Osmanlı yönetimine duyduğu nefrete ve bölge halkının Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya karşısında aldığı yenilgi sebebiyle kapıldığı öfkeye çekiyor;⁶⁷ 1879'da ise Salisbury'ye Mekke'de kurulan gizli bir cemiyetten söz ediyordu. Zohrab, bu cemiyete üye olan ve Osmanlı'ya kin besleyen eşraf ve ulemanın bir isyan başlatmak ve Osmanlı sultanının Hıristiyan güçlerin kontrolüne

65 EO. 78/3131, *Zohrab to Salisbury, secret, Cairo 9.1.1880.*

66 EO. 195/1375, *Zohrab's report on the necessity of a consular establishment in the Red Sea, Jeddah 1.6.1881.*

67 EO. 78/2988, *Zohrab to Salisbury, conf./political, no. 1, Jeddah 6.8.1879.*



Lord Salisbury

girdiği, bu yüzden onu bağımsız kabul etmenin mümkün olmadığı iddiasıyla hilafeti ondan alıp bir Arap devleti ikame etmek amacıyla Araplarla ve diğer dünya Müslümanlarıyla temaslar kurduğundan bahsediyor ve Dimaşk'ın güvenlik ve stratejik sebeplerle (sahile yakın olması, bir Osmanlı veya Avrupa müdahalesinin kolaylığı) uygun olmadığı için kurulacak Arap devletinin başkenti olarak Medine'nin seçilmesinin Hicazlılar ve Suriye-

yeliler arasında yapılan müzakereler sonucunda kararlaştırıldığını bildiriyordu.⁶⁸

Takriben aynı sıralarda 1879 sonbaharında Suriye'ye yaptığı ziyaret esnasında Layard da halkın ileri gelenlerinin Osmanlı'dan kopma konusundaki faaliyete öncülük ettiklerinden bahsediyordu. Layard, Salisbury'ye gönderdiği raporda Hicaz'da Mekke emîrinin riyasetinde Osmanlı'dan bağımsız bir Arap devleti kurma çalışmaları yapan gizli bir cemiyetin tesis edildiğinden, bu konuda propaganda faaliyetlerinde bulunacak elemanların İslam ülkelerine dağıldıklarından söz ederek, bunlardan Şeyh Ali adlı birinin Bilâd-ı Şam'da temaslarda bulunduğunu, Suriyeli destekçiler temin ettiğini, davetinin Osmanlı ordusundaki (bazı subaylar tarafından) olumlu karşılandığı ve Suriye'nin büyük şehirlerinde gizli komiteler kurulduğunu bildiriyordu.⁶⁹ Ochsenwald, bu sırada Şerif Hüseyin'in Beyrut'taki aydınlarla temas halinde olduğunu ve onların fikirleri hakkında bilgi edindiğini belirtmektedir.⁷⁰ 1879 Temmuzunda Beyrut'ta yayınlanan "Semerâtu'l Fünûn" ga-

68 Aynı belge ve ayrıca krş. Ek 6.

69 Tibawi, *Modern History of Syria*, s. 162-163.

70 Ochsenwald, *Religion, Society*, s. 179.

zetesi, İngiliz gazetelerine dayanarak, Suriye ve Hicaz'ın Osmanlı yönetiminden kopmak amacıyla bir işbirliği anlaşması yaptığını bildiriyor, fakat gizli komitelere yüz bin kişinin üye olduğu şeklindeki bilgiyi uçuk bir abartı olarak değerlendiriyordu.⁷¹ Aynı yılın 9 Kasım tarihinde Fransa'nın Beyrut başkonsolosu, Suriye ve Hicaz'ı içine alan bir Arap örgütünün varlığıyla ilgili haberlerin doğru olduğunu, gizli cemiyetin Halep, Musul, Bağdat ve Mekke'de şubeleri bulunduğunu belirtiyordu.⁷² Şamir, Bağdat nakibu'l eşrafının 1880 yılı başlarında Suriye'yi ziyaret ettiğinden ve Osmanlı'ya karşı bir Arap dayanışması çağırısında bulunduğundan söz etmektedir.⁷³

Zohrab, Mekke emîrlerinin nüfuzu ve kurulması düşünülen Arap devleti yönetimindeki meşrulukları konusuna da değinecek, Mekke şerifliğinin gücünü kuşaktan kuşağa aktarılan yapılarından aldığını, bu makamın Hz. Peygamber'in soyundan inen iki rakip ailenin yani Zeyd ve Avn ailelerinden birinin tekelinde olduğunu, Osmanlı sultanının bu kurumu ilga etmesinin Arap Yarımadası'nda tehlikeli olaylara ve bu davranışı kabul etmeyen İslamî tepkilere yol açacağını belirtmektedir.⁷⁴ Konsolos ayrıca Osmanlı sultanının temsil ettiği siyasi yönün ağır bastığı halifelüğün manevi yönünü Mekke emîrinin temsil etmesi cihetiyle, Hicaz'ın Osmanlı İmparatorluğu hilafetinin zayıf noktası olduğuna dikkat çekmekte⁷⁵ ve raporunu şu sözlerle tamamlamaktadır: “(Mekke şerifi) Peygamber'in soyundan geliyor olması hasebiyle, Roma kilisesi için papa ne ise o da Müslüman nazarında

71 Sayı 236, 7 Temmuz 1879.

72 İsmail, Documents T 14, *Delaporte à Waddington, no. 22, Beyrouth 9.10.1879, s. 114-115.*

73 Shamir, s. 131.

74 F/O. 78/2988, *Zohrab to Salisbury, secret/conf./separate, Jeddah 12.3.1879; Al-'Amr, s. 55.*

75 “*The Sultan is acknowledged as the elected leader of the Mahomedan religion, the Shariff is recognized as the direct descendant of the Prophet and head of the faith*” F/O. 78/2988, *Zohrab to Salisbury, secret/conf./separate, Jeddah 12.3.1879.*

odur...”,⁷⁶ “tüm İslam dünyasında kendisinden “seyyidüna” veya “mevlânâ” (efendimiz/sahibimiz) diye söz edildiğinden ona büyük bir saygı duyulmaktadır.”⁷⁷ Dolayısıyla konsolosa göre o, “bağımsız”dı ve dinle ilgili icraatları veya bedevilerin emri sıfatıyla yaptıklarından dolayı sorgulanamazdı⁷⁸

Zohrab, konsoloslukta görevli tercümeni Yusuf Efendi el-Kudsî vasıtasıyla,⁷⁹ konsolosla doğrudan değil, bir aracı üzerinden irtibatla bulunmayı tercih eden Mekke emri Şerif Hüseyin’le ilişkilerini sıklaştırdı. Zohrab, hükümetine gönderdiği raporda “Şerif Hüseyin’in liberal görüşlü, son derece zeki bir kişi” olduğunu,⁸⁰ İngiltere’ye karşı dostane duygular beslediğini ve onun çıkarlarına hizmet edebileceğini,⁸¹ onun Fransa ve İngiltere’yi “Müslümanların himaye ve yardım konusunda kendilerine itimat edebilecekleri yegane iki dost”⁸² olarak gördüğünü belirtmektedir. Salisbury, bunun üzerine Şerif Hüseyin’e alelacele hükümetinin onun durumunu takdir ettiğini ve “ülkesinden yardım alabilmek için uygun

76 “... being direct descendant of the Prophet he is (the Sherif) for Mussulman pretty well what the Pope for the Roman Catholic Church”, FO. 78/3131, Zohrab to Alston, private/secret, Cairo 12.1.1880.

77 “... he is regarded and is held in the greatest veneration by the Mussulman world, he is always spoken of a “our Master or Lord”, FO. 78/3131, Zohrab to Salisbury, secret, Cairo 9.1.1880.

78 F/O. 195/1375, Zohrab’s report, op. cit., Jeddah 1.6.1881.

79 Mevcut kaynaklarda Yusuf Efendi’nin etnik mensubiyetiyle ilgili bilgi yok, ama muhtemelen Hıristiyanların ve ecnebilerin girmesinin yasak olduğu kutsal yerlerde rahatlıkla dolaşabilen, İngilizlerin güvenini kazanmış bir Müslüman’dı.

80 FO. 78/3131, Zohrab to Salisbury, secret, Cairo 9.1.1880.

81 Afganistan ve Orta Asya’daki Müslüman liderlerin Rusya’ya karşı İngiltere’yle işbirliği yapılması konusundaki teşvikleri sebebiyle Şerif Hüseyin “Afganistan meselesi”nde İngiltere’nin hizmetinde olduğunu belirtmiştir. Afganistan meselesi ve Şerif Hüseyin konusunda bkz. Shukla, s. 188-189. Ayrıca Şerif Hüseyin tarafından bu konuyla ilgili olarak Zohrab’a gönderilen ve İngiliz arşivinde muhafaza edilen Arapça bir mektubu bulunmaktadır. Bkz. F/O. 78/2988, Grand Shariff to Zohrab, 22.12.1879; Zohrab to Salisbury, secret/conf./separate, Jeddah 12.3.1879.

82 FO. 78/2988, Zohrab to Salisbury, secret/conf./separate, Jeddah 8.12.1879.

bir fırsat beklemesini” bildirdi.⁸³ Osmanlı Devleti’ne karşı giriştiği örgütlenmenin güçlenmesi yönünde bir adım atan Şerif Hüseyin bu cevaptan mutlu olmuştu. İngiltere’nin kendi çıkarları için onun hizmette bulunabileceğini belirtmesi Hicaz’ın Osmanlı Devleti’nden koparılması projesinde Bâb-ı Âli’ye karşı kendisiyle işbirliği yapacağı anlamına geliyordu. Şerif Hüseyin de 1879 Aralık ayının birinci haftasında Zohrab’a gönderdiği şifahi mesajda Osmanlı Devleti’ne karşı tavır sergilenmesini uygun bulduğunu bildirdi. Ayrıca Osmanlı sultanını Rusya’ya gizlice işbirliği yapmak ve İngiltere karşıtı bir siyaset takip etmekle suçlayarak “bunun Hicaz’da kanlı olaylara yol açacağını” belirtti. Şerif Hüseyin, ayrıca şifahi mesajında şöyle diyordu: “Osmanlı sultanının halife olarak âli mevkisi ve kutsal sıfatının gerektirdiği bu itaat ve tebcili hak etmiyor; insanlar, kendisinden daha aşağı mevkide bulunan şeyhülislamdan sadır olacak bir fetva ile azledilebilecekken neden onun şahsına saygı gösterip itaat etmeleri gerektiğini soruyorlar. Şeyhülislamın fetvasıyla saltanattan ve kutsal sıfatından mahrum edilebilecekken, insanlar neden Peygamber’in halifesi olarak onu yüceltmek zorundadırlar? Halbuki o (yani sultan) tartışmasız yetkili olamaz ve onun Peygamber’e halifelik hakkı gökten indirilmiş bir emir değildir ve dolayısıyla ona karşı çıkmak günah sayılmaz.”⁸⁴

Şerif Hüseyin’in bu olumlu işaretini iyi okuyan Zohrab, onunla olan gizli ilişkilerini devam ettirdi. Bir ay kadar sonra ise hükümetine Şerif Hüseyin’in İngiliz yönetim ve kanunlarını beğendiğini ve “kutsal merkezinin yapabileceği herhangi bir konuda İngiliz hükümetine yardım vermeye hazır olduğunu”⁸⁵.. bunun yüce bir amaç ve gayret olduğunu... İngiltere hükümetinin yüce çıkarına uygun düşecek (her gayreti) göstereceğini, gizli ve açık bir şekilde bu uğurda çalışacaklarını”⁸⁶ bildirdiğini ulaştırdı. Yine Şerif Hüseyin,

83 FO. 195-1251, Salisbury to Zohrab, no. 1, secret, Foreign Office, 7.8.1879.

84 FO. 78/2988, Zohrab to Salisbury, secret/conf./separate, Jeddah 8.12.1879.

85 FO. 78/2988, Zohrab to Salisbury, secret/conf./separate, Jeddah 12.3.1879; krş. Ek 5.

86 Şerif Hüseyin’in 3 Muharrem 1297 H. Tarihli Arapça mektubu. Krş. Ek 7. FO. 78/2988, 22.12.1879.

tercüman Yusuf Efendi el-Kudsî aracılığı ile İngiltere başkonsolosuna iletildiği mesajda “İslam dini, tüm dinleri aynı seviyede gören ve ayırım yapmadan herkesi koruyan İngiltere’ye yardım ve himayeyi gerekli görür”⁸⁷ diyerek sözlerini şöyle sürdürdü: “İngiltere imkanlarım elverdiği ölçüde taleplerini yerine getireceğim konusunda bana güvenebilir. Ne olursa olsun ondan asla ayrılmayacağım. Çünkü Ekselanslarının hükümeti Müslümanlara karşı adaleтини ve anlayışlı tavrını göstermiştir.”⁸⁸

Zohrab, 21 Aralık 1880’de Salisbury’ye gönderdiği gizli raporda Osmanlı yönetimine karşı isyan etmek isteyen Hicazlı ve Suriyeli kişilerce desteklenen Şerif Hüseyin’in İngiltere’nin destek ve himayesini alması halinde isyana hazır olduğunu bildirdi.⁸⁹ Raporuna “Şerif Hüseyin, Osmanlı hükümetinin yaptığı hatalara karşı açık bir şekilde karşı durmaya yeterli gücünün olmadığını düşünüyor, fakat kutsal mevkiine ihanet sayılacağı cihetle kendisine elem veren bu duruma seyirci kalmak da istemiyor”⁹⁰ diye devam eden Zohrab, şu ifadeyle bitiriyordu: “Ekselanslarının hükümetinin Şerif Hüseyin’e himaye ve destek vermesi halinde, o, Osmanlı hükümetinin İngiltere’nin çıkarları aleyhine yapacağı herhangi bir eyleme karşılık vermekte tereddüt etmeyecektir.”⁹¹

Zohrab’ın faaliyetleri yalnızca Şerif Hüseyin’le sınırlı değildi ve aksine o, Hicaz’da Hüseyin’in ayrılıkçı projesini destekleyebilecek güçlerle de temas halindeydi. Zohrab, Londra’ya gönderdiği mesajda Hicaz bedevilerinin Şerif Hüseyin’in isyanını destekleyeceklerini, çünkü onları Osmanlı Devleti’ne bağlayan şeyin yalnızca kendilerine verilen rüşvet ve hediyeler olduğunu, şehirlerde yaşayanların %90’nm saltanattan kopma hareketini des-

87 FO. 78/3131, *Zohrab to Salisbury, secret, Cairo 9.1.1880.*

88 FO. 78/2988, *Zohrab to Salisbury, secret/conf./separate, Jeddah 8.12.1879.*

89 FO. 78/2988, *Zohrab to Salisbury, Jeddah 8.12.1879.*

90 FO. 78/2988, *Zohrab to Salisbury, secret/conf./separate, Jeddah 12.3.1879.*

91 “If. he (the Sharif) could be assured of the support and protection of Her Majesty’s Government, I feel (Zohrab) certain he would not hesitate to denounce to the Turks any act of their Government which militated against the interests of England”, FO. 78/3131, *Zohrab to Salisbury, secret, Cairo 9.1.1880.* Krş. Ek 9.

teklediğini, halkın ileri gelenlerinin “*tıpkı Hindistan’da olduğu gibi İngiltere’yi Müslümanların gerçek dostu*” olarak gördüklerinden kendisine İngiliz vatandaşı olmak için müracaat ettiklerini belirtiyor; bazı Hicazlı kişilerden naklen “*Müslümanların İngiliz yönetimi altında dini inançlarını yaşama konusunda daha fazla serbestiye kavuşacaklarını*”⁹² kaydettikten başka, oldukça ileri gelen bir aileye mensup Hicazlı bir kadının kendisinden İngiltere’nin Osmanlı Devleti’ndeki vakıflara nezaret etmesini istediğini ve “*çünkü bu vakıfların gelirlerinin gayr-ı münasip yerlere harcandığını*” söylediğini bildiriyordu.⁹³

Zohrab, Şerif Hüseyin ve Hicazlı kişilerle yaptığı temaslar sonucunda, Osmanlı’ya karşı patlama noktasına gelmiş bu duygulardan faydalanma vaktinin geldiğini düşündüğünü belirterek, hükümetinin dikkatini “(Hicaz) vilayetindeki siyasi durumun değişmesi için yapacağı yardım mukabilinde elde edeceği çıkarlara”⁹⁴ çekmekte, böylece “İngiltere’nin tüm Müslümanları kontrol altında tutabileceğini”⁹⁵ ve “ülkesine karşı hiçbir zaman vefadar bir dost olmayan Osmanlı Devleti’ne karşı güçlü bir silaha kavuşacağını”⁹⁶ ifade ediyor, bu “silahın” Hicaz’da İngiltere’nin ve Şerif Hüseyin’in elinde olduğunu beyanla “Hicaz’a herhangi bir himaye sağlayıp orada nüfuzumuzu tesis ettiğimizde tüm İslam dünyasının rehberi olabileceğiz”⁹⁷ diyordu. Layard da Hicazlıların İngiltere’ye karşı

92 EO. 78/2988, Zohrab to Alston, private/secret, Cairo 12.1. 1880.Krş. Ek 10.

93 EO. 78/2988, Zohrab to Salisbury, secret/conf. Political/separate, Jeddah 22.12.1879; krş. Ek 8.

94 “... what England might gain by aiding in altering the political position of the Province”, EO. 78/3131, Zohrab to Alston, private/secret, Cairo 12.1.1880. Krş. Ek 10.

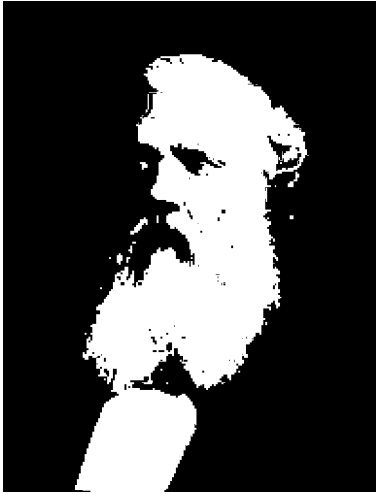
95 “The question to be solved consequently in this, whether it is advisable or politic to take advantage of the feelings animating the Grand Sheriff and the disposition of the people to establish British influence in the Hedjaz and by the exercise of such influence to obtain a certain control over all Mussulmans” EO. 78/3131, Zohrab to Salisbury, secret, Cairo 9.1.1880. Krş. Ek 9.

96 EO. 78/3131, Zohrab to Alston, private/secret, Cairo 12.1.1880. krş. Ek 10.

97 “... the Government of Turkey has consequently ceased to regard England as a friend, we must therefore get a strong weapon against her which will compel the Sul-

sergiledikleri “dostluk duyguları” konusunda Zohrab’ın kanaatlerinin doğru olduğunu müstakil kaynaklara dayandırarak teyit ediyordu.⁹⁸

Zohrab, Şerif Hüseyin’le teması sürdürdüğü sıralarda, Hint Okyanusu’ndaki İngiliz filosu komutanına bir mesaj göndererek, “vilayetteki en yüksek mercilere” (Şerif Hüseyin’e) istinaden tehlikeli olayların olacağı düşüncesiyle gemilerden birkaçını acilen Hicaz sahiline göndermesini istedi.⁹⁹ Ayrıca İngiltere Dışişleri Bakanlığı’na bağlı üç ajan Müslüman kıyafetlerine bürünerek Şerif



Henry Layard

Hüseyin’i gizlice ziyaret ederken,¹⁰⁰ diğer ajanlar da projeye desteklerini sağlamak amacıyla Suriye ve Irak’taki bedevi kabilelerle görüşmeler yapıyorlardı.¹⁰¹

Göründüğü kadarıyla Henry Layard, Zohrab’ın uyguladığı politikadan rahatsızdı ve ona karşı çekimser bir tavır sergilemeye başlamıştı. Layard, İngiliz hariçiyesine “Sultan’ın dini hakları ve Müslümanların halifesi olarak saltanatını ilgilendiren konularda son derece usta ve gayretli

tan to come back to us or bring about his ruin. Such a weapon, I believe we now have to our hand in the Hedjaz or the Grand Sheriff. If we establish an influence by a kind of Protectorate in the Hedjaz we shall be able to guide the whole Musulman World”, FO. 78/3131, Zohrab to Alston, private/secret, Cairo 12.1.1880. Krş. Ek 10.

98 Al-‘Amr, s. 220.

99 FO. 78/2988, Zohrab to Burners most secret/conf., Jeddah 6.12.1879, FO. 78/2898, Zohrab to Salisbury, conf./political. No.1, Jeddah 6.8.1879.

100 FO, 424/97, Layard to Salisbury, secret, no. 113, Constantinople 26.3.1880, incl. “Palace reports respecting death of the Mecca”. Belge, üç ajanın ne için geldiğine değinmemektedir. Krş. Ek 15.

101 Shukla, s. 220.

olduğunu”;¹⁰² “çevresindekilerin onun şüphelerini İngiltere'nin kutsal topraklarda hükümranlığı ele geçirmeye çalıştığı noktasına yönlendirmekten geri durmayacaklarını”¹⁰³ belirterek, “(Osmanlı başkentindeki) Rus casuslarının Osmanlı'nın gerçek düşmanının İngiltere, tek dostunusa Rusya olduğu konusunda Sultan'ı ve vezirlerini ikna etmek için hiçbir fırsatı kaçırmayacaklarını”¹⁰⁴ kaydediyordu. Büyükelçi, ayrıca İngiliz hariciye vekilini “Sultan'ın İngiltere'nin Hicaz'ı ele geçirip, Hindistan'daki yönetimini korumaya yardımcı olması amacıyla Mekke ve Medine'yi işgal etme konusundaki niyetlerini bildiği için son derece dikkatli olunması”¹⁰⁵ tavsiyesinde bulunuyordu.

Bu büyük projenin hazırlık aşamasında, yani Şerif Hüseyin'in Rusya'ya karşı İngiltere'yle dayanışma içinde olması gerektiğini Afganistan yöneticilerine anlatmak için yola çıkacak olan Hicaz heyetini teftiş amacıyla Cidde'ye gelişyle¹⁰⁶ aynı zamana rastlayan Osmanlı'ya karşı isyanın ilanı¹⁰⁷ arefesinde, şerif, Hursan Fahreddin adlı bir Afganlı şeyh tarafından 14 Mart 1880'da bıçakla vurularak öldürüldü. Katil itirafta bulunmadığı için şerifin neden öldürüldüğü anlaşılamadı.¹⁰⁸

Sultan Abdülhamid, Şerif Hüseyin'in öldürülmesinden sonra, şerifü'l ekberlik makamı konusunda Avn ailesinin rakibi olan Zeyd ailesinden Abdulmuttalib'i şerif olarak atadı.¹⁰⁹ 1853 ve 1856 yıl-

102 FO. 424/97, *Layard to Salisbury, secret, no. 113, Constantinople 26.3.1880*. Krş. Ek 14.

103 Adı geçen belge.

104 FO. 881/4341, *Layard to Granville, conf.no. 10, Therapia 25.5.1880*. Krş. Ek 12.

105 FO. 424/98, *Layard to Secretary of Foreign Affairs, secret, no. 461, Constantinople 27.4.1880*.

106 Şerif Hüseyin Afganistan yöneticilerine “İngiltere'ye karşı savaşın İslam'a karşı savaşmış olur” mesajını iletmek için heyet göndermeye hazırlanmıştı. Aynı şerif Hindistan'a da bu mealde mesajlar iletmişti; FO. 78/3138, *Malet to FO., secret, no. 5, Cairo 8.1.1880*.

107 Panislamism and the Caliphate, in: *The Contemporary Review*, 43(1883), s. 60.

108 “Semerātu'l Fünûn” sayı 274 30 Mart 1880 ve sayı 275, 5 Nisan 1880; Ochsenwald, *Religion, Society*, op. cit. s. 180.

109 Shukla, s. 196.

larında Osmanlı'ya karşı isyan etmiş olmasına rağmen onun tekrar bu makama getirilmesinin bazı sebepleri vardır.¹¹⁰ Onun Zeyd ailesinde sevilen birisi oluşu¹¹¹ ve bedevi toplumunu zapt-u rapt altında tutabilecek güce sahip olması¹¹² bu sebepler arasındadır. Ayrıca Osmanlı sultanı onun tayininin Hicaz'daki şerif aileleri, özellikle de Avn ve Zeyd aileleri arasındaki rekabet ve gerginliği artıracığını, dolayısıyla saltanattan kopma projesi üzerinde ittifak etmelerini engelleyeceğini düşünmüş olmalıdır.¹¹³ Diğer yandan Abdulmuttalib, hem İngilizlere karşıydı hem de yabancıları sevmezdi. Bu yüzden İstanbul'dan Hicaz'a döndüğünde fevkalade önemli yetkilerle donatılmıştı ve hem Hicaz'daki Osmanlı makamlarından hem de Arap Yarımadası'ndaki İslamî kesimden saygı görmüştü.¹¹⁴

Peki Şerif Hüseyin'in öldürülüşünü (projenin çöküşünü), Abdulmuttalib'in Mekke şerifi olarak atanmasını İngiltere nasıl karşılamış, nasıl hareket etmişti ve Sultan Abdülhamid'in bu olayla ilişkisi ne idi?

İngiltere'nin suikast haberine ilk tepkisi, Zohrab'ın Kahire'deki İngiltere başkonsolosu Malet'e gönderdiği mektuptu.¹¹⁵ Zohrab, Salisbury'ye gönderdiği diğer bir mektupta ise suikast olayının her şeyi durdurduğunu (arrested everything) belirtmişti.¹¹⁶ Layard'a gelince, o da bu suikastın "son derece acı verici bir his"¹¹⁷ yarattığını, "İngiltere'nin Hindistan'daki çıkarları aleyhine tehlikeli sonuçlar doğuracağını"¹¹⁸ kaydetmişti. İngiliz resmi makamları ise

110 Martson, 217.

111 Charmes, *La situation de la Turquie*, op.cit., s. 742-743.

112 Shukla, s. 199.

113 Abu-Manneh, *Sultan Abdülhamid II and the Shariffs of Mecca*, s. 7.

114 Al-'Amr, s. 138-139.

115 FO. 424/97, *Layard to Salisbury*, no. 112, Constantinople 25.3.1880.

116 Shukla, s. 194.

117 "a very painful feeling", FO. 424/97, *Layard to Salisbury*, no. 112, Constantinople 25.3.1880. Krş. Ek 13.

118 "The assassination of Sheikh Hussein, the late Grand Sheriff of Mecca, may have grave political consequences, and may seriously affect our interests in India", FO. 424/97,

suikastı Şerif Hüseyin'in İngiltere'ye beslediği âtufete, Zohrab'la kurduğu ilişkilere ve öldürülmesinden birkaç hafta önce İngiliz dışişleri bakanlığına mensup casuslarla görüşmesine bağlıyorlardı.¹¹⁹ Bu kaynaklara göre, Osmanlı sarayı ve Bâb-ı Âli, Hicaz'a gelip giden ajanlardan ve İstanbul'daki Fransız büyükelçiliğinden İngiltere'nin hilafeti Mekke şerifinin eline teslim etme girişimlerini üç ay öncesinden biliyorlardı¹²⁰ ve Bâb-ı Âli, sultanın birinci sekreterinden Şerif Hüseyin'in şüpheli hareketleri konusunda bir rapor almıştı.¹²¹ Yine aynı kaynaklar, sultan ve çevresindeki bazı kişilerin oğullarından biri komplo hazırlığı için gizlice Hicaz'a giden Şerif Abdulmuttalib'le koordineli olarak bu suikastı hazırladıklarını ve hazırlığın Abdulmuttalib'in İstanbul'da bulunduğu sırada yapıldığını ileri sürmektedirler.¹²² Ve en son olarak Şerif Hüseyin'den kurtulma kararının 1879 yılı içinde alındığı iddia edilmektedir.¹²³

İngiltere, Abdulmuttalib'in şerifu'l ekber olarak tayininin kendi çıkarları için yaratacağı tehlikeleri görmüştü. Çünkü bu kişi İngiltere'yi ve özellikle tüm Hıristiyanları sevmiyordu.¹²⁴ Zohrab'ın raporları da Hicaz'daki İngiliz çıkarları için duyduğu endişeyi ve 1857'de yabancı Hıristiyanlara karşı gerçekleştirilen olayın tekrardan korktuğunu yansıtmaktadır.¹²⁵ Layard'a göre Abdulmutta-

Layard to Salisbury, secret, no. 113, Constantinople 26.3.1880. Krş. Ek 14.

119 Aynı belge, krş. Charmes, s. 741-742 ve Blunt, s. 124-126.

120 FO. 424/97, *Layard to Salisbury, no. 113, Constantinople 26.3.1880.* Krş. Ek 14.

121 Ochsenwald, *Religion, Society*, s. 184-185, no. 28.

122 FO. 424/97, *Layard to Salisbury, no. 113, Constantinople 26.3.1880.*

123 Al-Amr, s. 254.

124 Charmes, s. 742-743; Ochsenwald, *Religion, Society*, s. 180.

125 15 Haziran 1857'de Cidde'de vuku bulan olayın sebebi, bir geminin mülkiyetinin İngiliz tebaasından birine ait olduğu yönünde İngiliz konsolosluk mahkemesinin verdiği karara istinaden Osmanlı bayrağının indirilip yerine İngiliz bayrağının çekilmesi idi. İngiliz savaş gemisi kararı uygulamaya kalkışınca şehirdeki Müslümanlar tepki göstererek yabancı diplomatlara ve Hıristiyan halka saldırmışlar; sonuçta İngiliz konsolos yardımcısı ile Fransız konsolosu ve 14 Hıristiyan öldürülmüş; buna karşılık İngiliz savaş gemisi Cyclopts Cidde'yi topa tutmuş; 5 Ağustos tarihinde aralarında şehir polis amirinin de bulunduğu on dört

lib “mutaassıp fikirli biriydi” ve kendisi Osmanlı sultanına onun Mekke emîri olarak tayininin özellikle “tehlikeli olaylara, kanlı çatışmalara yol açabileceğini”, bu adamın daha önce (1853-56 yıllarında) Bâb-ı Âli’ye dahi isyan ettiğini iletmişti. Layard, ayrıca kendi hükümetine de öldürülen şerifin kardeşi Avn er-Refik’in şerif tayin edilmesini desteklemesi tavsiyesinde bulunmuş ve şöyle demişti: “.. çünkü o, İngiltere’yle sıcak ilişkileri muhafaza etmektedir ve şayet şerif seçilirse, ailesinin sürekli kendi çıkarına gördüğü siyasetini sürdürmek niyetindedir.”¹²⁶ Bir süre sonra Avn er-Refik, Granvill’e tercüman el-Kudsî vasıtasıyla İngiltere’nin Osmanlı’nın bölgedeki kuvvetlerine takviye göndermesini engellemeyi garanti etmesi halinde, Hicaz’ı Osmanlı kuvvetlerinden kurtarmak için elli bin adam çıkarabileceğini ilettili ve ayrıca İngiltere’nin Arap Yarımadası’nı himayesinin arzu edildiğini, kendisinin de tüm Müslümanların davasını göğüsleyebilecek istidatta olduğunu ilettili.¹²⁷

Layard, Sultan Abdülhamid’le temasa geçerek Abdulmuttalib’in tayininden vazgeçmesi ve yerine Avn er-Refik’i ataması teklifinde bulunduysa da, sultan bu talebi reddedip, Abdulmuttalib üzerinde ısrar etti; ama kendi ifadesiyle ilerlemiş yaşı sebebiyle “zaten çok yaşamayacak” olan Abdulmuttalib’in vefatından sonra yerine Avn er-Refik’in Mekke emîri olarak geçeceği vaadinde bulundu.¹²⁸ Fakat sultan, İngiliz sefiri Layard’ın Mekke şerifliği meselesini açmasını, İngiltere’yi “Hicaz’ı işgal etmek istemekle” suçlamak için bir fırsat olarak değerlendirdi ve şöyle dedi: “Mekke ve Medine’de kutsal yerler üzerinde hâkimiyet kurmak İngiltere’nin Hindistan’daki kalabalık Müslüman ahaliyi hâkimiyet altında tut-

kişi olayın faili olarak idam edilmişti. Bkz. Gerald de Gaury, *Rulers of Mecca*, London 1951, s. 250-252; krş. Ochsenwald, age., s. 143-152.

126 “He (Sherif Aun) has sent me (Layard) earnest assurance of his desire to entertain the most friendly relations with England, and to persevere in the policy of his family, which has always been favourable to her interests, should be hereafter be named Grand Sheriff”, FO. 424/97, *Layard to Salisbury*, no. 113, *Constantinople* 26.3.1880; krş. Ek 14.

127 Al-Amr, s. 209.

128 FO. 424/97, *Layard to Salisbury*, no. 112, *Constantinople* 25.3.1880;krş. Ek 13.

masını kolaylaştıracaktır.”¹²⁹ Layard, sultanın Abdulmuttalib’i şerif olarak atamasını engellemekten ümidini kesince, hükümetine “Şerif Abdulmuttalib’in icraatlarını özel bir teyakuzla takip etmesini.. onun icraatlarının şu anda Hindistan Müslümanlarının önde gelenleriyle temas halinde bulunan sultan tarafından teşvik edilebileceği.. sultanın İngiltere’ye karşı bir komplo düzenlemekle meşgul olduğu” konusunda uyardı.¹³⁰ Ayrıca İngiltere hükümetinin mukaddes topraklara gidecek Hindistanlı hacılara Hicaz’da refakat edecek ve faaliyetlerini gözleyecek gizli bir ajan görevlendirmesini, çünkü Şerif Abdulmuttalib’in ajanlarının Hindistanlı hacılarla hac mevsiminde temas kurduğunu belirtti.¹³¹

Ne var ki, İngiltere’nin Bâb-ı Âli’ye karşı hazırladığı proje ve komplolar, yaşlı Şerif Abdulmuttalib’in ölmesini beklemeye tahammül edemezdi. Özellikle de bu yaşlı şerifin Hicaz’a dönüşünü müteakip Hindistan Müslümanları arasında İngiltere aleyhtarlığı siyaset ve faaliyetlerini yürüttüğü bir dönemde. Gerçekten de Abdulmuttalib’in 1880 yazında Hicaz’a dönüşünden sonra Şeyh Fadl el-Hadramutî ona refakat etmeye başlamış,¹³² şerif de Arap Yarımadası’ndaki kabile reisleriyle İngiltere’yle olan ilişkilerini kesmeleri konusunda temasa geçmişti.¹³³ Şerif Abdulmuttalib, ayrıca Avn ailesi fertlerini makamlarından uzaklaştırıp, yerlerine, bizzat aile bireylerinin uyarılarına¹³⁴ kulak asmadan, kendi adamlarını atamıştı.¹³⁵ Bu da yetmiyormuş gibi Cidde’deki İngiliz konsololuğunun tercümanı el-Kudsî’nin Mekke’ye girişini yasaklamıştı.¹³⁶

129 Abu-Manneh, *Sultan Abdülhamid II and the Shariffs of Mecca*, s. 6.

130 FO. 424/97, *Layard to Salisbury*, no. 113, *Constantinople* 26.3.1880.

131 FO. 881-4341, *Layard to Secretary of State for Foreign Affairs, secret*, no 7, *Constantinople* 26.4.1880.

132 Şeyh Fadl daha önce Hindistan’da İngiltere lehine casusluk yapmış, sonra onunla yollarını ayırmış, Sultan II. Abdülhamid’in safına geçmiş ve İslam Camiası’nın yardımcıları arasında yer almıştı. Bkz. Fadyeyeva, s. 144.

133 Age., s. 144.

134 Blunt, s. 127f.

135 Abu-Manneh, *Sultan Abdülhamid II and the Shariffs*, s. 8.

136 FO. 78/3314, *Zohrab to R. St. John Esquire*, no. 13, *Jeddah* 17.2. 1881.

Şeyh Abdulmuttalib, 22 Ekim 1880 tarihinde Mekke’de Hindistan hacılarının şerefine verdiği bir akşam yemeğinde, Afganistan ve Hindistan Müslümanlarına İngiltere’ye karşı birlikte hareket etme teklifinde bulunup, Zohrab’ın hesabına Hıristiyanların katlini helal kıldı.¹³⁷ Daha sonra da Hindistan’daki Müslümanları İngiltere aleyhine kıskırtmak için oraya gizlice birini gönderdi.¹³⁸

Şerif Abdulmuttalib’in faaliyetlerinden adam akıllı rahatsız olan Zohrab, 1880 Eylülünde Hicaz’dan ayrılıp Londra’ya gitti ve Granvill’le yaptığı görüşmede ona Şerif Abdulmuttalib’in “Mekke’ye geldiği andan itibaren oradaki (Hicaz’daki) nüfuzumuzu kırmak için harekete geçtiğini; İngiltere’ye âtîfetleriyle tanınan kişileri görevlerinden uzaklaştırdığı yetmiyormuş gibi, gelecekte karşımıza habîs meyveler olarak çıkacak tohumlar ektiğini”¹³⁹ bildirdi.

Bu sebeplere binaen İngiltere Abdulmuttalib’in eceliyle ölmesini beklemeden onu makamından azlettirmek ve yerine Sultan Abdülhamid’in vaadine uygun olarak Avn er-Refik’i tayin ettirmek için alelacele bir takım komplo hazırlıklarına girişti. Dolayısıyla Mekke’de Abdulmuttalib’in zorbalığı ve kötü muamelesini protesto eden 400 kişinin imzasını taşıyan dilekçenin hazırlanmasında İngiltere’nin parmağının olması uzak bir ihtimal değildir.¹⁴⁰ Diğer yandan İngiliz diplomatlar Sultan Abdülhamid’i Şerif Abdulmuttalib aleyhinde şüphelendirmek için ona yaklaştırmaya başladılar. Nitekim şerifin yardımcıları vasıtasıyla onun mührünü taşıyan ve (güya) İbni Reşid, İbni Suud ve İngiltere’nin Cidde konsoloslughuna üç sahte mektup gönderildi. Bu mektuplarda Şerif Abdulmuttalib’in Osmanlı yönetiminden kurtulmak ve ülkeyi İngiliz hâkimiyeti altına vermek istediği belirtiliyordu. Söz

137 FO. 78/3314, Yusuf Kadzzi to Zohrab, Jeddah 3.1.1881; Zohrab to R. St. John Esquire, no. 1, Jeddah 4.1.1881.

138 FO. 78/3314, Zohrab to Granville, secret, Jeddah 27.3.1881; Zohrab to Granville, secret, no.11, Jeddah 28.3.1881.; krş Shukla, s. 198-205.

139 Shukla, s. 200.

140 FO. 78/3314, Zohrab to Granville, political, no. 4, Jeddah 13.1. 1881; Moncrieff to Granville, political/Conf., no. 21, Jeddah 25.8.1881.

konusu mektupların plan gereğince Hicaz valisinin eline geçmesi de ayarlandı.¹⁴¹ Mektup “hilesi” Şerif Abdulmuttalib'in oradaki isyanı desteklemek amacıyla Mısır'daki Ezher uleması ve Arabi Paşa'yla temasa geçtiği yolunda söylentilerin çıktığı bir dönemde devreye sokulmuştu.¹⁴² Sonunda Sultan Abdülhamid'in sabrı taşı ve 1882 yazında Abdulmuttalib'i azlederek yerine Avn er-Refik'i atadı.¹⁴³ Bu atama Osmanlı'ya karşı İngiliz-Hicaz komplolarında yeni bir sayfa açmış ve I. Dünya Savaşı sırasında Şerif Hüseyin b. Ali'nin Osmanlı'ya karşı isyanıyla zirveye ulaşmıştır.

141 Abu-Manneh, *Sultan Abdülhamid II and the Sharifs*, s. 12. Shukla'nın kaydına göre üç adet olan mektupların sayısının beş olduğu belirtilmektedir.

142 Abu-Manneh, s. 12, no. 53; Al-'Amr, s. 144.

143 Recep Harraz (Ed-Devletü'l Osmaniye ve Şibh Ceziret'il Arab 1840-1909, Kahire 1980, s. 115) Şerif Abdulaziz'in azledilmesinin sebebini, onun Sultan'ın Hicaz'da zindandayken Mithat Paşa'nın öldürülmesi yolundaki emrini yerine getirmeyi reddetmesi olarak göstermektedir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KÜRDİSTAN VE OSMANLI DEVLETİ

İsyan ve İtaat Arasında

I. 93 Harbine Kadar Kürdistan'da Siyasî, Sosyal ve Ekonomik Şartların Gelişimi

Kürdistan'ın jeopolitik önemi, XVI. Yüzyıl başlarında kendini gösteren Osmanlı-Safevî rekabetiyle birlikte ortaya çıkmıştır. Çoğunluğu Sünni Şafii¹ olan Kürtler, veraset yoluyla devam eden iç bağımsızlıklarını muhafaza etmek şartıyla Osmanlı'dan yana tavır koymuş ve Safevilere karşı onu desteklemişlerdir.² Sultan I. Selim, o sıralar Kürtlerin bu davranışını takdir ederek Kürt tarihçi İdris'i fethedilen toprakların tanzimiyle görevlendirmiş; böylece Kürdistan bölgesi her biri Kürt reislerin idaresine bırakılan on beş sancağa taksim edilmişti.³ Osmanlı Devleti, 1514'den itibaren Kürtlerin savaşçı gücünden faydalanmak istemiş, bu yüzden onları İran'la Gürcistan sınırları boyunca yoğun olarak Ermenistan'a iskân etmiş, sınırı korumak ve kendisine isyan etmemek şartıyla onları tüm vergilerden muaf tutmuştur. Dahası, Kürt emîrlere iktâlar vererek, onları tımar sistemi dahilinde organize etmiş ve onların varlıklarını tanımıştır.⁴

1 Th. Bois, *Kurds, Kurdistan*, in: İA, V, Leiden 1982, s. 475.

2 Bletch Chirguh, *La question Kurde, ses origines et ses causes*, Le Caire 1930, s. 10.

3 *Armenia and Kurdistan*, London, 1920, s. 24-25.

4 Laurent Chabry/Annie Chabry, *Politique et minorités au Proche-Orient*, Paris 1894, s. 254; Hourani, *el-Fikru'l Arabi fi asr'n-nahda*, age., s. 49-50.

Osmanlı Kürdistan'ında önemli rol oynayan Kürt beylikleri arasında en dikkat çekenleri Hizan sonra Harir, daha sonra da Revanduz'daki Sorani Beyliği, Süleymaniye'deki Baban, İmadiye'deki Behdinan ve Cizre'deki Botan beylikleridir. Bunun yanında İran sınırı üzerindeki Belbas, Caf, Hemavend ve Horaman aşiretleri de önemlidir. Bu beylikler ve aşiretlerden herhangi biri tüm Kürdistan'ı tek başına hâkimiyet altına alamamış, ama sürekli birbirleriyle savaşmışlardır. XVIII. Yüzyıldan itibaren Baban Emîrliği en güçlü Kürt beyliği olarak ön plana çıkmış, fakat kendi içindeki aile kavgaları sebebiyle bir sonraki yüzyılda gücünü kaybetmiş, bu da Sorani Emîrliği'nin güçlenip yükselmesine zemin hazırlamıştır. Behdinanîler ise hem Baban hem de Soran beylikleriyle sürekli çatışma halindeydiler.⁵

Kürt beylikleri ve aşiretlerinin büyük çoğunluğu Sünni olmakla birlikte, Osmanlı baskısının arttığı dönemlerde Safevîlerden yardım istemekten çekinmemiş, bu da Osmanlı-Safevî rekabetinin seyrini etkilemiştir. Fakat çok sürmeyecek ve Osmanlılarla Safevîler 1639'da Zohab Anlaşması'yla aralarındaki sürtüşmeye son vererek Kürdistan'ı paylaşacaklardı.⁶ Böylece İran, sınırları dâhilindeki Kürtlerin ve özellikle İran ordusunun başkumandanlığına getirilen Aziz Han sayesinde Mukri kabilesinin savaşçı gücünden faydalandı.⁷

Yarı bağımsız Kürt beylikleri gelişmesini sürdürdü ve önemli beyliklerin sayısı XIX. Yüzyıl başlarında on beşe ulaştı. Bu beyliklerin her birinin başında Osmanlı Devleti'nin olurluğunu alan bir aile vardı. Bu aileler, hayvancılık ve tarıma dayalı feodal-kabile düzeninde yaşayan Kürtler üzerindeki hâkimiyet konusunda bağımsızdılar. Özellikle dünya ile bağlantısı olmayan dağlık bölgelerde Kürt topluluklarının birbiriyle dayanışmasında kan bağıının yanı sıra aşiretçilik, kabile ve köy birlikleri önemli rol oynamıştır.⁸

5 Abdulaziz Nevvar, *Tarihu'l Irak el-hadis*, Kahire 1968, s. 7-8, 99-100.

6 Jemal Nebez, *Kurdistan und seine Revolution*, Nuske 1972, s. 62-63.

7 Chabry, *Politique et minorités*, age., s. 254.

8 Yaklaşık 1908 yılında Osmanlı İmparatorluğu sınırları dâhilinde 350 Kürd kabilesi vardı – İA, V, s. 471-472; Hamid Mahmud İsa, *El-Muşkiletül' Kurdiyye fi's-*

XIX. Yüzyıl ortalarında her üç Kürdistan da göçebe kabilelerden oluşmaktaydı. Düz ovada, dağ eteklerinde ve dağlarda yaşayan Kürtler arasında aşikâr bir sürtüşme mevcuttu. Düz ovada yaşayanlar geçimlerini buğday, tütün, arpa, pirinç üretimiyle sağlıyordu ve bu geçim, derebeyi ile çiftçi arasındaki doğrudan ilişkilere dayalıydı.⁹ Derebeyi, mutlak hâkimiyet sahibiydi. Verginin miktarını, nasıl ödeneceğini ve toplanma şeklini o tayin ederdi.¹⁰ Çiftçiler, ürünlerinin onda birini (öşür) vergi olarak ödüyorlardı. Ayrıca kelle sayısına dayalı olarak hayvan vergisi de vardı. Osmanlı Devleti güçlü olduğu dönemde öşür vergisini bizzat kendisi topluyor; aksi halde köylerde söz sahibi olan ağalar, tek yetkili merci olarak mültezimlik yapıyorlardı.¹¹ Bitlis, Cizre ve Hakkari gibi şehirlerde kültürlü ve burjuva sınıfına mensup olan az sayıda Kürt mevcuttu.¹²

Osmanlı sınırları dâhilindeki Kürt beyleri, XIX. Yüzyıl başlarına kadar iç bağımsızlıklarını muhafaza ettiler;¹³ ama bu durum özellikle Sultan II. Mahmut zamanında (1808-1839) saltanatın ve merkezi yapının güçlenmesiyle birlikte son buldu. Örneğin Yanya (Albanya)da (Tepedelenli) Ali Paşa'nın isyanı 1822'de bastırılmış, Trablus (Libya), Bağdat ve Musul 1831, 1835 yılları arasında istirdat edilmişti. Osmanlı Devleti, bu yeni siyaset çerçevesi dâhilinde Kürt beyleri ve aşiretlerinin yarı bağımsızlıklarına da son verip itaat altına almayı kararlaştırınca, Kürtler haklarını müdafaa etmek amacıyla XIX. Yüzyıl boyunca devam eden bir takım isyan hareketlerine giriştiler.

Kaydetmek gerekir ki, bu Kürt isyanları milli bir şahlanış veya bağımsız bir vatan iddiasına dayanmıyor, aksine yalnızca Osmanlı

şarki'l avsat, Kahire 1992, s. 13.

9 David McDowall, *The Kurds*, London 1992, s. 19-20.

10 Celile Celil ve diğerleri, *El-Hareketü'l Kurdiyye fi'l asri'l hadis*, Abdi Hacı çev., Beyrut 1992, s. 11.

11 C. J. Edmonds, *Kurds, Turks and Arabs*, London 1957, s. 13-14.

12 McDowall, age., s. 20.

13 Gerard Chaliand, Introduction, in: Gerard Chaliand ed. *Peopthe Without a Country*, transl. By Michael Pallis, London 1980, s. 12.

İmparatorluğu'nun girdiği savaşlarda zayıf kaldığı anlarla aynı zamana rastlıyordu.¹⁴ Örneğin 1806-1812'deki Osmanlı-Rus savaşı sırasında Baban Abdurrahman Paşa isyan etmiş,¹⁵ 1826'da Yeniçeri ocaklarının kaldırılmasından¹⁶ sonra ise Revanduz'daki Kürtler isyan bayrağı açmışlardır.¹⁷ Bu isyanların en büyüğü, Musul'dan İran sınırına kadar olan bölgeyi hâkimiyet altında tutan Mir Muhammed ayaklanmasıydı. Mir Muhammed, bir yönetim şekli geliştirmiş, ordu kurmuş, iktisadi kurumlar ihdas etmiş, su kanalları açıp köprüler yaptırmış; kanunlar koymas ve tarih yazımı için bilim adamlarından ve ulemeden oluşan komiteler oluşturmuş ve kendi adına sikke kestirmişti. Fakat 1836 yılında Osmanlı tarafından ortadan kaldırıldı.¹⁸

Mir Muhammed'in isyanı henüz bitmişti ki, bu defa da Bâb-ı Âli'nin 1839'da Nusaybin'de Mehmet Ali Paşa karşısında aldığı yenilgiyi fırsat bilerek Mir Bedirhan Botan'da isyan bayrağı açtı. Bedirhan, Bâb-ı Âli'nin kıskırtmasıyla vergi ödemeyi reddeden Nesturiler ve Keldanilerle çarpıştı.¹⁹ Osmanlı'dan bağımsızlığını ilan eden Bedirhan, Van'dan Musul'a kadar uzanan bölgeyi içine alan bağımsız bir devlette tüm Kürtleri birleştirmeyi amaçlıyordu. Cizre'yi kendine başkent yaparak Kürt bayrağı astı. Yaptığı en önemli işlerden biri de soygun ve eşkıyalığı bitirip, vergi sistemini getirmesi, köylülere toprak dağıtması ve Kürt gençleri tahsil için Avrupa'ya göndermesidir.²⁰ Bedirhan, ayrıca kendi

14 Age., s. 12.

15 Kendal, *The Kurds under the Ottoman Empire*, in: Gerard Chaliand ed., age., s. 26.

16 II. Mahmut zamanında Yeniçeri ocaklarının kaldırılması konusunda benim "Osmanlı Devleti'nde 1879-1839 Yıllarındaki İslahatlarda Batı'nın Tesiri" Beyrut 1975, adlı çalışmamın 85-99, 116-124, 127-138. sayfalarına bkz.

17 İsa, age., s. 14-15.

18 Cemile Celil vd., *El-Hareketü'l Kurdiyye*, s. 15-16.

19 Ebû Şevkî, *Lemehât min tarihi'l intifadât veş-sevrâti'l kurdiyye*, Beyrut 1978, s. 18-19; Philip Farac/Yusuf Kırbac, *El-Mesihyyûn ve'l Yahud fit-tarih el-islami'l Arabi ve't-türki*, Beşir es-Sibai çev., Kahire 1994, s. 146.

20 Celil ve diğerleri, *el-Hareketü'l Kurdiyye*, s. 19.

adına hutbe okutarak, sikke de kestirdi.²¹ Fakat Bâb-ı Âli, 1848'de Hakkari'ye vali tayin ettiği Kürt aşiret reisi Şir Ali (Yezdan Şir)'in yardımıyla bu devletçığı ortadan kaldırdı. Osmanlı Hükümeti daha sonra diğer bağımsız beylikleri tek tek itaat altına aldı ve Osmanlı Kürdistan'ının yönetimini doğrudan merkeze bağladı.²² Aynı sıralarda İran da Osmanlı'yı taklit ederek Mukri ve Erdelan beyliklerini doğrudan yönetimine bağladı.²³

Benzeri Kürt isyanları Kırım harbi ve Rusya'nın Osmanlı ordusunu 1854'de mağlup ederek Beyazıt'ı işgali sırasında da vukû buldu. Şir Ali, Osmanlı ordusunun yanında savaşa girmeyi reddederek Rusya'yla temasa geçip ondan Osmanlı'ya karşı başlattığı harekette kendisine destek vermesini istedi.²⁴ Bitlis ve Musul'u işgal eden Şir Ali, Bağdat-Van-Diyarbakır hattını da ele geçirdi. Önceki Kürt isyanları gibi Şir Ali'nin isyanı da iç sebepler yüzünden başarısız oldu. Şüphesiz bu iç sebeplerin başında, Kürt kabilelerinin sosyal yapısı, birbirlerinden kopuklukları kadar, Osmanlı ve Pers yönetimlerinin altında bulunuyor olmaları geliyordu. Dahası, birbirleriyle anlaşmalarını sağlayacak ortak bir yazı ve konuşma dilinin, ortak bir alfabenin olmaması da önemli rol oynamaktaydı.²⁵ İsyanın başarıya ulaşmamasını etkileyen dış faktörlere gelince, burada hem Rusya'nın Kırım savaşı sebebiyle bağımsız Kürt devleti projesine destek verememesi, hem de Kırım harbinde müttefik olan İngiltere ve Fransa'nın kurulacak bağımsız bir Kürt devletinin daha sonra Rusya'nın nüfuz dairesi içine gireceği endişeleri idi.²⁶

21 Aynı yerde.

22 Nevvar, *Tarihu'l Irak*, s. 134-135.

23 Chabry, s. 254; Edmonds, s. 8.

24 Celil ve diğerleri, s. 24-25.

25 Gassan Selame, *el-Muctema' ve'd-devle fi'l maşriki'l Arabi*, Beyrut 1987, s. 76-77; İsa, age., s. 3-5.

26 İsa, age., s. 31.

2. 1877-1878 Harbi ve Osmanlı Kürdistan'ı Üzerindeki Etkileri

Son Osmanlı-Rus savaşı esnasında ve hemen sonrasında, ortaya çıkan bazı sosyo-ekonomik ve politik sebepler, Kürtleri Osmanlı Devleti'ne karşı isyana sevk etti. Genellikle Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgede geçen bu savaş, Doğu Anadolu'da ekonomik hayatı felce uğratmış; Kürtler savaş sırasında ağır aynî ve nakdî vergiler ödemiş; Osmanlı kuvvetlerinin maişetinin temini ve askerlerin Kürt ailelerinin evlerinde konaklamaları ciddi külfetler doğurmuştu.²⁷ Bu yetmiyormuş gibi, Osmanlı Devleti Kürtlerden asker vermesini de istiyordu.

Osmanlı Hükümeti'nin, Rusya'ya karşı girdiği savaşı sürdürebilmek için emlak ve arazi vergilerini birkaç kez artırması, zaten mahalli aşiret reislerinin zulmü altında inleyen Kürt köylüsünü perişan etmiş; daha önceki kanunlar (1854 arazi kanunu) onu bu sıkıntıdan kurtaramamış ve köylüyü doğrudan devlete vergi ödeyen mükellef haline getirememişti.²⁸ Osmanlı Hükümeti'nin "ağnâm vergisi"ni artırması da göçebe ve yarı göçebe Kürtlerin kuzey taraflarında Rus topraklarına muhaceretine yol açmıştır.²⁹

Bu savaş sırasında Ermeni köylülerin yabancı yardımlarıyla³⁰ nispeten durumlarını düzeltmiş olması sebebiyle, Kürt köylüler toprak ağalarının ve aşiret reislerinin arazilerinde maraba olarak çalışmak, bazen de iş aramak için şehirlere göç etmek zorunda kalmışlardır. Bâb-ı Âli 1880'de çıkardığı bir kanunla Osmanlı lirasının değerini düşürünce ekonomik zorluklar başladığı gibi, fiyatlar da yükseldi.³¹ 1878 ve 1879 yıllarındaki kuraklık mahsulü

27 Celil ve diğerleri, age., s. 31.

28 Vergiler sebebiyle köylüler şahsi mülklerini aşiret reislerinin ve tarikat şeyhlerinin üzerine geçirmiş; onlar da köylüleri ve küçük toprak sahiplerini maraba durumuna düşürmüşlerdi. Bu konuda bkz. Abdulaziz ed-Duri, *et-Tekvînu't-tarihi lil-ümmeti'l arabîyye*, age., s. 128; Shaw II, s. 114-115.

29 Celil ve diğerleri, s. 32.

30 Behrendt, *Nationalismus in Kurdistan*, age., s. 213.

31 Celile Celil, *İntifadatu'l Ekrad 1880*, Beyrut 1979, s. 43-44.

vurunca, yalnızca ekonomik ve içtimaî durum bozulmadı, aynı zamanda sağlık şartları da kötüleştirdi. Kıtılık, açlık ve veba kol gezmeye başladı. Kıtılık, özellikle Diyarbakır ve Musul civarını vurdu. Yalnızca Hakkari'de açlıktan ölenlerin sayısı 10 bin kişiye yükseldi ve halk buğday depolarına hücum etti.³²

Bundan başka başıbozuklar (gayr-ı nizamî Osmanlı savaş güçleri) savaşın bitiminden sonra maaşları kesildiği için çevre köylerde gasp ve soygun işlerine başladıkları gibi, ahaliye de oldukça zulmettiler.³³ Bu olaylar, tabii olarak geniş çiftçi kesiminin öfkelerini celp ettiği gibi, yetkileri “Tanzimat” tarafından kuşa çevrilen Kürt aşiret reisleri³⁴ ve toprak ağalarının galeyana getirdikten başka, bazı dinî tarikatları da iktidara karşı cephe almaya sevk etti.

Kürtler, son Osmanlı-Rus savaşının ilk günlerinden itibaren, hem kendi reislerine hem de Osmanlı askerî makamlarına baş kaldırmaya başladılar. İlk fırsatta tek tek veya toplu olarak kendilerine verilen silah ve yiyeceklerle birlikte firar ediyorlardı. Osmanlı yetkilileri, “Osmanlı Birliği”ne bağlanma konusunda sarf edilen çabalar sonuçsuz kalınca, ellerinde kalan Kürt süvarilerinin atlarını alarak birliklerden kaçmalarını önlemeye çalıştılar.³⁵

Rus ordularının 1877 sonlarında ve bir sonraki yılın başlarında Kars, Beyazıt, Soğanlı ve Hınıs'ta kesin zaferler kazanmasının ardından, Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülüp çökmeye başladığı düşüncesiyle Kürtlerin devlete karşı bağlılıkları hızlı bir şekilde değişti.³⁶ Rusya'nın Erzurum konsolosu İvanoff, amirlerine gönderdiği raporda şöyle diyordu. “Ben, şu anda Kürdistan'ın isyan düşüncesiyle ve isyan hazırlıklarıyla meşgul olduğumu sanıyorum.”³⁷ Gerçekten de Mardin, Hakkari, Behdinan ve Dersim Kürtleri isyan ettiler, ama Osmanlı da onları bir güzel tıraşladı. Bedirhan Bey'in

32 Celile ve diğerleri, s. 32; Celile Celil, age., s. 44.

33 Behrendt, s. 197-98.

34 Arshak Safrastian, *Kurds and Kurdistan*, London 1948, s. 56-57.

35 Celile ve diğerleri, s. 30.

36 Agg., s. 31; Celile, *İntifadatu'l Ekrad*, s. 51.

37 Ebû Şevkî'den naklen, age., s. 44.

oğulları Osman Paşa ve Hüseyin Paşa da isyan ederek Dicle yakınındaki Ceziret ibni Ömer'i işgal ettiler. Osman Paşa kısa süreliğine de olsa bağımsızlığını ilan ederek kendisini Kürdistan emîri ilan etti ve adına hutbe okuttu. Vakıa Kürt savaşçılar üzerlerine gönderilen Osmanlı güçlerine karşı bazı başarılar elde ettilerse de, geri dönen Osmanlı ordusu, 1879 başlarında isyanı bastırarak Osman Paşa ve kardeşini tutukladı.³⁸

Osmanlı-Rus savaşı, yalnızca Kürdistan'ı değil, aynı zamanda ülkenin güney ve kuzeydoğu kesimini de etkilemişti. Bağdat-Basra arasında yaşayan Arap kabileleri de isyan ederek, nehir ulaşımını kestiler ve Dicle nehrinde seyreden teknelerdeki yüklere el koydular. Kerbela ve Nefes de vergi ödemeyi kesip, buralardaki Osmanlı kuvvetlerinin 1877 Aralık ayında Rus cephesine gitmek üzere ayrılmasından sonra, özel bir yönetim kurdular. Kuzeydoğuda şehirli Hıristiyanlar yani Ermeniler Rus işgalcilerle dayanışma içine girdiler.³⁹ Zeytin dağında (Cebel-i Zeytun'da) ve özellikle Maraş'a yakın şehirlerde yaşayan Ermeniler Osmanlı yönetimine karşı başkaldırdılar. Onları, 1878'deki isyanları sırasında Osmanlı kuvvetlerinin gazabından ancak İngiltere'nin Halep konsolosunun araya girmesiyle, devlete sadık kalacakları konusunda taahhütte bulunmaları kurtarabildi.⁴⁰

3. Şeyh Ubeydullah ve Kuzey Anadolu'da bir "Ermeni Devleti" Projesi (1879 kıyımı)

Osmanlı Devleti'nin Kürt emîrliklerini ortadan kaldırıp, aşiretleri itaat altına almasından sonra, imparatorluğun Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları yerlerde sivil önderlikte doğan boşluğu hızlı bir şekilde din adamları, tarikat şeyhleri, çoğu Kâdirî ve Nakşibendî tarikatına mensup aileler doldurdu.⁴¹ Geçmişte tari-

38 Belh C. Şirkuh, *El-Kadiyyetü'l Kurdiyye*, Mısır 1930, s. 47-48.

39 Behrendt, s. 199.

40 Age., s. 202-204 ve 204'de dn.

41 Jwaideh, *The Kurdish Nationalist Movement*, age., s. 212-214. Kâdirî tarikatı Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelere XII. Yüzyıl, Nakşibendilik ise XIV. Yüz-

kat şeyhleri aleni olarak siyasete bulaşmadan sivil yöneticilerden saygı görüyorlardı. Fakat bunlar, Kürt emirliklerinin yıkılmasından sonra ortaya çıkan kargaşa döneminde birbiriyle çekişmeli kabileler, aşiretler ve ağalar arasındaki ihtilaflarda hâkim rolü oynamaya başladılar. Böylece tarikatlar ve din adamları mahalli kimliğin temsilciliğine soyunarak⁴² siyasete bulaşıp kabileler üzerinde nüfuz sahibi oldular.⁴³

Şeyh Ubeydullah (Nehrî) Hakkari'nin Nehri bölgesindeki en büyük Nakşî şeyhi ve aynı zamanda toprak ağası idi. İngiliz konsolosunun yazdığı raporlarda onun "Kürdistan'da en nüfuzlu kişi olduğu"⁴⁴ ve halkın onu sultandan daha üstün gördüğü" kaydedilmektedir.⁴⁵ Ubeydullah, İran Kürtlerinin şeyhin babasının 1836'da İran şahından aldığı imtiyaza istinaden, vergilerini şeyhe ödediklerini ileri sürerek İran hükümetine vergi vermeyi reddetmeye başladıkları 1870'li yılların başlarında ön plana çıktı. Bunun üzerine İran hükümetinin düzenlediği askerî hamle sebebiyle Şeyh Ubeydullah Osmanlı'dan yardım istedi.⁴⁶

1877 ve 1878 yıllarında Rusya'yla yapılan savaşlar sırasında Şeyh Ubeydullah'ın Rusların Osmanlı sultanına karşı kendileriyle işbirliği yapması yolundaki müteaddit tekliflerini reddederek Kuzey Kürdistan'da Osmanlı'yı desteklemesine rağmen, savaşın sona ermesinin ardından devletin kötü yönetimi ve savaş yüzünden bölgenin maruz kaldığı ekonomik çöküntü sebebiyle şeyhle Bâb-ı Âli'nin

yılda girmiştir. Bois, age., s. 475. Osmanlı Devleti başlangıçta Süleymaniye'deki Pers yanlısı Baban emirliğinin önüne set çekmek amacıyla Nakşibendî tarikatını desteklemiş ve tarikat XIX. Yüzyılın ilk üç çeyreğinde hayli yayılmış; fakat Osmanlılar daha sonra tarikat geleneklerinin toplum yapısına ters düştüğü düşüncesiyle bu desteğini çekmişlerdir. Bkz. McDowall, s. 29 ve s. 135'de dn.; karş. Nevvar, age., s. 113.

42 Rober Olson, *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion 1880-1925*, Austin 1989, s. 1-5.

43 McDowall, s. 29.

44 Kendal, s. 31.

45 Jwadeh, s. 218-219'a atfen.

46 Kendal, s. 31.

arası açıldı. Kürdistan'da vaziyetin gerilmesi, onu iki yönlü bir plan uygulamaya sevk etti: Bir yandan Bâb-ı Âli'nin hükümrânlığı altında kendini Osmanlı Kürdistan'ında hâkim kişi haline getirmek (otonomi), diğer yandan bölgeyi Osmanlı ve İran hâkimiyetinden bütünüyle kurtarmak. Bunun için ilk önce 1879'da kısa süreli bir kıyam başlattı. Amacı otonom bir yönetim hakkı elde etmekte. Arkasından ikinci isyanı (1880) başlattı ki, tüm Kürdistan'ı bağımsızlığa kavuşturmak amacını güden bu isyanla önce Osmanlı, arkasından da İran hâkimiyetinden kurtulacaktı. Fakat son anda yapılan bir değişiklikle isyan önce İran'a karşı başlatıldı.

Kürdistan'ın o günkü sosyo-ekonomik şartları ve Osmanlı'nın Rusya karşısında aldığı yenilgi, önce sivil yöneticilerin bastırılması veya oraya buraya dağıtılması sebebiyle, Şeyh Ubeydullah'ın iktidara giden yolunu açmış gibi görünüyordu. Gözler kendisine çevrilmişti. Bir feodal ve din adamı olmasına rağmen, Ubeydullah'a bir "kurtarıcı" ve "siyasî lider" olarak bakılıyordu.⁴⁷

Burada şöyle bir soru sormak gerekiyor: Şeyh Ubeydullah'ın ilk kıyâmı neden 1879'da başladı ve bunun Berlin Konferansı (1878) kararları ve Ermeni meselesiyle ilgisi nedir?

Osmanlı-Rus savaşının Kürdistan'da yol açtığı bir yığın sosyo-ekonomik problemin yanı sıra, Doğu Anadolu'da Kürtlerle Ermeniler arasındaki "jeopolitik" boğuşmanın, Şeyh Ubeydullah'ı otonom veya tam bağımsız bir Kürdistan kurmaya matuf olması hasebiyle önceki Kürt kıyamlarından farklı olan bir isyana alelacele girişmeye iten diğer bir sebep olduğu muhakkak.⁴⁸ Berlin anlaşmasının 61. maddesi Ermeniler konusunda köklü reformlar yapılmasını, Osmanlı Hükümeti'nin anlaşma gereğince Ermenilerin Kürt ve Çerkes saldırılarına karşı korumayı taahhüt etmesi yükümlülüğünü⁴⁹ getirdiği için, İngiltere Hıristiyan ahalinin

47 Aynı yerde.

48 Olson, s. 5-6; Jwaideh, s. 216-232.

49 "The Sublime Porte undertakes to carry out, without further delay, the improvements and reforms demanded by local requirements in the provinces inhabited by the Armenians, and to guarantee their security against the Circassians

Osmanlı'nın yönetimiyle ilgili şikayetlerini, Kürt aşiret reislerinin yaptıklarını dinleyip İstanbul'daki İngiliz büyükelçisine rapor etmeleri amacıyla Anadolu'da Ermenilerin yaşadıkları bölgelere beş askeri ataşe gönderdi.⁵⁰ Bu madde, Kürtler tarafından bu devletin (İngiltere'nin) Anadolu'nun şark vilayetlerini himayesine aldığını açıklamak üzere olduğu şeklinde algılandı. 1879'da İngiliz konsolosunun Van'a gelmesiyle birlikte İngiltere himayesinde otonom bir Ermeni devletinin yakında kurulacağı söylentileri dolaşmaya başladı. Ermeniler, 1878 ve 1881 yılında biri Van'da Karahaç Komitesi (Armaneganlar Komitesi), diğeri Erzurum'da Vatan Müdafileri adı altında iki gizli örgüt kurdular.⁵¹ Kürtler ise söz verilen reformların ve "Ermeni hazırlıklarının" Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurulmasına yol açacağından endişelenip, böyle bir devletin kurulmasının kendilerinin bölgedeki nüfuzlarının zayıflamasına sebep olmasından korktular.⁵²

Şeyh Ubeydullah, Berlin Anlaşması'nın Doğu Anadolu'daki Ermeniler ve Osmanlı'nın Hıristiyan tebaasıyla ilgili maddelerini şu sözlerle yorumladı: "Neler duyuyorum? Ermeniler Van'da bağımsız bir devlete sahip olacak, Nesturîler İngiliz bayrağı dikip kendilerini İngiliz tebaası olarak ilan edecekler. Kadınları ellerine silah almaya davet etme pahasına da olsa,⁵³ buna asla izin vermeyeceğim!" Nesturî gücünün artması, bu dini azınlığın "Tanzimat"tan faydalanması, İngiltere'nin sağladığı himaye ve yabancı misyo-

and Kurds. It will periodically make known the steps taken to this effect to the Powers, who will superintended their application." Hurewitz I, s. 414'den naklen.

50 "... to watch more closely the activities of Turkish Pashas and Kurdish Chiefs, to redress as far as possible the injustices which were brought to their attention and to report to the British Abbasador.."; "They travelled throughout the region of Anatolia and Armenia, listened to petitions... and reported faithfully the misdeads of Pashas and the missery of the people." Behrendt, s. 207, n. 12'den naklen.

51 Behrendt, s. 207, 219-220, no. 23.

52 Olson, s. 5-6; Jwaideh, s. 231-233.

53 Olson, s. 5'den naklen.

nerlerin destekleri sayesinde gerçekleşmişti.⁵⁴ Bu yüzden Kürtler Berlin Anlaşması'nın imzalanmasından sonra Ermeniler lehine reformlar yapılmasını engellemek için harekete geçtiler. Berlin Anlaşması'nın Ermeniler lehine reformlar yapılmasını öngören maddelerin uygulanmasına karşı olduğunu açıkça beyan etmeyen Bâb-ı Âli de Kürtlerin bu hareketlerine sıcak bakıyordu. Şeyh Ubeydullah söz konusu reformlara karşı çıkma konusunda Sultan II. Abdülhamid'in de desteğini sağladı. Hatta sultan, Şeyh Ubeydullah hareketini Ermeni milliyetçiliğini dengeleyebilecek bir vasiya olarak görüyordu.⁵⁵

Şeyh Ubeydullah, 1879'da Bâb-ı Âli'ye karşı isyan için hazırlanmaya,⁵⁶ aynı zamanda Kürdistan dahilinde ve haricinde çeşitli temaslarda bulunmaya başladı. Hıristiyanlara Müslümanlarla eşit statü vereceği vaadiyle Anadolu'da devlete karşı bir başkaldırı düzenlemek için Asurîlerle temasa geçti. Ayrıca Musul'u istila amacıyla Bağdat bedevi şeyhi Ferhan'la da bir anlaşma yaptı.⁵⁷ Diğer yandan Mısır hidivi İsmail Paşa ve Mekke şerifi Hüseyin'in de desteğini sağlamak için temasa geçti.⁵⁸ Zaten bu arada Şerif Hüseyin de Hicaz'da bir Arap halifeliği kurma projesiyle ilgili olarak İngilizlerle görüşmeler yapıyor; Bilad-ı Şam'da Hüseyin'in, Mithat Paşa'nın ve "Beyrut Gizli Cemiyeti"nin casuslarının şüpheli hareketleri gözleniyordu. Şeyh Ubeydullah'ın Mekke şerifine girişeceği kıyam konusunda yardım sağlamak için adam göndermesi, Osmanlı Devleti'ne karşı girişilecek isyan konusunda Hicaz'la Kürdistan arasında ikili ilişkilerin olduğunu düşünmeye sevk etmektedir. Muhtemelen Hicaz'la Kürdistan arasındaki temas halkasını Musul oluşturuyordu. Nitekim Fransız belgelerinden birinde, kurulması planlanan devletin başkenti olacak olan⁵⁹ Musul'un Hicaz örgüt-

54 Nevvar, *Tarihu'l Irak*, s. 112.

55 Jwaideh, s. 240-247; Behrendt, s. 225, n. 16; *Armenia and Kurdistan*, s. 25.

56 Celil, *İntifadatu'l Ekrad*, s. 51.

57 Age., s. 52, 55.

58 Kendal, s. 31.

59 Celil, *İntifadatu'l Ekrad*, s. 52.

lenmesinin⁶⁰ merkezlerinden olduğu belirtilmektedir. Gerçekten de Şerif Hüseyin'in 1879 sonbaharında Osmanlı sultanına karşı kıskırtmak amacıyla Arap ve İslam dünyasına heyetler gönderirken, bir Hicaz heyeti de gizlice Kürdistan'ı ziyaret etmişti.

Şeyh Ubeydullah, isyan hareketinin başladığı andan itibaren bağımsız Kürdistan projesinin Küçük Asya'daki uluslar arası dengeyle ilgili olduğunu, özellikle Rusya ve İngiltere olmak üzere yabancı desteğiyle gerçekleşebileceğini anlamıştı. Bu yüzden Rusya'nın desteğini kazanmak amacıyla onun Van ve Erzurum konsololarıyla temasa geçti. Şeyh, Erzurum konsolosu vasıtasıyla Rusya'dan bağımsız Kürdistan'ın kendi himayesi altında kurulmasını üstlenmesini istiyordu.⁶¹ Şeyh, ayrıca Van konsolosuna da bölgedeki tüm ulaşım yolları Kürtlerin kontrolünde olduğu için, Rusya'yla İngiltere arasında Küçük Asya'da çıkabilecek bir savaşta Kürdistan'm stratejik önemini vurguluyordu.⁶²

1879 Aralık ayında Rusya'nın Tebriz'deki konsolosu gönderdiği raporda şöyle diyecetti: "Bugünlerde Şeyh Ubeydullah Türkiye Kürdistan'ından ayrı bağımsız bir devlet kurup başına geçmeyi planlıyor. Musul'u kendisine başkent olarak seçmiş."⁶³ Bundan kısa süre önce ise İstanbul'daki Rus büyükelçisi İgnatiev, Kafkaslardaki Rus orduları komutanına çektiği telgrafta Kürtlerin dostluğunu kazanmak için onlarla gizli ilişkiler kurulması gerektiğini bildiriyordu.⁶⁴ Ne var ki Rusya bağımsız bir Kürt devletinin kurulmasından yana değildi. Petersburg, Osmanlı Devleti'yle girdiği savaştan bitkin vaziyette çekilip İran sınırına yakın bölgelerde Teke Türkmenlerin isyanını bastırmakla uğraştığı⁶⁵ bir sırada,

60 İsmail, Documents T 14, *De la Porte à Waddington*, no. 22, Beyrouth 9.10.1879, s. 114.

61 Celil, *İntifadatu'l Ekrad*, s. 51-52.

62 Ebu Şevki, age., s. 61-62.

63 Age., s. 61; Celil, *İntifadatu'l Ekrad*, s. 52.

64 Celil ve diğerleri, *El-Hareketü'l Kurdiyye*, s. 30.

65 Kendal, s. 31; Richard A. Pierce, *Russian Central Asia 1867-1917*, Berkeley, 1960, s. 38-42

siyasî bir Kürt oluşumuna rıza göstermenin Berlin Anlaşması gereğince kazanmış olduğu Kürt topraklarını kaybetmek anlamına geleceği görüşündeydi.⁶⁶ Diğer yandan Petersburg, Şeyh Ubeydullah gibi ateşli bir dindar sofinin yönetiminde kurulacak bir Kürt devletinin kendisi için tehlike teşkil edeceği kanaatindeydi.⁶⁷ Zaten Nakşibendîlerin Dağıstan ve Çeçenistan'da Şeyh Şamil önderliğinde XIX. Yüzyılın kırklı ellili yıllarında yaptıklarını henüz unutmamıştı.⁶⁸

İngiltere'ye gelince, o da Rusya'nın nüfuz sahası içinde kalacak ve onun oyuncağı olacak veya kurulacak devletin İran'ı endişelendirerek onu Rusya'nın kucağına itecek bağımsız bir Ermeni devletinin kurulmasından korkuyordu.⁶⁹ İngiltere, geçmişte de Bedirhan ve Şir Ali'nin isyanlarına karşı çıkmış ve Kürtleri birbirine düşürmüştü.⁷⁰ Bu yüzden Şeyh Ubeydullah'ın hareketlerini kuşku ile izlemiş, onun Hakkari dışındaki temaslarını gözlemiş, son Osmanlı-Rus savaşı sırasında ve sonrasında Bâb-ı Âli'yi Kürdistan'daki nüfuz sahibi liderleri uzaklaştırmaya teşvik etmişti.⁷¹ Ayrıca Asurîlere de Kürt isyanına destek vermeleri için baskı yapıyordu.⁷² Dahası, rüşvetler vererek ve vaatlerde bulunarak da Kürtleri kendi yanına çekmeye çalışıyordu. Kaynaklarda belirtildiğine göre İngiltere'nin Van konsolos yardımcısı Clayton, 1879'da Şeyh Ubeydullah'ı Başkala'daki karargahında ziyaret edip anlaşmış,⁷³ şeyh de kendisine hükümetine ulaştırması için bir mektup vermiştir. Aynı kaynaklar, bu görüşmenin ardından Kürdistan'ı vuran kıtlık sebebiyle İngiltere'nin insani yardım adı altında Kürtlere gemilerle silah, gıda maddesi, önemli mik-

66 Olson, s. 6-7.

67 Age., s. 7.

68 Vincent Monteil, *Les Musulmans soviétiques*, Paris 1982, s. 21; Chantal Lemerrier, et-Turuk es-sufiyye fi şimali'l karkaz, "İçtihad", 6(1990), s. 263.

69 Olson, s. 7.

70 Ebu Şevki, s. 61-62.

71 Celil, *İntifadatu'l Ekrad*, s. 56-57; Celil ve diğerleri, *El-Hareketü'l Kurdiyye*, s. 33.

72 Celil, *İntifadatu'l Ekrad*, s. 62-63.

73 Ebu Şevki, s. 62-63.

tarda mühimmat gönderdiğini belirtmektedir.⁷⁴ Şunu da kaydetmek gerekir ki, yapılan bu yardımlar İngiltere'nin bağımsız Kürt devletinin kurulmasına karşı çıkmaktan vazgeçtiği anlamına gelmiyordu. Çünkü Kürtlerin silahlandırılarak Rusya'nın Fırat vadisinde ve oradan Hindistan'a doğru ilerlemesini engelleyebilecek bir güç olarak kullanılması İngiltere'nin çıkarları icabıydı.⁷⁵

Şeyh Ubeydullah, isyanı başlatmadan önce Bâb-ı Âli'yle anlaşıp Osmanlı hâkimiyeti altında otonom bir Kürdistan kurulması için görüşmelerde bulundu. Ölünceye kadar kurulacak otonom devletin başında kendisinin bulunmasını şart koştu ve emrindeki vilayetlerin cizye ve vergilerini âdet-i veçhile Osmanlı hazinesine ödemeyi taahhüt etti.⁷⁶

Ne var ki, Bâb-ı Âli, Şeyh Ubeydullah'ın umduğunun aksine hareket ederek Kürdistan'daki uluslar arası dengenin aleyhine olarak değişmesini kabul etmedi ve projeyi reddetti.⁷⁷ Diğer yandan, Osmanlı Devleti Şeyh Ubeydullah'm isyan çıkarmaktaki niyetini anlamıştı. Bâb-ı Âli'nin icraatları konusunda tarihçi Celil şöyle diyor: "İsyan hazırlıklarından haberdar olan Osmanlı Hükümeti, onu önlemek için bir dizi tedbirler aldı. 1879 sonbaharında 14. kolordu kumandanı Müşir Semih Paşa'ya geniş yetkiler verdi. Paşa, askerî operasyonlara başlamadan önce Erzurum, Azerbaycan, Musul, Diyarbakır, Van ve Hakkari civarındaki diğer bölgelere askeri yığınaklar yaptığı gibi, halkın isyan başlatan şeyhe katılmaması için Hakkari'nin civar Kürt bölgeleriyle ulaşımını sağlayan yolları da tuttu."⁷⁸

74 Age., s. 62; Kendal, 31; Erhard Franz, *Kurden und Kurdistan*, Hamburg 1986, s. 134.

75 Celil, *Intifadatu'l Ekrad*, s. 30.

76 Ubeydullah'ın Bâb-ı Âli'ye yaptığı teklifin İngilizce metni aşağıdadır: "... that he sould be recognized as a semi-independent prince. A condition of laying down his arms, he proposed that the country should be formed into an autonomous tributary province, of which he should be named governor-general for life", *The Times*, 28. 10. 1879.

77 Behrendt, s.221.

78 Celil ve diğerleri, age., s. 31.

Şeyh Ubeydullah'ı korumakla görevli 900 Kürt savaşçı Osmanlı ordusunun hücumunu durduramadı. Şeyhin bastırılmasından⁷⁹ sonra diğer kabile reisleri daha ilk çarpışmada yenildiler.⁸⁰ Bu felaketle birlikte projesinin suya düştüğünü gören Şeyh Ubeydullah Osmanlı sultanına tekrar bağlılık yemini edip, durumun karışıklığından faydalanarak eşkiyalık ve yol kesmekle uğraşan Kürt kabilelerini tedip etme sözü verdi.⁸¹ Onun Kürt önderliğinde kalmasını bağımsız Ermeni devleti kurma çabalarının önünün alınması için gerekli gören Sultan da şeyhi affetti.

4. Şeyh Ubeydullah: Birleşik ve Bağımsız Kürdistan Projesinde Büyük İntifada (1880)

Şeyh Ubeydullah, birinci intifadanın başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından, Osmanlı ve İran Kürdistan'ını içine alan büyük bir isyan için yeni bir geziye hazırlanmaya başlayarak, savaşçı toplamaya girişti. İngiliz raporlarına göre kendisine her gün 500-1000 kadar savaşçı iltihak ediyordu.⁸² Kendisine katılanlar, mutasavvıflardan ve kabile savaşçılarından oluşuyordu ki, bunlar arasında en önemli aşiret, Hamza Ağa yönetimindeki İranlı Mangur aşiretiydi.⁸³ 15 Şubat 1880'de üst düzey bir Rus subayı Kafkasya'daki genelkurmaylığa gönderdiği raporda şöyle diyordu: "Şeyh (Ubeydullah) Türkiye'nin şu anki zayıf durumundan faydalanarak ve Osmanlı Devleti'nin tam anlamıyla çökmeye başladığı varsayımıyla Türkiye'den ayrılmak ve tam bağımsızlık elde etmek niyetinde..."⁸⁴

Fakat 1880'da şeyhin plan ve projelerinde birden köklü bir değişiklik görüyoruz. Kürtler, bu isyandan önce Osmanlı ve İran

79 Kaynaklar, şeyhin 1979 kıyamını 1880'deki genel isyanın provası olarak görmektedirler.

80 Behrendt, s. 215.

81 Age., s. 215.

82 Celil ve diğerleri, *El-Hareketü'l Kurdiyye*, s. 33.

83 Franz, *Kurden und Kurdistan*, age., s. 134.

84 Celil, *İntifadatu'l Ekrad*, s. 51.

Kürtlerini kucaklayan bağımsız bir devlet için değil, soygun ve eşkıyalık yapabilmek⁸⁵ veya biraz daha fazla mahalli serbesti ve yahut yaşadıkları topraklarda daha güçlü bir pozisyon elde etmek için isyan ediyorlardı. Fakat 1880'da Şeyh Ubeydullah'ın isyanıyla birlikte durum değişmişti.⁸⁶ XIX. Yüzyıldaki Kürt hareketleri tarihinde, Kürt aşiret ve derebeyi yapısından gelen bir lider, münferiden de olsa, ilk defa “ümme” ve “vatan” kelimelerini kullanmak, halkının kültürel ve ırkî özelliklerine odaklanmak suretiyle, tüm Kürtleri bağımsız bir oluşumda birleşmeye davet eden “milliyetçi” bir konuşma yapıyordu.

Şeyh Ubeydullah, 1880 Eylül ve Ekim ayında isyan bayrağını açtığında, Kürdistan'daki Amerikan misyoner heyetinde doktor olarak bulunan Joseph Cochran'a ve İran Urmiye'sinin hâkimi İkbâluddevle'ye birer mektup gönderdi.⁸⁷ Birinci mektupta şöyle denilmektedir: “500 bin aileden oluşan Kürt topluluğu, bağımsız bir ulustur. Onun dini de (diğer dinlerden farklıdır); şeriat ve görenekleri kendilerine özgüdür.. Biz bağımsız bir halkız.. Biz de diğer halkların sahip olduğu ayrıcalıklara sahip olarak kendi çıkarlarımızı gözetmek istiyoruz.”⁸⁸ Urmiye hâkimine yazdığı mektupta ise şöyle diyordu: “.. İran Kürtleri ve Osmanlı Kürtleri birleşip tek bir halk olmaya, kendilerine özgü bir sistem yaratmaya karar verdiler.”⁸⁹

85 Aynı yerde; “Semeratu'l Fenûn”, sayı 191, tarih 17.10.1878.

86 Hassan Arfa, *The Kurds*, London ect., 1968, s. 23-24.

87 Kaynaklar, Ubeydullah'ın ilk mektubu doktor Cochran'a mı yoksa İngiliz konsolos yardımcısı Clatyon'a mı gönderdiği konusunda farklı bilgiler veriyorlar. Behrendt, eserinin 62-63. sayfasında bu mektubun içeriğini yayınlayan ilk kişinin Safrastian olduğu görüşünde. Bkz. Safrastian, *Kurds and Kurdistan*.

88 “The Kurdish nation, consisting of more than 500.000 families, is a people apart. Their religion is different (to that of others), and ther laws and customs ar distinct”.. “Auch wir sinde ine selbständige Nation... so dass .. wir... Vorrechte geniessen, wie die anderen Nationen”, Olson, s. 2 ve Behrendt, s. 217-218'den naklen. Şeyh Ubeydullah tarafından “vatan” kelimesi 1880 Temmuzunda Şemdinan'daki kongre sırasında kullanılmıştır. Ebu Şevki, s. 52.

89 Behrendt, age., s. 217, dn. 16.

Şeyh Ubeydullah, tüm Kürdistan'ı içine alacak bir Kürt devletinin kurulmasının Doğu Anadolu'daki Hıristiyanların tepkilerine yol açacağını, özellikle geçmişten beri Müslüman Kürtlerle Hıristiyanlar (Ermeniler, Nesturiler, Keldaniler ve Asuriler) arasındaki din ve etnik çatışmaların olmuş olmasının bu iki tarafın bir araya gelmesinin önünde bir engel teşkil edeceğini biliyordu. Yine de Şeyh Ubeydullah İngiltere'nin ve dolayısıyla Doğu Anadolu'daki Hıristiyanların birleşik Müslüman Kürdistan'la ilgili şüphelerini izale etmek için gayret gösterdi. Önce İngiltere'nin Anadolu'daki başkonsolosu Abbot'la temasa geçerek, ona isyan niyeti hakkında bilgi verdikten başka, amacının yalnızca Kürdistan'da güvenliği ve düzeni sağlamak olduğunu bildirdi. Sonra bölgedeki Hıristiyanlara karşı gelecekte takip edeceği siyasette Hıristiyanlara Müslümanlarla aynı hakları vereceğini, kendi okulları ve kiliselerini açmaya müsamaha göstereceğini konsolosa bildirirken, ondan bu konuda kendisine uluslar arası destek sağlamasını talep etti.⁹⁰

Şeyh Ubeydullah, 1880 Temmuz sonlarında, Kürdistan'daki Kürt aşiret reislerine mektuplar gönderdikten sonra, o güne kadar Kürt bağımsızlık hareketleri tahinin en büyük kongresini Şemdinan'da topladı. Kongreye 220 aşiret reisi, din adamı, toprak ağası ve âyân katıldı.⁹¹ Kongreye Süleymaniye, İmadiye, Hüraman, Botan, Sason, Siirt, Muş, Van ve İran Kürdistan'ından heyetler geldi.

Şeyh Ubeydullah, kongre boyunca hedefinin hem Osmanlı hem de İran hükümetlerine karşı bir isyana girişmek için tüm Kürt aşiretleri arasında birlik sağlamak olduğunu belirtti. Ayrıca bağımsız Kürdistan'ın kurulması gerektiğine de işaret ederek "Bu mürtedlerin eşkıyalığı, onlara karşı katlandığımız muhannet ve tahammül artık yeter.. Bu iki devlet (Osmanlı ve İran) bizim gelişmemizi engelleyen tökezletme taşı gibidir" dedi.⁹²

90 Celil, *İntifadatu'l Ekrad*, s. 72.

91 Ebu Şevki, s. 65.

92 Celil ve diğerleri, *el-Hareketü'l Kurdiyye*, s. 34.

Ebû Şevki, Şeyh Ubeydullah'ın torunlarından birine dayandırarak, onun sözü edilen kongredeki konuşmasının şu şekilde olduğunu nakletmektedir: “Osmanlı İmparatorluğu 550 yıl önce kuruldu. Osmanlılar iktidara gayr-ı meşru şekilde geldiler. Osmanlı Hükümeti 400-500 yıl hüküm sürdükten sonra İslam dininden çözümlere küfür yoluna saptı ve ondan sonra zayıflayıp çökmeye başladı. Bu yüzdendir ki ey değerli oğullarımız,” diye ilave etti Şeyh Ubeydullah, “baba ve dedelerimizin tavsiyesine uyararak bu azgın Türklerin boyunduruk ve zulmüne katlanmaya bir son verelim. Kendimizi kurtarmamız gerekir. Yalnızca biz Osmanlı Türkiyesi'ndeki Kürtler değil, İran'daki Kürtler de bu iki zalim ve prangacı devletten kurtulmalıyız. Ecdadımız, din yolunda⁹³ ve vatanın bağımsızlığı için kanımızı feda etmemizi bize emretmiştir.”⁹⁴

Şeyh Ubeydullah'ın mektubundan, bağımsız Kürdistan'ın kurulması için Osmanlı yönetiminden kurtulmanın, hedefleri arasında atılması gerekli ilk adımlardan biri olduğu anlaşılıyor. Dolayısıyla kongrede alınan “Kürt aşiretlerini” Osmanlı Devleti'nin karşısına dikme fikrini reddedip, onları Bâb-ı Âli'nin siyasetine uygun olarak Anadolu Ermeni ve Hıristiyanların üzerine sevk etmeyi tercih eden ve Devlet-i Aliyye'yi destekleyen Kürt önderlere yönelmeyi gerekli gördü. Şeyh, Kürtlerle Ermeniler arasında çıkacak çatışmanın, Kürtler üzerinde olumsuz etki yaratacağı ve Avrupa'nın öfkelerini celp edeceği konusunda uyardıktan başka, Kürtlerin Ermenileri yok etmesi halinde artık Osmanlı'nın kendilerine ihtiyaç duymayacağını ve bütün satvetini Kürtlere yönelteceğini belirtti.⁹⁵

Şeyh'in Doğu Anadolu'daki Ermenilere beslediği âtufete rağmen, Ermeniler yine de onun hareketlerinden kuşkulanmaya başladılar. 20 Haziran 1880'de Ermeni patriği, İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Guschen'e gönderdiği mektupta Osmanlı Devleti'nin

93 Şeyh Ubeydullah “din yolunda..” derken herhalde Osmanlı ve İranlıları kâfir olarak görüyor olmalıydı.

94 Ebu Şevki, age., s. 52.

95 Behrendt, s. 218-219.

Ermenileri çökertmek amacıyla Kürtlere arka çıktığını bildirdi. Mektupta şöyle deniliyordu:

“Ermeni davasını çökertip Osmanlı'nın karşısına Kürt meselesi gibi yeni bir dava olarak çıkmak isteyen bir Kürt çetesi, Osmanlı Hükümeti'nin teşvikiyle kurulmaya çalışılıyor. Osmanlı'nın takip ettiği siyaset bu çetenin kurulmasına zemin hazırlamıştır. Şeyh Ubeydullah... bu çetenin lideridir. Bu çete huzursuzluğu körüklüyor. Çünkü onun amacı Türkiye dahilinde bir devlet kurmaktır. Onlar Ermenileri (Hakkari)... bölgesinden kovmak için pek çok vahşi yollara başvurmaktadırlar.”

15 Eylülde yani isyanın başlamasından iki hafta önce, Şeyh Ubeydullah, Urmiye hâkimine gönderdiği mektupta aldığı isyan kararının haklı sebebi olarak İran ve Osmanlı makamlarının Kürtleri önemsememelerini, İran'daki ve Hakkari'deki Şikak kabilelerine kötü muamele etmelerini gösteriyor ve bu yüzden İran ve Türkiye Kürtlerinin “ortak bir devlet kurma kararı aldıklarını” belirtiyordu.⁹⁶

Fakat Şeyh Ubeydullah, diğer Kürt aşiret reislerinin Bâb-ı Âli'ye karşı girişilecek bir Kürt isyanına şiddetle karşı çıkmaları yüzünden, ister istemez programında değişiklik yapmak zorunda kaldı ve İran Kürtleri nezdindeki büyük nüfuzuna, onları kendi çevresinde toplayan Sünni zihniyetine ve bu Kürtlerin Fars hükümetine karşı beslediği kine güvenerek önce İran'a saldırmaya, daha sonra da Osmanlı'ya hücum etmeye karar verdi. Kürtlerin İran'da kazanacağı zaferlerin Türkiye Kürdistan'ındaki muarızlarını Bâb-ı Âli'ye karşı silah doğrultma konusunda cesaretlendireceği düşüncesindeydi. Şeyh, planındaki değişikliği şu sözlerle izah ediyordu: “Kürdistan'ın bir kısmı İran'ın hâkimiyetinde olduğu için, daha zayıf ülkeye karşı başlatacağımız savaş, kardeşlerimizin hürriyete kavuşmalarını sağlayacaktır. Azerbaycan gibi zengin ve bereketli toprakların efendileri olduğumuzda, diğer düşmanımıza yani Osmanlılara karşı savaşa girmek için de yeterli kaynağa sahip olacağız.”⁹⁷

96 Celil, *İntifadatu'l Ekrad*, s. 35.

97 Celil ve diğerleri, *El-Hareketü'l Kurdiyye*, s. 35.

Şeyh, Osmanlı Devleti'ne karşı kötü niyetlerini gizlemek için Bâb-ı Âli'ye fethedeceği İran topraklarında sultanın hükümlerini tanıyacağını bildirdi.⁹⁸ Bâb-ı Âli, "Kürt tehlikesini" İran üzerine yönlendirmeyi onu başından savma vesilesi olarak gördü.⁹⁹

Ebû Şevki, Osmanlı Hükümeti'nin başlangıçta Şeyh Ubeydullah ve yardımcılarını cesaretlendirerek, onları İran üzerine sürdüğünü; sultanın Bahri Bey adlı bir adamının şeyhi Hakkari'deki karargahında ziyaret ettiğini, onun şeyhle birlikte Mamaş, Mangur vb. rakip Kürt kabilelerini birleştirerek İran'a karşı yekcephe haline getirdiğini, sonra bu ikisinin İngiliz silahlarıyla mücehhez önemli miktarda askerle saflarını takviye ettiklerini belirtmektedir.¹⁰⁰

1880 Tişrin-i Evvelinde İran Kürdistan'ın her noktasında aniden bir isyan başlatıldı. Hazırlanan plana göre Kürt isyancılar önce Soğukbulak'ı (Mahabad) ele geçirecek, arkasından Tebriz'e yürüyeceklerdi. İran'daki Merkur'da oluşturulan ikinci kolun vazifesi, birinci kolun güvenliğini sağlamak ve stratejik Urmiye şehrini ele geçirmektir. Üçüncü kol ise Bradost'da toplanıp Urmiye'nin batı kesimini, Salmas ve Hoy'u ele geçirecekti. Son iki kolu bizat Şeyh Ubeydullah kumanda edecekti.¹⁰¹

Sayıları 20 bin, kimi kaynaklara göre 70-80 bin¹⁰² kadar olan Kürtler ilk başlarda hızlı başarılar elde ettiler. Bazı Kürt birlikleri kendilerine karşı direnen Urmiye'ye kadar vardılar. Diğer birlikler ise İranlı valinin kaçması sebebiyle hiçbir direnişle karşılaşmadan Soğukbulak'ı ele geçirdiler. Kürtler Soğukbulak'ta geçici bir hükümet kurdular;¹⁰³ Miyandevav, Milikan ve Maraga'nın düşmesinden sonra Azerbaycan'ın başkenti Tebriz üzerine yürüdüler. Fethedilen şehirlerdeki ahali Ubeydullah'ı bir "kurtarıcı" olarak karşıladı.¹⁰⁴

98 Chabry, *Politique et Minorités*, s. 225; Franz, s. 134.

99 Kendal, s. 32.

100 Ebu Şevki, s. 63-64.

101 Celil ve diğerleri, *El-Hareketül Kurdiyye*, s. 35.

102 Ebu Şevki, s. 67; Franz, s. 134; Kendal, s. 32.

103 Celil ve diğerleri, *El-Hareketül Kurdiyye*, s. 36.

104 Age., s. 35.

Fakat İran hemen toparlandı ve karşı saldırıya geçerek Kürtlere Urmiye ve Tebriz açıklarında ağır darbeler indirdi. Kürtler darma-
dağın olarak geri çekildikleri şehirleri yağmalayarak savaş meyda-
nından kaçtılar.¹⁰⁵ Osmanlı sultanı, 20 Kasım'da Ubeydullah'a bir
mektup göndererek ondan din adına silahını bırakmasını istedi.¹⁰⁶
Fakat mektup geç ulaşmıştı. Çünkü İran ordusu aynı ayın orta-
larında üstünlüğü ele geçirmiş, Türkiye Kürdistan'ına doğru ka-
çan Kürt savaş artıklarını takibe başlamıştı ve yolu üzerine çıkan
Kürt köylerini yerle bir etmekteydi.¹⁰⁷ İran'ın İstanbul'daki bü-
yükelçisi, Ubeydullah'ın silah bırakmasını sultanın çağrısına uy-
duğundan değil, ülkesinin ordularının zaferlerinden kaynaklan-
dığını açıkladı.¹⁰⁸

Birçok kaynak Rusya'nın Bâb-ı Âli'ye Kürt isyanını durdur-
ması için baskı yaptığını, İngiltere'nin ise Osmanlı kuvvetlerinin
Türkiye Kürdistan'ına dönen Kürtleri kuşatma altına almasını,¹⁰⁹
Âsitâne'ye (İstanbul'a) sultanla anlaşmaya gelen Şeyh Ubeydullah'ın
tutuklanmasını İran'la Osmanlı arasındaki anlaşmanın sonucu
olduğunu düşünüyordu; fakat Behrendt rivayeti şiddetle reddet-
mekte ve Bâb-ı Âli'nin İran Kürtlerinin isyana kalkıştıklarını inkâr
ederek,¹¹⁰ olayın şeyhin oğullarından birinin ve bazı Kürt reisler-
inin, özellikle de İran'daki Mangur aşireti reisi Hamza Ağa'nın
başının altından çıktığını ileri sürmek suretiyle Şeyh Ubeydullah'ı
İngiliz ve İran büyükelçileri karşısında güçlü bir şekilde savun-
duğunu belirtmektedir.¹¹¹ Olson, Bâb-ı Âli'nin kendi toprakla-
rına dönen Şeyh Ubeydullah'm yönetimi altında olmayan Kürt-

105 Arfa, *The Kurds*, age., s. 24.

106 PAAA, Asien G. Rdb 1. bd. 1, *Hatzfeldt an Bismarck*, Nr. 374, A 7387, Pera 20.11. 1880.

107 Behrendt, s. 224.

108 PAAA, Asien G. Rdb 1. bd. 1, *Hatzfeldt an Bismarck*, Nr. 374, A 7387, Pera 20.11. 1880.

109 Bu konuda bkz. Safrastian, s. 63; Jwaideh, s. 265; Kendal, s. 32.

110 Behrendt, s. 224; dn. 15, s. 224-225.

111 İstanbul'da Bâb-ı Âli'den İran büyükelçiliğine 25 Ekim 1880'de gönderilen mek-
tupta şöyle deniliyordu: "... Osmanlı Kürtleri bu isyana katılmamışlardır. Şeyh

leri de teshir edip isyana sevk etmesinden korkarak, ona karşı tavır aldığını ileri sürmektedir.¹¹² Celile Celil, Bâb-ı Âli'nin Kürt isyanını İran üzerine tevcih edip, sıkı gözetim altında tuttuğunu ileri sürerken,¹¹³ Chabry, Ubeydullah'ın amacının İran topraklarında Bâb-ı Âli'nin himayesinde “milli bir Kürt devleti” kurmak olduğuna inanmaktadır.¹¹⁴

Kürt isyanının sona ermesine ve Kürtlerin gerek İran ve gerekse Osmanlı topraklarında hiçbir şey elde edememelerine rağmen, Osmanlı sultanı, Ermenilere ve onların ayrılıkçı siyasetlerine bir tepki olarak, Doğu Anadolu'da Ermenilerle Kürtlerin arasını bozmak amacıyla bir “Kürt birliği”¹¹⁵ oluşturarak ondan istifade etmek için Kürt liderine şefkatle yaklaşım, diplomatik davranmıştır.¹¹⁶ Dolayısıyla sultan, Şeyh Ubeydullah'ı İstanbul'a davet etmiş, ona hediyeler vermiş, sarayına yakın bir konakta misafir etmiş; sonra da Ermenilere karşı hazırladığı projesine uygun olarak İran Kürtlerinin Doğu Anadolu'ya göç etmeleri konusunda onunla anlaşmıştır.¹¹⁷ Sultan, aynı sıralarda Şeyh Ubeydullah'ın talebi üzerine Osmanlı Kürdistan'ındaki Kürtlerin durumunu araştır-

Ubeydullah oğlunun İran'da giriştiği bir işten dolayı isyanın sorumlusu olarak görülemez.”

Aynı Bâb-ı Âli bir sonraki ayın 28'nde İran büyükelçisine gönderdiği bir başka mektupta ise şöyle diyordu: “Şeyh Ubeydullah isyandan sorumlu tutulamaz; olaylar tafsilatlı araştırıldığında asıl sorumlunun Hamza Ağa ve Azerbaycan dışında baskı altına alınan halkın bir kesimi olduğu görülecektir.” – Behrendt, s. 224, no. 15'den naklen.

112 Olson, s. 6-7.

113 Celil, *İntifadatu'l Ekrad*, s. 74; Chabry, *Politique et Minorités*, s. 255.

114 Chabry, aynı yerde.

115 PAAA. OG 9, 1, bd. 4, Oppenheim an Honenlohe-Schillingsfürst, Nr. 104, A10352, Oberkassel (Siegburg), 28.7.1900: Die Hamidje-Regimenten in oberen Mesopotamien und an Abhänge der kurdischen Berge und ihre Bedeutung für die Bagdatbahn; PAAA, Asien G. Rdb 1. bd. 1, *Hatzfeldt an Bismarck*, Nr. 374, A 7387, Pera 20.11. 1880.

116 Aynı belge; ve Safrastian, s. 63-66.

117 PAAA, Asien G. Rdb 1. bd. 1, *Hatzfeldt an Bismarck*, Nr. 168, 14818, Büyükdere 5.8.1881.

mak için bir heyet göndermiştir.¹¹⁸ Fakat şeyh Âsitâne'deki sürgün yerinde fazla kalmadı ve kaçarak Hakkari'ye ulaşıp Urma kale-sine bekindi ve programsız bir şekilde Osmanlı'ya karşı Rusya'nın desteğini sağlamaya çalıştı.¹¹⁹ Ama Osmanlı zaptiyeleri onu yakalayarak 1882 Kasımında Mekke'ye hacca gönderdiler. Şeyh bir sonraki yıl hayatını kaybetti.¹²⁰

Şeyh Ubeydullah'ın vefatıyla birlikte Sultan II. Abdulhamid'in 1890'da Kürtleri "Hamidiye Alayları"na dahil etmesinden¹²¹ sonra Türkiye Kürdistan'ında herhangi bir Kürt ayaklanması olmadı. Böylece Osmanlı sultanı, Hamidiye Alayları programıyla Kürtleri Osmanlı sistemi ve "İslam Birliği" ideolojisi çerçevesi dahiline alarak, onları Hıristiyan Ermenilerin milli ayaklanmalarına karşı bir set olarak kullanmıştır. Fakat kaydetmek gerekir ki, İslam Birliği sayesinde Kürtler devletsiz bir halk olarak hayatta kalmayı başarmışlardır.¹²²

118 PAAA, Asien G. Rdb 1. bd. 1, *Hatzfeldt an Bismarck*, Nr. 393, A 7705, Pera 20.12. 1880.

119 Ebu Şevki, s. 71.

120 Kendal, s. 32.

121 Bu konuda müsteşrik Oppenheim'in Alman arşivindeki dosyasına bkz. ve ayrıca krş. Olson, s. 7-15.

122 Chabry, *Politique et Minorités* adlı eserinde şöyle demektedir: ".. La discorde, la pispersion et les antagonismes tribaux, l'action dénationalisante d'un Islam.. en revanche, Türcs et Arabes, surent beaucoup mieux utiliser à leurs fins nationales, autant de facteurs qui contribuèrent à faire des Kurdes une nation sans Etat."

BEŞİNCİ BÖLÜM

93 HARBİ VE ARNAVUT MİLLİYETÇİLİĞİNİN CANLANMASINDAKİ ROLÜ

1. Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk

Bağımsızlığını kazandığı 1912 yılına¹ kadar, Arnavutluğun siyasi varlığından veya bağımsız bir siyasi oluşum olduğundan söz etmek mümkün değildir. Arnavutluk, coğrafya ve sekene itibarıyla, doğu kesimi güneyde Karadağ'dan başlayarak Arta Körfezi'ne kadar uzanan Adriyatik sahilindedir ve bu topraklarda eski İllirlerin soyundan gelen bir halk yaşamaktadır. Bunların kuzeyde yaşayanlarına Ghegs, güneyde yaşayanlarına Tosks denilir. Gheglerle Tosklar arasında İşkumbi nehri akar. Arnavutluk, sırasıyla Roma ve Bizans imparatorluklarının hâkimiyetinde yaşamış, Miladi VI. Yüzyıldan itibaren komşu Slavyan halkların saldırılarına, bunu müteakiben ise X-XV. Yüzyıllar arasında Yunanlıların ve İtalyanların baskılarına maruz kalmıştır. Bölgede gerçekleşen din, ırk ve mezhep kökenli kaynaşmalar neticesinde Alban (Arnavut) halkı birbirine rakip iki gruba bölünmüş; bir grup Roma Kilisesi'ne bağlanırken, diğeri İstanbul'daki Yunan Ortodoks Kilisesi'ne bağlanmıştır.²

1 Arnavutluk'un bağımsızlığı 28 Kasım 1912'de Vlora şehrinde ilan edildi. Bir sonraki yılın 29 Temmuzunda ise büyük devletler Arnavutluk'u kendi nezaretinde bağlantısız bir prenslik sayarak, mesahasını 28 bin km² ve 800 bin nüfus olarak belirledi. Bkz. Muhammed Mufako, *Es-Sakâfetü'l Albaniyye fi'l ebcediyyeti'l arabîyye*, "Alemül ma'rife" dizisi, 68 (1983), s. 33-34. Biz bu kitapta Arnavutluk terimini daha geniş kapsamlı olarak kullanacağız. Dolayısıyla bizim Arnavutluk'la kastettiğimiz bölge İşkodra, Manastır, Kosova ve Yanya (Janina) vilayetleridir ki, 1912'den itibaren "Arnavut" denilen tek bir halkın oturduğu topraklardır.

2 Bu konuda bkz. Abdulaziz Şenavi, *Ed-devletü'l Osmaniye, devletün islamiyyatün müftera aleyha*, c. 4, Kahire 1986, s. 1843; Ali Hasun, *El-Osmaniyyun fi'l Balkân*,

1375 yılından itibaren Osmanlılar Arnavutluk'un güney ve orta kesimini fethederek, yerli güçlerle ve Osmanlı'nın Arnavutluk sahilini ve limanlarını ele geçirmeleri halinde ticari çıkarları zarar görecektir olan Venedik'le şiddetli çatışmalara girdiler.³ Osmanlılar, XV. Yüzyıl boyunca en şiddetlisi 1443 ve 1468 yıllarında İskender Bek isyanı olan bir dizi isyanı bastırmak amacıyla kuzeyde dağlık bölgelerde ilerlemekte büyük sıkıntılarla karşılaştılar. İskender Bek, Osmanlıların Macaristan'da savaş halinde olmasından faydalanarak Papalık, Macaristan, Venedik ve Napoli'den aldığı yardımlar sayesinde isyan bayrağı açarak bir çeyrek yüzyıl boyunca Osmanlı ilerlemesini engelledi. Osmanlılar, 1449-1463 yılları arasında onu itaat altına almak için hücum üzerine hücumda bulundular ve nihayet onun ölümünden sonra Venedik'e karşı (1463-1479) kesin zaferler kazanarak Arnavutluk'un işgalini tamamladılar.⁴ XVI. Yüzyılın başlarından itibaren Arnavutluk artık serâpâ bir Osmanlı eyaletiydi.

Osmanlı sultanları ilk başlarda Arnavutları kendi yanlarına çekmek için bir hayli gayret gösterdiler; iktâlar verip bazı vergilerden muaf tuttular, önemli bir kesimini hâkim tabaka arasına dahil ederek, aralarından bazılarını sadrazam dahi yaptılar.⁵ Arnavutlar, gönüllü olarak Osmanlı ordusuna katılarak, verdikleri hizmetler karşılığında tımarlar elde ettiler. Pek çoğu da devşirme sistemine uygun olarak kapıkulu askerleri arasına katılmıştır.⁶ Takip edilen bu siyaset, pek çok Arnavut'un İslam'ı kabul etmesinde

2. baskı, Beyrut/Dımaşk 1986, s. 29-30; Mustafa Mü'min, *Kasematu'l Alemi'l İslami el-muasır*, Daru'l Feth 1974, s. 466; Halil İnalçık, Arnavutluk, in: EI 2, vol. I, Liden-London 1960, s. 651.

3 Şenavi, 4/1846.

4 Age., s. 1849-1851; İnalçık, s. 651.

5 En önemli sadrazam ailelerinden biri Köprülü ailesidir ki, XVII. Yüzyıl boyunca ve bir sonraki yüzyılın ilk senelerinde bu aileden beş kişi sadrazam olmuştur. Bir araştırmacının tespitine göre en az 30 sadrazam Arnavut asıllıydı. Ayrıca pek çok Arnavut vali ve sancak beyi olarak görev yapmıştır. Bkz. Şenavi, 4/1861; İnalçık, s. 656.

6 İnalçık, s. 656.

etkili oldu ki, zaten Osmanlının da Avrupa'da yayılmak için takip ettiği siyaset bu idi.⁷ Peki Arnavutluk Müslüman çoğunluğun yaşadığı bir bölgeye nasıl dönüşmüştü?

XVII-XVIII. Yüzyıllar boyunca Osmanlı Devleti Arnavutları Müslümanlaştırma işini⁸ oldukça sıkı tuttu ve devşirme oğlanları⁹ cizye ve vergiden kurtulmak, topraklarını muhafaza etmek veya tımar sahibi olmak amacıyla bu siyasete olumlu yanıt verdiler.¹⁰ Arnavut Katolik Kilisesi birbirine karıştığı gibi, Osmanlılar dahi Katolik Arnavutların kilise müdavimlerinin hızlı bir şekilde Müslüman olmasından duydukları rahatsızlık sebebiyle Papalıkla, Katolik devletlerle ve özellikle Avusturya'yla temasa geçmelerinden endişeye kapıldılar. Yine de XVII. Yüzyılda Katoliklerin sayısında hızlı bir düşüş yaşandı.¹¹

Ülkenin güney kesimindeki Rum kiliselerine bağlı olan Arnavutlara gelince, İslamlaştırma siyaseti onlar arasında pek etkili olmadı. Çünkü onlar o zamana kadar yabancı bir devletin (Rusya'nın) aracı haline gelmemişlerdi. Fakat XVIII. Yüzyılın başlarından, tam olarak Osmanlı-Rus harbinden (1868-1974) itibaren Rusya, Osmanlı Devleti sınırları dahilindeki Ortodoksların himayeciliğine soyunup, bunu ve dini bağları istismar ederek onları Bâb-ı Âli aleyhine kışkırtmaya başlayınca durum birden değişti. Tepedelenli Ali Paşa'nın (1744-1822) ülkenin güneyinde yer alan Yanya'daki hâkimiyet döneminde Bâb-ı Âli'nin de desteklemesiyle hızlı bir İslamlaşma hadisesi yaşandı.¹²

Müslüman olmayı kabul etmeyip Arnavutluk'tan İtalya, Sicilya, Sardunya ve Yunanistan'a muhaceret eden Hıristiyanlara karşılık

7 Mufako, s. 16-18; İnalçık, s. 656.

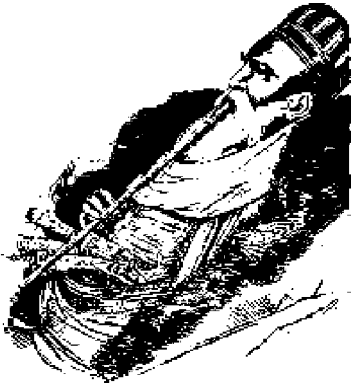
8 Bu konuda bkz. Michel Balivet, Aux origins de l'islamisation des Balkans Ottomane, in: *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée*, 66, 4(1992), Les Balkans a l'Empire Ottomane, s. 11-22..

9 Peter Bartl, Die albanischen Muslimen zur Zeit der nationalen Unabhängigkeitsbewegung (1878-1912), Wiesbaden 1968, s. 20, İnalçık, s. 656.

10 İnalçık, s. 652, 656.

11 Bartl, s. 8-24.

12 Aynı yerde, s. 24-26.



Tepedelendi Ali Paşa

yönden direnmesini sağladığını kaydetmektedir.¹⁵

XIX. Yüzyılın son çeyreğinde bu ülkedeki Müslümanlar toplam nüfusun %70'ni oluşturuyor ve güney ve orta kesimleri işgal ediyorlardı. %20'yi oluşturan Ortodokslar ise Yunanistan sınırına yakın yerlerde yoğunlaşmışlardı. Ülkenin kuzeyindeki Katolikler, dağlık bölgelerde ve yine dağlı Müslümanlarla yan yana yaşıyorlardı, fakat bölgenin genel nüfusunun ancak %10'nu oluşturuyorlardı. 1875'de Arnavutların toplam nüfusu 1,4 milyona ulaşmıştı ve bunun 600 bini İşkumi nehrinin kuzey sahiline saçılmış bulunan Ghegslerdi ki, bunların da 1/3 Müslüman, diğer 1/3 Katolik'ti. Güneydeki Tosks'ların oluşturduğu 800 bin kişinin ise 3/4 Müslüman, kalanları Yunan kilisesine bağlı Katoliklerdi.¹⁶

Osmanlı'nın güneyde doğrudan Arnavutları hâkimiyet altına aldığı dönemde, en meşhurları Hotti kabilesi olan on dokuz Katolik aşiret Drin nehrinin kuzey sahilini, beş Katolik aşireti ise aynı nehrin güney sahilini elinde tutuyorlardı ki, bunların en meş-

13 İnalçık, s. 652, 654.

14 Michael Schmidt-Neke, *Geschichtliche Grundlage*, in: Klaus-Detlev Grothusen ed. *Albanien*, Göttingen 1993, s. 29. Arnavutlukta İslamî yayılış ve Müslümanların yüzdesi konusunda krş. Ek 19.

15 Age., dn. 10, s. 29.

16 Georges Castellan, *Histoire des Balkans XIV^{ème}-XX^{ème} siècles*, Paris 1991, s. 358-359.

huru da Mirdite kabilesiydi. Osmanlı Devleti, Venediklilere karşı kendilerine destek veren Hotti kabilesini Drina'nın kuzey sahilindeki diğer kabilelere tercih ediyordu. Mirdite kabilesi ise Rumeli ordusunun güçlü öncülerini oluşturuyordu. 1881'de Arnavutluk'un kuzeyindeki kabilelerin toplam nüfusu 68 bine ulaşmıştı.¹⁷ Bâb-ı Âli, savaşlarda ve Arnavutluk ile Rumeli arasındaki geçitleri korumada devlete askerî hizmet vermeleri (her haneden bir er¹⁸) sebebiyle bu kabileleri cizyeden muaf tutmuştu.¹⁹ Bu kabileler "bayraktar" veya "sancak" denilen bir komutanın idaresinde askeri bir nizama sahiptiler. Bâb-ı Âli'nin Tanzimat döneminde silahlılarından tecrit ederek ordu saflarına katmak istemesi üzerine bunlar devlete karşı isyan bayrağı açmıştır.²⁰

Osmanlılar, tüm Arnavutluk topraklarını devletin mülkü (miri arazileri) olarak görüyorlar ve orada askeri iktâların (sipahi ocaklarının) teşkiline yol açan tımar sistemi uyguluyorlardı. XV. Yüzyılda Hıristiyanlar da Müslüman olmasalar dahi devlete sadık kalmak şartıyla tımar elde edebilirlerdi. 1431/32 yılına ait bir tımar senedinde Arnavut sancağındaki tımar sahiplerinin %16'nın Hıristiyan olduğu belirtilmektedir.²¹ Fakat tımar sahibi olmanın Müslümanlığı kabul etme şartına bağlanması üzerine Hıristiyan tımar sahiplerinin sayısında hızlı bir düşüş yaşanmıştır.²² Aslen Hıristiyan olan eski iktâ sahibi ailelerin çoğu Osmanlı tımar sistemiyle uyum sağlamıştı ve iktâ arazilerini genişletmek için Osmanlı vergi sistemindeki boşluklardan yararlanan âyân tabakasının ortaya çıktığı XVIII. Yüzyılda ve sonraki yüzyılın başlarında geniş iktâlar vardı.

Âyânlar ve tımar sahipleri – tımar sisteminin 1831'de ilgasına kadar, - cizye hariç tüm vergileri toplayan devlet mültezimleriydiler. Cizye ve öşür vergisi ise Osmanlı Devleti'nin en önemli

17 İnalçık, s. 652.

18 Süssheim, Arnauts, in:EI 1, vol. 1/Leiden/London 1913, s. 451.

19 İnalçık, s. 652.

20 Şenavi, 4/1856-1857.

21 Bartl, s. 18.

22 Aynı yerde; İnalçık, 652-654.

vergileriydi.²³ Arnavutlukta geniş nüfuz sahibi iktâ sahipleri arasında kuzeydeki Ghegs bölgesinde Boşatlı, geneyde ise Tepe-delenli Ali Paşa aileleriydi. Bu iki aile, Bâb-ı Âli nezdinde yarı bağımsızdılar.²⁴

1415 ve 1417 yıllarında Osmanlı yönetimi Arnavutluk'u bir eyalet haline getirdi ve bu idari sistem 1466'ya kadar devam etti. O tarihten sonra ise fetih hareketleri gereğince Arnavutluk eyaleti on dokuz şehirli dört sancağa taksim edildi: İskenderiye,²⁵ Elbasan, Ohri ve Avlonya.²⁶

1864 ve 1867 yılları arasında eyalet teşkil kanunlarına uygun olarak Arnavutluk dört vilayete taksim edildi: İşkodra, Kosova, Manastır ve Yanya. Birincisine İşkodra ve Dıraç (Durazzo) sancağı vardı. Kosova vilayeti, Priştine, Peç (İpek), Prizren, Üsküp (Skobje), Yeni Bazar ve Taşlıca (Plevlje); Manastır vilayeti Debre (Dibra), Elbasan, Manastır, Görice (Korça) ve Servia; Yanya vilayeti ise Berat, Ergeri (Gjrokasta), Yanya ve Preveze sancaklarından oluşuyordu.²⁷

2. Arnavutluk'ta Sosyo-Ekonomik Değişimler ve Milli Kıpırdanmalar

Diğer Balkan devletleri gibi Arnavutluk pazar ekonomisi de XIX. Yüzyılda bir gelişme kaydederek, feodal toplumun temel ekonomisi olan tabii ekonominin yerini aldı. Doğudan yeni zanaatların ülkeye girişi, ülkenin gelişimi,²⁸ şehirlerde ve ticaret merkezlerinde nüfusun artışı, birinden diğerine, köylerden şehirlere doğru nüfus akımı bu değişimde önemli rol oynadı. Böylece önemli kesimi Yahudi göçmenlerden oluşan şehirli bir tacir sınıfı türedi. Bu tacirler dışarıyla olan bağlantıları sayesinde

23 İnalçık, s. 655-657.

24 Age., s. 657.

25 Daha sonra bu isim İşkodra şeklini aldı.

26 İnalçık, s. 656.

27 Bartl, s. 37-86.

28 Mufako, s. 92.

kendi merkezini güçlendirdiği gibi, Batılı liberalizme ve Yunan kültürüne adaptasyonu da sağladılar.²⁹

Tarım alanında uğraşanların önemli bir kısmı sahil kesimindeki küçük arazi sahibi olan çiftçilerdi; diğerleri ise beylerin ve iktâ sahiplerinin icarcılarıydılar. Kuzeyde kabilecilik ağır basarken, çiftçilerin ahalinin %95'ni oluşturduğu güneyde iktâ sistemi geçerliydi.³⁰ 1831'de tımar sistemi kaldırılınca Arnavut köylüleri derebeylerin istibdadından kurtuldular, ama bu defa da Osmanlı bürokratlarının eline düştüler. Tabii olarak vergilerin artmasından, fiyatların değişmesinden, elde ettiklerinin azlığından ve borçlanmaktan şikayet etmeye başladılar, ama daha da önemlisi askerlik hizmeti yükümlülüğünden sızlanıyorlardı. İmparatorluğun sürekli savaş halinde olması sebebiyle askerlik süresinin uzayıp gitmesi durumlarını kötü yönde etkilemekle kalmıyor, ayrıca topraklarını da işleyemiyorlardı. Böylece sosyo-ekonomik durumları bozuldu; birçoğu topraklarını satıp derebeylerin yanında maraba olarak çalışmak veya şehirlere yahut ülke dışında bir yerlere göç etmek zorunda kaldı.³¹

Osmanlı Devleti, 1822'de Yanya'da Ali Paşa'nın işini bitirdikten³² sonra onun çok geniş iktâ arazilerine el koyarak,³³ zaten bitmiş olan köylülerin aleyhine olacak şekilde sahip olduğu toprak miktarını artırdı.³⁴ Aynı sıralarda âyanlar, ağalar ve bir noktaya kadar tacirler, kendi sosyo-ekonomik merkezlerini sağlamlaştırmak için Osmanlı siyaset ve idaresiyle iç içe olmaları ve mülklerini artırmaları sayesinde çiftliklerin sayısı arttı. Bazıları birkaç

29 Stefanaq Polo/Arben Puto, *Histoire le l'Albanie des origines à nos jours*, Roanne Carole Rogel, Paris, s. d., s. 125; Schmidt-Neke, s. 23; Wandering Monk and the Balkan National Awakening, in: William Haddad/William Ochsenwald eds. "Nationalism in a Non-National State. The Dissolution of the Ottoman Empire, Colombus 1977, s. 79-81. Krş İnalçık, s. 656.

30 L.S. Stavrianos, *The Balkans Since 1453*, New York ect. 1958, s. 498.

31 Polo/Puto, *Histoire*, s. 126.

32 Edward S. Creasy, *History of the Ottoman Turks*, repr. Beirut 1961, s. 499-501.

33 İnalçık, s. 655, 657.

34 Polo/Puto, s. 126.

bin dönüm mesahaya sahip toprakların sahipleri oldular. Bu çiftlik sahibi aileler yavaş yavaş pazarları da ele geçirdiler ve değişik ürünlere değişik vergiler saldılar.³⁵

Fakat Osmanlı Devleti'nin uyguladığı reformlar (Tanzimat) umulanın aksine Arnavutluk'taki ahaliyi memnun etmedi. Çünkü şahsi çıkarları Osmanlı bürokratlarının çıkarlarıyla örtüşen ve küçük azınlığı oluşturan derebeyleri, tacirler ve din adamları hariç, Müslüman ve Hıristiyanların ağırlıklı kesimi bu reformları reddetmişti. Örneğin Müslümanlar geçmiştekinden daha uzun süreli olan askerlik kanununa (6 Eylül 1843) itiraz ederken,³⁶ Hıristiyanlar kendilerine salınan cizye miktarının artırılmasından şikayetçiydiler.³⁷ Şehirlerde ise ahali Osmanlı bürokrasisine, vergilerin ağırlığına ve ülke servetlerinin Arnavutluk dışına götürülmesine karşı çıkıyordu. Ayrıca bağımsızlıklarını sınırlayan Osmanlı merkezîyetçiliği de dağlı Hıristiyanların hoşuna gitmiyordu.³⁸ Arnavutlar, Tanzimat'a ülkelerinin yeniden fethi gözüyle bakıyorlardı.³⁹ 1840'lardan itibaren kendini gösteren isyan hareketlerini bastırmak amacıyla yeni bir idari sistem geliştirmesi için 1861'de Bâb-ı Âli'nin gönderdiği Cevdet Paşa da bir şey yapamadı.⁴⁰

Osmanlı yönetimi aleyhine gelişen Arnavutluk muhalefeti iki yönde seyretti. Birincisi ülkenin çeşitli yerlerinde farklı çitçi isyanlarında kendini gösterdi ve esas olarak askere alma kanununa

35 Çiftliklerin gelişimi konusunda bkz. Schmidt-Neke, s. 31. Bicakcia, Toptani, Vrioni, Libohova ve Vlor'a'ya sahip olan derebeyi ailelerinden her biri 2025-4050 dönüm arasında değişen arazilere sahipti. Bu aileler yavaş yavaş pazarları da ele geçirecek, her türlü mahsul için kendi lehlerinde vergiler saldılar. Bkz. Polo/Puto, s. 127.

36 Castelleian, *Histoire*, s. 359; Schmidt-Neke, s. 31.

37 İnalçık, s. 656.

38 Polo/Puto, s. 126.

39 Johannes Faensen, *Die albanische Notionalbewegung*, Berlin 1980, Anm. 12, s. 16.

40 Stanford J. Shaw/Ezel Kural Shaw, *The Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. II, Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey 1808-1975, Cambridge 1977, s. 65.

karşı şekillendi (=İslamî hareketler).⁴¹ Bu hareketler, milli duyguyu uyandırarak köylü komitelerinin kendi aralarında koordinasyonuna yol açtığı için,⁴² XIX. Yüzyılda geleneksel sosyo-ekonomik çerçevenin (asker toplama ve vergiler)⁴³ dışına taşıdı. İkincisi Arnavut kültür hareketinde kendini gösterdi. Arnavutların Türk, Rum veya Slav değil, kendine özgü dili ve kültürü (İllir uygarlığı) olan etnik bir topluluğun üyeleri olduklarını söyleyen XIX. Yüzyılda yapılmış çeşitli araştırmalara istinaden belli bir kesim, Arnavutlar arasında milli duyguları uyandırmak için harekete geçti.⁴⁴ Bu kültürlü kesim, Arnavut halkının değişik kesimlerini ortaçağ toplumu olmaktan kurtulup, din ve etnik temelli değerler üzerine kurulmuş, milli çıkarlarını ön planda tutan gelişmiş ülkelerin yolunda yürüme konusunda bilinçlendirmeye başladı.⁴⁵

Osmanlı yönetimi altında aktif bir Arnavut muhalefeti yapma imkanı olmadığı için, bu muhalefet milliyetçi akımların fikri-siyasî damarı olan sürgünde⁴⁶ (İtalya, Romanya, Yunanistan ve Mısır) Arnavutlar arasında ortak kimlik konusunu gündeme taşıyarak gelişti. Oluşan muhalefete göre ülkeyi Osmanlı yönetiminden kurtarmak veya komşu Balkan devletlerinin Arnavutluk toprakları üzerindeki emellerinin önüne set çekmek amacıyla askeri bir mücadeleye girmeden önce toplumun siyasî yönden bilinçlendirilmesi şarttı. Çünkü askeri mücadele, eğitimle ve milli kültürün yayılmasıyla sürdürülebilirdi. İşte bu iki hareket (çiftçi hareketi ve kültürel hareket) Arnavutların Osmanlı hâkimiyetine karşı giriştiği mücadelenin alamet-i farikası ve “Arnavut milliyetçiliği”nin dirilişinin başlangıcı oldu.⁴⁷

41 Castellan, s. 359; Polo/Puto, s. 127. Krş. Cevad el-Azzavi, *Ed-Devletü'l Osmaniye*, Beyrut/Florida 1994, s. 77.

42 Polo/Puto, *Histoire*, s. 129.

43 Schmidt-Neke, *Geschichtliche Grundlagen*, age., s. 29.

44 Anton Logoreci, *The Albanians*, London 1977, s. 45.

45 Castellan, s. 359; Polo/Puto, s. 134.

46 Edgar Hosch, *Geschichte der Balkanländer*, Stuttgart usw. 1968, p. 118; Castellan, *Histoire*, s. 359. Castellan (s. 60) 1850 yılında yalnızca İstanbul'da 60 bin kadar Arnavut'un bulunduğunu, Mısır, Yunanistan, Romanya, İtalya, Güney Rusya, Amerika ve Avustralya'da da Arnavutların olduğunu belirtmektedir.

47 Polo/Puto, s. 129f.

Osmanlı Devleti, gelişen Arnavut muhalefeti karşısında “böl-yönet” politikasına sarıldı. Kuzeyle güney arasındaki ırkı ve dinî bölünmenin yanı sıra coğrafi ulaşım zorluğu ve çok kültürlülük, Arnavutları birbirinden koparıırken, sağlam bir milli şuurun oluşumunu da engellemiştir ki,⁴⁸ bu durum Osmanlıları dinî grupları birbirinden koparıp onlarla din ve etnik bazda işbirliği yapmaya teşvik etmiştir. Böylece Osmanlı yönetimi meseleyi Müslüman-Hıristiyan eksenine kaydırarak,⁴⁹ Müslümanlara “siz Osmanlısınız”, Ortodokslara “Siz Rumsunuz”, Katoliklere ise “Siz Roma Kilisesi’ne bağlı bir azınlıksınız” diyerek muamelede bulunmuş;⁵⁰ buna karşılık âyanları, toprak sahiplerini, tacirleri ve Müslüman din adamlarını kendine yakınlaştırarak, devlet merkezinde üst düzey idarî ve askerî makamların kapılarını onların önünde sonuna kadar açmıştır.⁵¹ Dahası, Osmanlılar Helen, İtalyan ve Avusturya kültürüyle yoğrulmuş diğer gruplarla ilişkilerini önlemek amacıyla buradaki Müslümanları Osmanlı-İslam kültürüyle kuşatmışlardır.

Osmanlıların Arnavut dini gruplarının farklı kültürlerine karşı uyguladıkları siyaset, esasen milli bir direniş hareketine yol açmaması için tek tip bir Arnavut kültürünün gelişmesini engelleme amacına matuftu. Peki, Osmanlılar bu siyaseti bölgede nasıl uygulamış ve Arnavutların tepkileri ne olmuştu?

3. Kültür Hareketi: Müslümanlar ve Arnavut Milliyetçiliği

Arnavut kültür hareketi, 1830’lardan itibaren milli bir Arnavut medresesi kurulması, Arnavutçanın öğretilmesi ve dilin yabancı etkilerden arındırılması teşebbüsleriyle temsil edilmiştir.⁵² Arnavut

48 Gotthold Rhode, *Die Staaten Südosteuropas vom Berliner Kongress bis zum Ausgang des 1. Weltkriegs (1878-1918)*, in: Theoder Schieder ed. *Europa im Zeitalter der Nationalstaaten und europäische Weltpolitik bis zum Ersten Weltkrieg*, Bd. 6, Stuttgart 1973, s. 577f.

49 Schmidt-Neke, *Geschichtliche Grundlagen*, s. 31.

50 Logoreci, s. 37, 38.

51 İnalçık, s. 656; Şenavi, 4/1681.

52 Mufako, s. 45-46.

dili geçmiş yüzyıllarda çökmüş, temel kelimeler kaybolmuş⁵³ ve onların yerini yabancı sözcükler ve deyimler almıştı. Gerçi evlerde ve pazarlarda insanlar Arnavutça konuşuyorlardı ama yazıya geçirilmiş bir edebiyatları yoktu.⁵⁴ Buna karşılık Arnavutluk'ta İslam'ın yayılması Arapçanın Yunanca ve İtalyancayı bastırmasına zemin hazırlamıştı. Arap-İslam kültürünün etkileri, XVII. Yüzyılda zirveye ulaşmış; hatta Arnavutça birkaç yüzyıl boyunca Arap-İslam kültüründen etkilenmeyi sürdürmüş ve nihayet İslam'ın Arnavut toplumunda kökleşmenin zirvesine ulaştığı XIX. Yüzyılın başlarına kadar böyle devam etmişti.⁵⁵

1830 yılı başlarına kadar Arnavutluk'ta eğitim Müslümanlar için Osmanlıca ve Arapça, Ortodoks ve Katolikler içinse Rumca ve İtalyancaydı.⁵⁶ Her ne kadar 1845'de tedrisat projesi Osmanlı Devleti'nde laik eğitim veren medreseler kurulmasını öngörüyorsa da, etnik grupların dillerinin öğretilmesi önündeki kapı hâlâ açıktı.⁵⁷ Bâb-ı Âli, milli bir medresenin kurulmasına ve arkasından milli kültürün gelişmesine yol açacağı endişesiyle Müslüman Arnavutların Arnavut diliyle eğitim veren kendilerine ait bir tâlim kurumu oluşturmalarını reddetti.⁵⁸ Hâlbuki Ortodoks ve Katoliklerin Rumca ve İtalyanca eğitim yapmalarına izin vermişti. Bundan güdülen amaç, her grubun kendi dini kültür dairesinde kalması, bu kültürün onları kültürel ve etnik yönden kendi potasında eritip sonunda onları Yunanlılaştırması veya İtalya ve Avusturya tebaası haline getirmesiydi.⁵⁹

Bâb-ı Âli bu çok kültürlülük ve dillilik ortamında kendi nüfuzunu muhafaza etmek amacıyla, bir yandan Hıristiyanları kendi içinde, diğer yandan onlarla Müslümanlar arasında fikri ve kültü-

53 Şenavi, 4/1872.

54 Sati' el-Husri, *Nüşuu fikreti'l kavmiyye*, s. 110-112.

55 Mufako, s. 45, 47-48.

56 El-Husri, age., s. 112.

57 Castellan, *Histoire des Balkans*, s. 360.

58 Stavro Skendi, *The Albanian National Awakening 1878-1912*, Princeton 1967, s. 471.

59 Mufako, s. 46-47; Rhode, *Die Staaten Südosteuropas*, age., s. 577f.

rel bir kaynaşma olmasına engellemek için iki tarafı birbirinden ayıran “din parapeti”ni kullandı. Çok dilliliğin ortadan kaldırılıp tek Arnavut diline dönülmesi, Osmanlılara göre, Arnavutların geçmişlerini keşfetmeleri ve tabii olarak milli bir uyanışın şahlanışına yardımcı olabilecek ortak bir edebiyatın doğuşuna katkıda bulunabilirdi.⁶⁰

Osmanlı'nın ayrıştırmacı eğitim üzerine kurulu siyaseti, Tanzimat döneminde aralarında Arnavut diliyle eğitim veren hiçbir okulun yer almadığı birçok yeni medresenin kurulmasına yol açtı.⁶¹ İslam dinini yaymak ve Arnavutluk Müslümanların fikren ve siyaseten devletle bütünleşmesini güçlendirmek için Osmanlı medreselerinin sayısı artırıldı.⁶² 1878'de Flora, Berat ve Ergeri sancaklarında 80 Osmanlı medresesi ve 163 Rum okulu varken, bir tek Arnavut okulu yoktu.⁶³

Fener Rum Patrikhanesi de Bâb-ı Âli'nin ayrıştırmacı eğitim siyasetini destekliyordu. Çünkü o da Arnavutlardaki milli kıpırdanmaların kendi çıkarlarına zarar vermesinden, Ortodoks Arnavutların kendi nüfuz dairesinden çıkmasında birinci adım⁶⁴ olan Latin alfabeli Arnavutçanın Rumcanın yerini almasından korkuyordu.⁶⁵ Bu yüzden ki Rum Kilisesi Arnavutluk'taki okullarının sayısını artırıp, Ortodoks Arnavutları kültürel ve etnik yönden emmek suretiyle, güya Arnavutların Rum asıllı oldukları şeklindeki bazı görüşlere dayanarak onları Rumlaştırmak⁶⁶ amacıyla Epir'de

60 Stavrianos, *The Balkans*, s. 501-505; Skendi, s. 132-133.

61 Arnavutça eğitim yapılan ilk medrese 1881'de açıldı. 1885'de ikincisi, bir sonraki yıl üçüncüsü ve 1891 yılında ise dördüncüsü onu takip etti. Bkz. Bartl, *Die albanischen Muslimen*, s. 147; Logoreci, s. 38.

62 Logoreci, s. 37.

63 Castellan, *Histoire*, s. 360.

64 Polo/Puto, s. 135, 153-154.

65 Muhammed Mufako'ya göre (s. 45-46, 63-64) Arap alfabesinin Latin alfabesiyle yer değiştirmesi, Arnavutların Doğuyla ilişkisinin kesilerek Batı kültürüyle yoğrulması demektir ve bu, Yüzyıl sonlarındaki Arnavut milli kalkışmaları esnasında açıkça görülmüştü.

66 Mufako, s. 46-47.

ve diğer bölgelerde görevi Rumcaı yaygınlaştırmak olan bir kültür cemiyeti kurdu.⁶⁷

Osmanlı yetkilileri, Arnavut milli kimliğinin tebellür etmesinin temel eşiği olan dil ve kültürlerinin ihyası konusundaki ısrarlı taleplerini görmezden geldiler.⁶⁸ Ama buna karşılık gelişmekte olan Arnavut milli kimlik arayış hareketini geliştirmeye çalıştılar.⁶⁹ 1840'lardan itibaren Osmanlı'nın ülke sınırları dahilindeki sıkı kontrolü karşısında, sürgünde gelişen Arnavut kültür ve milli uyanış hareketi, bir yandan Arnavut kültür ve diliyle ilgili çalışmalar yapan yazarlar yetiştirirken, bir yandan da milli duyguları dini inançların önünde tutan ve ülkenin geleceğini düşünen mütefekkirler yetiştirdi.⁷⁰

Sürgündeki Hıristiyan Arnavutların fikir öncüleri arasında en başta Naum Veqiharxhi (1797- 1854) Konstantin Kristofordhi (1830-1895) gelir. Veqiharxhi'ye göre milli dilin ihmali ve yabancı dillerin kullanımı Arnavutluk'un kültürel ve siyasi çehresini bulanıklaştırmıştır.⁷¹ Veqiharxhi, ülke insanının maruz kaldığı problemi şu sözlerle özetliyordu: “*Bilgiden mahrum edilen bir halk, köledir; bilgi ancak ana dille sağlanır.*”⁷² Ona göre bu çıkmazdan kurtuluşun yolu, ülkenin “kölelik bağlarından” kurtuluşunun ve milliyet fikrinin aşılmasının⁷³ tek yolu olarak gördüğü Arnavutçanın mutlak ihyasıydı.⁷⁴

İkinci mütefekkir Kristofordhi ise, Arnavut dilinin Arnavut halkının varlığının ve haklarının ifadesi için son derece önemli olduğu görüşündeydi. Kristofordhi şöyle diyordu: “Eğer Arna-

67 Castellan, s. 360.

68 Schmidt-Neke, s. 31.

69 Castellan, s. 360.

70 Skendi, *The Albanian National Awakening*, age., s. 115.

71 Fraensen, *Die albanische Nationalbewegung*, age., s. 27.

72 Logoreci, s. 39.

73 “... la langue nationale... voyait non seulement un ferment qui devait libere sa partie des chaines de l'esclavage” bkz. Polo/Puto, s. 128.

74 Faensen, s. 27.

vut diliyle yazılmayacaksa, kısa süre sonra yeryüzünde Arnavutluk diye bir şey olmayacak ve dünya haritasında Arnavutluk adı hiç yer almayacak.”⁷⁵ Kristofordhi, Arnavutçayı diriltmek amacıyla İncil’e Arnavutçaya tercüme ettikten başka, bir de sözlük hazırladı.⁷⁶ Hem Veqiharkxhi hem de Kristofordhi ayrı ayrı basitleştirilmiş bir Arnavutça alfabe hazırladılarsa da, şeyhülislam ve İstanbul’daki Rum Patrikhanesi’nin şiddetli karşı çıkması üzerine proje başarılı olamadı.⁷⁷



Girolamo de Rada

yayınladığı şiirleri ve halk şarkılarıyla Arnavutların milli duygularını alevlendirdi.⁷⁹

De Rada’nın adı geçen eserini neşrettiği aynı yıl, Prenses İlina Ceka, Batıda Arnavut halkının davası konusunda geniş yankı uyandıran “Milli Şarkılarla Arnavut Halkı” adlı eserini Fran-

75 Skendi, s. 122-123.

76 Şenavi, 4/1833; İnalçık, s. 650.

77 Castellan, s. 360.

78 Skendi, s. 115-117.

79 Mufako, Es-Sakafetü’l Albaniyye, age., s. 89-90.

Girolamo de Rada’nın (1814-1903) çalışmaları sayesinde Arnavutluk’un dil ve siyasi yönden bağımsızlığa kavuşturulması davası bir ivme kazandı. Çünkü bu şair, Arnavut halkının kendi dili ve milli gelenekleri olduğu, bunların kendisine özgürlük ve bağımsızlık hakkı sağlaması gerektiği konusunda Batı ülkelerinin dikkatini çekmeye çalışmıştı.⁷⁸ De Rada, Arnavut lider İskender Bek’in XV. Yüzyılda sergilediği birinci Osmanlı’dan kopma mücadelesini övmek amacıyla “Skanderbeg” adını verdiği ve 1866’da

sızca olarak yayınladı.⁸⁰ Birkaç yıl sonra ise (1871) Zef Jubane, Trieste’de birkaç rapsodi yayınlayarak Arnavut halkının milli duygularını kamçıladi. Jubane, bu rapsodilerinde kan, dil, görenek ve ortak amaçların Arnavutları bir araya toplayan unsurlar olduğunu vurguluyordu.⁸¹

1878 yılında, Mısır’da ikamet eden Thimi Mitko, halk şarkıları, hikayeler ve atasözlerini içeren bir kitap yayınladı. Mitko, “*L’Abeille albanaise*” (Arnavut Arısı) adını verdiği eserinin girişinde, amacının Arnavut halkının kökenini, kimliğini ve geleneklerini ortaya çıkarmak olduğunu belirtiyor; vatandaşlarından “Arnavut halkını diriltmek için birinci ortak gıda” dediği ana dillerini öğrenmelerini istiyordu.⁸² Bir yıl sonra ise Pashko Vasa,⁸³ o dönemin en önemli siyasi eserlerinden sayılan “*La verité sur l’Albanie et les Albanais*”⁸⁴ adlı eserini yayınladı. Bu eser bazı Batı dillerine de çevrildi. Vasa, bu eserinde dünya kamuoyunun dikkatini ülkesinin uğradığı zulme ve “kurban” edilmesine çekiyordu.⁸⁵ Daha sonra Arnavut halkına yaptığı meşhur konuşmada şöyle feryat etti: “... *Uyanın ey Arnavutlar! Camilerin ve kiliselerin sizi ayırmasına izin vermeyin! Arnavutların gerçek dini kendi vatanlarıdır!*”⁸⁶

Bu milli düşünce yayılırken Müslüman düşünürler karşı tavır sergilemedikleri gibi, İslam dini de İslamî “milli” düşüncenin gelişmesi önünde hiçbir engel teşkil etmedi.⁸⁷ “Sürgündeki-

80 “*La nationalité albanaise d’après les chants populaires*”, bkz. Polo/Puto, s. 136.

81 Skendi, s. 121. Bu kaside ve şarkılar şu isimle yayımlandı: “*Recueil des chants populaires et rhapsodies albanaises*”, Castellan, s. 361.

82 Skendi, s. 122.

83 Mirdite kabilesine mensup bir Katolik Arnavut. 1883-1892 yılları arasında Cebel-i Lübnan mutasarrıfı olarak görev yaptı.

84 “Arnavutluk Gerçeği ve Arnavutlar”.

85 Polo/Puto. Histoire, s. 153.

86 Stavrianos, s. 501.

87 Antoinie San Giuliano, 1913’de yayınladığı “Briefe über Albanien” adlı eserinde şöyle demektedir: “Milliyetçi Arnavutluk düşünceleri hızlı bir şekilde gelişen Müslümanlar... ülkenin nihaî kaderini etkileyecek bir karar almaya her an kâdirlerdi.” Bartl, s. 75-76’dan naklen.

ler” Hıristiyan Arnavutlarda milliyetçi duyguları alevlendirirken, “gurbet” duygusu da şair Muhammed Teşami’de, (1784-1844), şiirlerinde ve en meşhuru “Gurbetçiler” adını taşıyan rapsodilerinde aynı milli duyguları şahlandıırıyordu. Bu şair, Mısır’daki gurbet hayatını, çektikleri zorlukları, yeni vatanına (yani Mısır’a) ayak uydurmakla eski vatani (Arnavutluk’a) duyduğu özlem ve hasret arasında bocalayıp kalışını anlatıyordu.⁸⁸

Derebeyi Fraşeri ailesi yani Abdil, Naim ve Sami^{89*} olmadan ne siyasi düşünce, ne İslami siyasi hareket, ne de Arnavut milliyetçiliği gelişebilirdi.⁹⁰ Bu aile Dalib ve kardeşi Şahin gibi başka milliyetçi şairler de yetiştirmiştir. Bu ikisi ve Naim Fraşeri⁹¹ sayesinde ki Arnavut millî-İslami edebiyatı Kербela ile ilgili üç büyük kahramanlık destanına sahip olmuştur: Birisi Dalib’in 56 bin beyitten oluşan “El-Hadika”sı, diğeri 21 bin beyitten oluşan



Abdil (Abdül) Fraşeri

“Muhtarnâme” (‘Hüseyin için intikam’ sloganıyla Küfe’de ortaya çıkan Muhtar’a nispetle) ve üçüncüsü Naim Fraşeri’nin “Kerbela”sıdır ki, her üçü de Arnavut milli uyanış edebiyatına “Kerbela”yı sokmakla, olayı bir mücadelenin ilham kaynağı ve dâvâ uğruna şehit olmanın örneği olarak gösterirler.⁹²

Arnavut milliyetçiliğinin gelişiminde liderlik üstlenen ve Müslümanlara Osmanlı kültüründen çıkıp milli Arnavut kültürüne yani

88 Mufako, s. 139-140.

89 * Burada sözü edilen Sami, meşhur Kâmusu’l A’lâm’ın yazarı Şemseddin Sami’dir (çev.)

90 Stavrianos, s. 505.

91 Bu Naim Fraşeri’den daha ileride ayrıca bahsedilecektir.

92 Mufako, s. 50, 60-61, 107, 152, 153; Süsseim, *Arnavutlar*, s. 455.

milliyetçilik eksenli Müslüman-Hıristiyan yakınlaşması için köprü vazifesi gören Fraşeri kardeşlerden (Abdil,^{93*} Naim ve Sami) bahsetmeden Arnavut milli hareketini de İslam'ın bu işte oynadığı rolü de anlamak mümkün değildir.⁹⁴ Logoreci, Fraşeri kardeşlerin kültürünü, Arnavut milli hareketindeki ve hatta Bektaşî tarikatındaki rollerini şu sözlerle anlatmaktadır: “*Fraşeri kardeşler, XIX. Yüzyıl Arnavut milli hareketinde çok yönlü ve emsalsiz bir rol oynamışlardır. Çünkü onlar, kendilerini çağdaşlarının pek çoğundan daha üstün kılan bir özelliğe sahiptiler. Bir kere son derece kültürlüydüler ve Osmanlıca ve Arapçadan başka Arnavutçanın yanı sıra birkaç Avrupa dilini de iyi derecede biliyorlardı. Dolayısıyla yalnızca Osmanlı'daki siyasi yapıdan değil, aynı zamanda Avrupa'daki kültürel ve politik akımlardan da haberdardılar. Bu üç kardeş, Fransız ihtilalinden ve kendi dönemlerinde Avrupa'daki milliyetçilik hareketlerinden ciddi şekilde etkilenmişlerdi. Dinî meyillerini bir yana bırakmışlardı. Doğuştan Müslüman olmalarına rağmen, Osmanlı Devleti yöneticilerinin ve reyanın büyük kesiminin intisap ettiği Sünniliğe hiç meyletmemişlerdi. Aksine onlar Bektaşî tarikatına mensuptular...*”⁹⁵

Abdil (1839-1894), Osmanlı Devleti'ne ve Arnavutluk topraklarına göz koyan Balkan devletlerine karşı milli Arnavut hareketinin gerçek lideriydi. Siyasî, diplomatik ve enformatik organizasyon beceresi sayesinde, aşağıda üzerinde duracağımız Arnavut cemiyetini aktif bir milli örgüt haline getirmeyi başarmıştır. Eğer o olmasaydı, biraz sonra söz edeceğimiz o başarıları gerçekleştiremezdi. 1877 yılında Meclis-i Mebusân'da kısa süreli Yanya mebusu olarak görev yaptığı sırada, onun teşebbüsüyle aynı şehirdeki Arnavut elitler Bâb-ı Âli'ye bir dilekçe sunarak, tek eyalet haline getirildikten sonra Arnavutluk'a otonomi verilmesini talep ettiler. Fakat dilekçeye hiçbir cevap verilmedi. Castellan, hükümete sunulan bu dilekçenin “Arnavut cemiyetinin ilk siyasi faaliyeti” ol-

93 * Türkçe kaynaklarda genellikle Abdül şeklinde geçmektedir.

94 Şenavi, 4/1876.

95 Logoreci, s. 43.

duğunu belirtmektedir.⁹⁶ Abdil, Yeşilköy ve Berlin anlaşmalarının ardından Osmanlılarla yine Osmanlı hâkimiyeti altında kalmak şartıyla Arnavutluk'a özerklik verilmesini sağlayacak bir anlaşma sağlamak için gayret gösterdi. Bâb-ı Âli'nin bu isteğe olumlu cevap vermemesi üzerine de tek taraflı özerklik ilan etti. 1885 yılında ise Romanya'da kardeşleri Naim ve Sami'yle birlikte Arnavutça kitaplar yayınlayan bir edebiyat derneği kurdu.⁹⁷

Abdil'in kardeşi Naim Fraşeri'ye (1846-1900) gelince, Stavrianos onu "Arnavut milli hareketinin şiir elçisi"⁹⁸, Mufako ise "Bektaşiliğin milli peygamberi"⁹⁹ olarak gösterirler. Dolayısıyla Naim Fraşeri'yi Arnavut Bektaşiliğinden ayıramayız ve aksine bunlar birbirinden ayrılmaz bir bütündür. Ayrıca her ikisinden de bahsetmeden Arnavut milli hareketinden söz etmek mümkün değildir.

Naim Fraşeri, Arnavutluk'ta geniş yankı uyandıran bir çok tarih kitabında,¹⁰⁰ Bektaşî tarikatına milli bir çehre kazandırarak, halkı ülkenin bağımsızlığını kazanması yolunda hizipçilik sınırlarını aşarak sırt sırta vermeye ve vatan sevgisine davet etti.¹⁰¹ Ayrıca Arnavutçayı ve Bektaşilik kavramlarını yabancı sözcüklerden temizledi. Bu tarikatın Anadolu'yla olan tüm bağlarını koparmaya çalıştı.¹⁰² Naim Fraşeri, 1886'da iki risale neşretti. Bunlardan birincisi Arnavutluk'un sahil kesimindeki yaşantıyı anlatıyordu. İkincisi risale ise, Arnavutlarda "vatan sevgisi"ni yeşertmek amacıyla Müslüman-Hıristiyan diyalogu çerçevesinde Kur'an ve İncil'de geçen hikayelerin bir özetiydi.¹⁰³ Bir yıl sonra da Arnavut milli destanı sayılan ünlü İskender Bek'i (*L'histoire de Skanderbeg*) yayınladı.¹⁰⁴

96 Castellan, s. 361.

97 İnalçık, s. 650.

98 Stavrianos, s. 505.

99 Mufako, s. 61.

100 Logoreci, s. 42.

101 Polo/Puto, *Histoire*, s. 109; Bartl, *Die albanischen Muslime*, s. 134-135.

102 Bartl, s. 109.

103 Şenavi, 4/1874.

104 Castellan, *Histoire*, s. 362; krş. Süssheim, age., s. 455. Destanın yayın tarihi 1897'dir.

Bektaşilik, dini ve sosyal açıdan hoşgörülü bir tarikat olması hasebiyle, 1826'da Sultan II. Mahmut tarafından Osmanlı Devleti'ndeki teşkilatı ortadan kaldırıldıktan, bazı şeyhlerin idam edilip, üyelerinin oraya buraya dağıtılmasından sonra Balkanlarda İslamiyet'in yayılması konusunda büyük rol oynamıştır.¹⁰⁵ Arnavutluk'ta Bektaşiliğin ilk defa XV. Yüzyılda Sultan II. Murat'ın bu ülkeye düzenlediği sefere bir miktar Bektaşî'nin de katılması sayesinde ortaya çıktığı düşünülmektedir. Ali Paşa kısa sürede Güney Arnavutluk'a hâkim olunca, Bektaşilik Tiran ve onun merkezi durumundaki Akhisar'da hızlı bir şekilde yayıldı. Akhisar, aynı zamanda Bektaşî velilerinden birinin [Sarı Saltuk] türbesinin bulunduğu ziyaret yerlerindedir.¹⁰⁶ Bektaşilik Arnavutluk'un kuzey kesiminde Elbasan ve Görice'de de yayıldı.¹⁰⁷

Naim Fraşeri'nin gayretleriyle kardeşlik ve serbestlik¹⁰⁸ odaklı "Bektaşilik düşüncesi" Müslüman ve Hıristiyanların bir arada yaşaması ve aynı potada erime konusunda aktif bir vesileye dönüştü ki, modern Arnavutluk tarihinde ciddi bir dini çatışmanın olmasının sebeplerinden biri de budur.¹⁰⁹ Naim, Bektaşiliğin hoşgörüsü ve milli bakışına işaret ederek şöyle diyor: "Gerçek Bektaşiler, hangi dine mensup olursa olsun insana saygı duyar ve onu kendilerine yabancı biri gibi değil, muhterem bir kardeşleri gibi görürler."¹¹⁰ Naim Fraşeri sözlerini şöyle sürdürüyor: "Bektaşiler tüm Müslümanları ve Hıristiyanları kendileri gibi severler; herkesle iyi geçinirler, ama ülkelerini ve kendi halklarını her şeyden daha çok severler ki, en yüce fazilet de budur."¹¹¹ Fraşeri, devamla şöyle diyor: "Bırakın onlar (Bektaşiler) gece gündüz Arnavutluk ve Arnavutların kurtuluşu, halkın eğitilmesi için çalış-

105 Ebû Şami, *Et-Tasavvuf*, s. 206.

106 Bartl, s. 103-105.

107 Age., s. 105.

108 İrene Melikoff, L'Ordre des Bektaşis après 1826, in: *Turcica* 15(1983), s. 159.

109 Logoreci, s. 44.

110 Aynı yerde.

111 Stavrianos, s. 505.

sınlar.. Kendi ülkeleri ve uygarlıkları, kendi dilleri için... ilerleme ve reform için mücadele etsinler.”¹¹²

Üçüncü kardeş Sami'ye¹¹³ (1805-1903) gelince, 93 Harbi sırasında ve sonrasında Arnavutluk Milli Hareketi'nin beyni ve siyasi programını hazırlayan kişi odur. Sami Fraşeri, ölünceye kadar düşünceleriyle bu hareketi yönlendirmiştir. Trablus'ta (Libya) görevli olduğu 1874 yılında “Trablusgarb” gazetesini çıkardı. İstanbul'da yaşadığı günlerde ise önce Osmanlı hükümetinde görev aldı, daha sonra da gazetecilik sahasına geçerek “Muharir”, “Tercüman-ı Şark” ve “Sabah” gazetelerinin başyazarlığını yaptı. İstanbul'da ikameti sırasında Fransızca ve Farsçadan çeviriler yaptı. 1874'de Arnavutluk'taki durumu anlatan bir tiyatro kitabı yayınladı. Ayrıca Arnavutluk'taki durumlarla ilgili makalelerin yanı sıra Arnavutça için Latin harfleriyle bir alfabe geliştirip, gramer kitapları ve sözlükler yazdı. Meşhur eseri “Kâmûsu'l A'lâm”dan başka klasik Arnavut ve İslam tarihiyle ilgili bir ansiklopedi kaleme aldı.¹¹⁴



Şemseddin Sami Fraşeri

Edebi çalışmaları Sami Fraşeri'nin ülkesi Arnavutluk'un davası için vakit ayırmasını engellemedi. Osmanlı başkentindeki Arnavut milliyetçileriyle sıkı temas halindeydi.¹¹⁵ Aralarında kardeşi Naim'in de bulunduğu elit bir Arnavut grubuyla birlikte 1879'da Latin alfabesini Arnavut dili için esas kabul eden “Arnavut Alfabeti Cemiyeti” (Societe des lettres albanaises) ve “Arnavutça Eserleri Neşir Cemiyeti”ni (Society for the printing of Alba-

112 Logoreci, s. 44.

113 Âsitâne'de “Şemseddin” adıyla bilinir.

114 Skendi, s. 140; Shaw II, s. 253-254.

115 Saw II, s. 253-254.

nian writings) kurdu. Son cemiyet Arnavut milliyetçiliğinin kültürel yönünü teşkil ediyordu ve üyeleri arasında 10 Müslüman, 14 Ortodoks ve 4 Katolik bulundurmak suretiyle milliyetçi bir hareket olarak tanındı.¹¹⁶ Cemiyetin tüzüğünde şu satırlar yer alıyordu: “Tüm kültürlü milletler kendine özgü alfabesi sayesinde uygarlaşmışlardır... Ana diliyle yazmayan ve o dilde eserleri bulunmayan her halk, cahil ve barbar bir halktır.”¹¹⁷

Sami Fraşeri, etnik ve demografik sebeplerle De Rada'nın Müslüman, Ortodoks ve Katolik olmak üzere Arnavutluğun din bazında üç federal bölgeye taksim edilmesi çağrısını reddederek, Arnavutluk'un dine göre taksim edilemeyeceğini, üç dini grubun birbirinden ayrı değil, birbiriyle yan yana yaşadığını belirtti. Sami, ayrıca Arnavutları dini cami ve kiliseleri bırakmaya çağırarak, tüm Arnavutların kardeş olduğunu kaydetti.¹¹⁸ Bir süre sonra ise (1899) “*Arnavutluk Ne İdi, Nedir, Ne Olacak?*” başlığını taşıyan bir kitapçık yayınlarak Arnavutları Osmanlı yönetiminin sona ermesi halinde Batı modernizmini ve Arnavutluk geleneklerini bir araya toplayan parlamenter sisteme sahip bir cumhuriyet kurmak için kültürel ve siyasal hazırlık yapmaya davet etti.¹¹⁹

4. Yeşilköy ve Berlin Anlaşmaları (1878), Bunların Arnavut Milli Hareketinin Doğuşuna Etkileri

93 Harbi arefesinde Arnavutluk'ta bir yandan Bâb-ı Âli ile Arnavutlar arasında Arnavutluk'un siyasî-kültürel kimliği için mücadele, diğer yandansa Arnavutluk topraklarına göz koyan komşularla gerginlik hâkimdi. Osmanlı devletindeki iç siyasi ve ekonomik durumun bozulmasının yanı sıra, ortaya çıkan Balkan krizi (1875-1877 şark krizi) ve Osmanlı-Rus savaşının (1877-1878) yol açtığı gelişmeler, ülke içinde ve dışındaki Arnavut aydınlarını din ve etnisizmden uzak milli bir program dahilinde

116 Faensen, s. 43-44; Castellan, s. 362.

117 Skendi, s. 120.

118 Skendi, s. 140.

119 Logoreci, s. 42-43.

Arnavutların devletini ve “halk” olarak varlıklarını garanti eden¹²⁰ çözüm arayışlarına itmişti ki, bunların başında Osmanlıların ve yabancı devletlerin gayretlerini Müslümanları ve diğer din mensuplarını din esaslı bir isyana sevk etmek suretiyle boşa çıkarma düşüncesi vardı.¹²¹

Halk hareketi olarak ülkenin değişik yerlerinde birkaç isyan patlak verdi. Bunların en önemlisi ülkenin kuzeyinde 1877’de patlayan Katolik isyanıydı ve Osmanlılar tarafından bastırılmıştı.¹²² Rusya’nın İşkodra konsolosu bu isyanlarla ilgili olarak hükümetine gönderdiği mektupta şöyle diyordu: “İsyanın sonuçlarını kestirmek zor. her ne olursa olsun Avrupa Arnavutluk meselesini yeni bir dava olarak mutlaka büyüteç altına almak zorundadır.”¹²³

Balkan krizinin devam ettiği günlerde Avrupalı diplomatlar, meseleye Osmanlı çıkarları aleyhine barışçı bir çözüm yolu bulmaya giriştiler. 31 Mart 1877’de Londra’da toplanan büyük devletlerin temsilcileri, Osmanlı Devleti’nden Karadağ’la barış imzalayarak Balkanlardaki Hıristiyan tebaasının durumunu iyileştirmesini, askere alma işine son vermesini,¹²⁴ fakat daha da önemlisi Debre, Tinova ve Görice’nin Batı Bulgaristan vilayetine devretmesini istediler.¹²⁵ Osmanlı Devleti, 9 Nisan tarihinde “Londra Protokolü” denilen belgeyi reddettiğini açıklayınca aynı ayın 24’ünde Rusya Osmanlı’ya savaş açtı.

Londra Protokolü ve Osmanlı-Rus savaşının patlak vermesi üzerine Arnavutlar koyu bir Slav akımının üzerlerine gelmekte olduğunu düşünmeye başladılar.¹²⁶ Bu iki olay, Arnavut milli düşüncesinin ve doğmakta olan Arnavut Milli Hareketi’nin yurt ko-

120 Skendi, s. 55.

121 Polo/Puto, *Histoire*, s. 134.

122 Skendi, s. 51.

123 Polo/Puto, s. 137.

124 Sinno, el-Alâkâtu’r Rusisiyye-el-Osmaniyye, “Meseletü’l bahri’l esved ve’l-ezmetü’l balkaniyye”, s. 17.

125 Castellan, s. 361.

126 Pullo/Puto, s. 137.

nusundaki ilk imtihanı idi. Böylece Arnavut Müslümanları ve Hıristiyanlar, Osmanlı Devleti'nin çökmesi halinde bunun ülke üzerindeki yankıları konusunda birlikte düşünmeye başladılar.¹²⁷

Rusya'nın Osmanlı savaş cephesini 1877 sonlarından itibaren Avrupa ve Asya'da genişletmesinden, Sırp'ların ve Karadağ'ın 1877 Ocak ayında tekrar Osmanlı Devleti'ne karşı savaşa girmesinden ve bir sonraki ay (Şubat) Yunanlıların da ülkenin güneyinde Arnavut topraklarından bir şey koparabilmek amacıyla¹²⁸ onlara katılmasından sonra, olaylar dramatik bir şekilde Arnavutluk çıkarlarının ve toprak bütünlüğünün aleyhine hızla gelişmeye başladı. 1878 Martında Osmanlı Devleti Rusya ile Yeşilköy Anlaşması'nı imzaladı ve böylece Arnavutluk'un bazı toprakları Sırbistan, Karadağ ve Rusya'nın bu anlaşmaya dayanarak kurduğu Büyük Bulgaristan Devleti'nin sınırlarına ilhak edildi.¹²⁹

Osmanlı ordusunun çözülmesi ve Yeşilköy Anlaşması'nın imzalanmasından sonra, Arnavutluk'un kuzey ve güneyindeki Müslümanlar, Karadağlıların ve Yunanlıların yönetimi altına girecekleri endişesine kapıldılar. Bu durum, ülke içinde ve dışında Arnavut Milli Hareketi karşısına çözümünü güç bir problem çıkardı: Komşu Balkan ülkeleri arasında paylaşılmadan ülkeyi Osmanlı yönetiminden nasıl kurtaracaklardı?¹³⁰

Ülkenin güney ve kuzeyindeki Arnavut yurtseverlerin önderleri, Yeşilköy Anlaşması'nı boşa çıkarmanın mücadelesini veriyorlardı. Böylece 1878 Nisanının sonlarında, söz konusu anlaşmanın ortaya çıkardığı durumu görüşmek üzere, eski Gusinye kaymakamı Ali Paşa'nın teşebbüsüyle Yakova'da âyânlar ve beyler bir toplantı düzenlediler.¹³¹

23 Temmuz 1878'de ise ülkenin her bölgesini ve üç dini temsilen 300 Arnavut'un katıldığı genişletilmiş bir toplantı Prizren'deki

127 Bartl, s. 116.

128 Skendi, s. 39.

129 Giriş kısmına bkz.

130 Logoreci, s. 40.

131 Bartl, s. 117.

Baryak camisinde yapıldı. Toplantı sonrasında *Arnavut Halkının Haklarını Savunma Merkez Komitesi* (Central committee for the defense of the rights of Albanian nationality)¹³² adı altında bir komite teşkil edildi. Komite aynı ayın 30'unda bir bildiri yayımlayarak Slav denizinin ortasında Arnavut milliyetçiliğine vurgu yaptı. Bildiride şöyle deniliyordu: “Bizler, Karadağlı, Yunan, Sırp ve Bulgar komşularımızla barış içinde yaşamayı arzuluyoruz. Biz, onlardan bir şey talep etmiyor ve istemiyoruz. Ama kendimize ait olanı da korumaya kararlıyız. Arnavutluk topraklarını Arnavutlara bırakın!”¹³³

10 Haziran 1888'de yani Yeşilköy Anlaşması maddelerini tartışmak için düzenlenen Berlin Kongresi'nin başlamasından üç gün önce, Prizren'de başka bir toplantı daha yapıldı.¹³⁴ Dört Arnavutluk vilayetinden seksen delegenin katıldığı toplantıda Abdil Fraşeri, mevcut durumu değerlendiren bir konuşma yaptıktan sonra, delegelerden ülkenin parçalanmasını engelleyecek ortak bir cephe teşkil etmelerini istedi. Toplantı sonunda Lidhja Shqiptare veya Lidhja e Prizrendit adında ve toplantı yerinin adına uygun olarak etniksel değil milli bir örgüt kurulması kararlaştırıldı. Ayrıca örgütün kuzeydeki merkezinin İşkodra, güneydeki merkezinin Gjirokaster olması, Elbasan'ın ise ikisi arasında irtibat noktası olarak kullanılması kararı alındı.¹³⁵

İşkodra örgütü, diğer kuzey bölgelerinden daha köklü olduğu ve önce kurulduğu, ayrıca dini, fikri ve siyasi bir halita oluşturduğu için ön plana çıkmıştı. Üyelerinin 12'sinin Müslüman, 12'sinin Katolik olması da onun nasıl bir halita olduğunu göstermektedir. Örgütün başına kuzey Katoliklerinden Mirdite aşireti reisi Pren, Bib Doda geçmişti.¹³⁶ Güney örgütünün özelliği ise

132 Tarihçiler bu komitenin İstanbul'da mı yoksa Prizren'de mi kurulduğu konusunda görüş birliğinde değiller. Krş. Bartl, s. 116; Skendi, s. 36; Polo/Puto, s. 138.

133 Bartl, s. 117.

134 W.N. Medicott, *The Congress of Berlin and After 1878-1880*, London 1938.

135 Bartl, s. 118.

136 Carl Ritter von Sax, *Geschichte des Machtverfalls der Türkei*, opt. Cit., p 464; Bart, s. 118.

özellikle Epir Müslümanları arasında yaygın olan Bektaşilik mensuplarının çoğunlukta olmasıydı.¹³⁷ Güney örgütü, dört Arnavut vilayetinin tek bir vilayet halinde birleştirilmesini ve başkentinin de Ohri olmasını istiyordu.¹³⁸ Fakat kuzeyin dağlık bölgelerinde yani Karadağ'la çatışmaların yaşandığı bölgenin merkezi olması sebebiyle Prezren örgütü askeri yönden daha güçlüydü.

Diğer yandan Arnavut örgütü ülkenin değişik yerlerinde komiteler oluşturdu. Bunların görevi, halkı askeri yönden eğitmek, silahlandırmak ve vergi toplayıp erzak stoku yapmaktı. Bu komiteler, büyük devletlere Yeşilköy Anlaşması gereğince kendi topraklarının bir kısmının komşu Balkan devletlerine ilhakını protesto eden bireysel manifestolar gönderdiler.

Örgüt nasıl kurulmuştu, amaçları ne idi ve nasıl çalışıyordu?

Gerçekte Arnavut örgütü, ülkenin değişik bölgelerine ve üç dine mensup milli azınlık burjuva ile kabile ve iktâ sahiplerinin (emîrler, beyler, din adamları) çoğunluğunun el ele vermesiyle ortaya çıkmıştır.¹³⁹ Bu yüzdendir ki tarihçi Langer ona “Arnavut kabileler birliği” adını vermektedir.¹⁴⁰ Skendi ise, örgütü millî duygulara sahip “İslamî kitle” olarak nitelirmektedir. Ona göre bunun sebebi, oturumlara katılan heyetlerin çoğunluğunun Yeşilköy Anlaşması'nın topraklarının bir kısmını komşu Balkan devletlerine peşkeş çektiği Müslümanlardan olması, azınlık durumundaki Müslüman ve Hıristiyan burjuva kesiminin de milli bir tutum izlemesidir.¹⁴¹

Demek ki örgüte iki akım hâkimdi. Birincisi, muhafazakâr Müslüman kesimdi ve politikası, Bâb-ı Âli'ye Osmanlı yönetiminden çıkmadan özerk bir statü sağlayacak reformları kabul ettirmektir. İkincisi ise, Hıristiyan ve Müslümanlardan oluşan milliyetçi ke-

137 Skendi, s. 69-71, 78-79.

138 Sax, s. 464.

139 Faensen, *Die albanische Nationalbewegung*, s. 4; Schmidt-Neke, s. 32.

140 William Langer, *European Alliances and Alignments 1871-1890*, New York 1966, s. 203.

141 Skendi, s. 38, 88.

simdi; fakat Arnavutluk'un ülkeyi çevrelemiş olan Slav çemberini yarmak için Osmanlı Devleti'nin siyasi ve askeri yardımına muhtaç olduğunun idrakindeydi. Bunların stratejisi, dört vilayeti tek vilayet altında birleştirip Arnavut kimliğini ön plana çıkararak Bâb-ı Âli'den önce otonomi hakkı koparmak, daha sonra bunu uygun bir zeminde tam bağımsızlığa çevirmek üzerine oturtulmuştu. Arnavut milli mücadelesinin ilk aşamasında, örgütün İslami kanadının görüşü ağır basmıştı; fakat Arnavut-Osmanlı çekişmelerinin şiddetlenmesi, ne pahasına olursa olsun Osmanlı'dan ayrılmama prensibi üzerine oturtulmuş olan İslamî cenahın görüşlerinin bir yana bırakılmasına ve milli hareketin seyrine "ilerici" unsurların oluşturduğu kanadın fikirlerinin ağır basmasına zemin hazırladı.¹⁴²

Örgütün kuruluş beyannamesinde millî yönelişlere daha fazla yer verilmesine özen gösterilmiş ve bu yüzden dini ve mezhebine bakmaksızın tüm Arnavutların örgüte katılmalarına imkan hazırlanması; tüm Arnavutları kucaklayan bir "vatan" (Arnavutluk) vurgusu yapılması ve otonomi hakkı elde etmek için çalışılması ön plana çıkarılmıştı.¹⁴³ Abdil Fraşeri, Yeşilköy Anlaşması'nın ilanından hemen sonra Bâb-ı Âli'ye sunduğu bir memorandumda, ülkesinin gelecekte Osmanlı Devleti'yle ilişkilerini şu şekilde sıralıyordu:¹⁴⁴

- Arnavutluk'un dört vilayetinin tek vilayet olarak birleştirilmesi;
- Arnavutluk'taki Osmanlı idaresinin iki Arnavut memurdan oluşması;
- Mahkemelerde ve okullarda Arnavutçanın kullanılması;
- Arnavut askerlerin vatani görevlerini kendi ülkelerinde yapmaları;
- Arnavutluk milli gelirlerinin ülke içinde sarf edilmesi.

142 Castellan, s. 361; Skendi, s. 38, 88; Stavrianos, s. 503.

143 Bartl, s. 120.

144 Polo/Puto, s. 137.

Stavrianos'a göre örgüt, ayrıca Bâb-ı Âli'den Osmanlı valisine danışmanlık yapacak seçilmiş bir Arnavut meclisi kurulmasını da istemişti.¹⁴⁵ Bu memorandum, örgütün bir yandan Arnavut milli kimliğini ön plana çıkarma, diğer yandan Osmanlı Devleti'nden kopmama prensibinden hareket ettiğini göstermektedir. Komşu ülkelerdeki Hıristiyan milli uyanış hareketleri karşısında bu talepler pek de radikal olmamasına rağmen, Bâb-ı Âli memorandumu ciddiye almadı ve örgütü Berlin Kongresi'nden çıkacak kararlara karşı mücadele aracı haline getirmeye çalıştı.¹⁴⁶

Berlin Kongresi'nin 13 Haziran 1878'deki ilk oturumunda, örgüt, kongreye orada temsil edilmemesini protesto eden bir memorandum sunarak, Arnavutların kendilerine özgü dilleri, görenekleri ve bir milli Arnavut kimlikleri olduğunu vurguladı. Memorandumda ayrıca Arnavutların "değişik dinlere mensup olmakla birlikte ortak vatanlarını asla unutmadıklarını"¹⁴⁷ belirttikleri şu satırlarla sonlandırıldı: "*Biz Osmanlı olmadığımız ve olmak da istemediğimiz gibi, bizi Slav veya Avusturyalı yahut Yunan yapmak isteyenlere karşı var gücümüzle karşı koyacağız. Biz, Arnavut olmak istiyoruz.*"¹⁴⁸

Diğer yandan İşkodra komitesi, 1878 Haziranında İngiltere başbakanı Disraeli'ye gönderdiği mektupta, Arnavut milliyetçiliğinin ırkçılık ve bölgecilikten uzak bir ruha sahip olduğunu vurguladı. Mektupta ayrıca radikal noktalara da temas edilerek şöyle deniliyordu: "Arnavutlar, ister Katolik, ister Yunanlı veya ister Müslüman olsunlar, başka herhangi bir hâkimiyet gibi Osmanlı hâkimiyetini de nefretle karşılıyorlar... Bu tutum Bavayana nehrinin bir ucundan Yanya kapısına kadar aynıdır ve tek toplum, tek halk olma yolunda birbirine kenetlenen hücreler oluşturan insanların ortak düşüncesi budur. Arnavutluk, ister Bulgaristan veya isterse Karadağ'dan gelsin, kesinlikle bir Slav hâkimiyetine

145 Stavrianos, s. 503-505.

146 Bartl, s. 118-119.

147 Bartl, s. 119.

148 Logoreci, s. 40.

tahammül etmeyecektir. Arnavutluk, asla Osmanlı olmayacaktır ve dört yüz yıldan fazla bir süredir kişiliğinden, geleneklerinden ve vatan sevgisinden taviz vermeden Osmanlılara karşı verdiği mücadele de bunun delilidir.”¹⁴⁹

Arnavutlar, Yeşilköy Anlaşması'nın sonuçlarını beklemeden harekete geçmiş, fakat bu defa tek bir Avrupa ülkesinden medet beklemektense, Berlin'deki kongreye katılan devletlere müracaat etmişlerdi. Ne var ki, oradan beklediklerinin aksine ve hiç de hoşlarına gitmeyen bir karar çıkmış ve Arnavutluk'tan koparılacak bazı toprakların komşu Hıristiyan Balkan ülkelerinin oluşmasına katkı payı olarak verilmesi uygun görülmüştü. Burada karşımıza şöyle bir soru çıkıyor: Avrupa devletleri Balkan halklarının milliyetçi faaliyetlerini desteklediğini ve onların siyasi varlıklarını ortaya koymaları için çalıştığını iddia etmesine rağmen, neden Arnavut halkına karşı düşmanca bir tavır sergileyerek Arnavutluk topraklarının parçalanması yönünde karar aldı?

Kanaatimizce Şark Meselesi'ndeki din faktörü Berlin Kongresi'nde Arnavutluk konusunda bariz bir şekilde kendisini göstermiştir. Büyük devletler oturumları sırasında Arnavutluk meselesini anlatmak üzere gelen Arnavut heyetiyle görüşmeyi reddetmiş; Almanya şansölyesi Bismarck “Arnavut halkı diye bir halk yok!” diye kestirip atmıştır.¹⁵⁰ Anlaşılan, itilaf devletleri halkının %70'i Müslüman olan dört Arnavut vilayetine Osmanlı Devleti'nin bir parçası gözüyle bakıyor ve bu yüzden Avrupa'nın güneydoğusunda kendi çıkarları veya komşu Hıristiyan Balkan devletleri çıkarları aleyhine olarak yeni bir İslam devletinin ortaya çıkmasını kendisinin bölgedeki nüfuzunu engelleyici bir unsur olarak görüyordu.¹⁵¹ Nitekim İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Gosce-

149 Skendi, s. 44-45. Aynı yazar İşkodra komitesinin Bavayana nehrine işaretlerle Arnavutluk'un kuzey sınırının bu nehre kadar uzandığını vurgulamak istediğini belirtmektedir.

150 “Il n'y a pas de nationalité albanaise”, cité par Castellan, *Histoire des Balkans*, s. 361.

151 Skendi, s. 460; Bartl, s. 116.

hen, Dışişleri Bakanı Lord Granville'e gönderdiği mektupta, Avrupa devletlerinin Doğu Avrupa'da Müslüman bir devletin kurulmasına karşı tavır almalarına yol açan dini-stratejik faktörden söz etmiştir. Büyükelçi, 26 Temmuz 1880'de yazdığı mektupta ise birleşik bir Arnavut devletinin kurulmasının, Arnavutluk'un kuzey kapısını kendi çocuklarının kontrolü altına vereceğini, "karışıklıkların çıkması halinde Arnavutları yenmenin zor olacağını; ülke halkının büyük kısmının Müslüman olduğunu, dolayısıyla çevrelerindeki Yunan ve Slav devletleri önünde büyük engel teşkil edeceklerini.." yazmış, sözlerini şu satırla tamamlamıştı: "Bir Arnavut devletinin kurulmasının Avrupa'nın Balkan yarımadasına müdahale bulunma imkanını azaltacağı kanaatindeyim."¹⁵²

Şu halde bağımsız bir Müslüman devletin kuruluşu ile Balkanlar'da yeni bir Hıristiyan siyasi yapılanmanın geleceği ve Avrupa'nın oradaki stratejik çıkarları arasındaki alâka, Berlin Kongresi'ne katılan ülkelerin Arnavut halkının varlığını reddetmesinin ve Arnavutluk'un parçalara ayrılmasının arkasındaki ana faktördür. Nitekim Goschen de Granville'e yazdığı mümaileyh mektubunda "Arnavut halkı gelecekteki herhangi bir siyasi terkinin içinde yer almaması gereken bir unsurdur.. dolayısıyla bizim en azından dikkatimizi gelecekte birleştirilmiş bir Arnavut eyaletinin ortaya çıkışına çevirmemiz gerekir"¹⁵³ demişti.

5. Arnavutlarla Osmanlılar Arasında Çatışma; Balkanlarda Uluslar arası Dayanışma

Berlin Anlaşması, Arnavutlarda milliyetçilik duygularının dalgalanmasına ve Arnavut topraklarının bütünlüğü parçalayacak bölgesel taksimi reddetme konusunda yek vücut olmalarına yol açtı. Osmanlı sultanı Abdülhamid, Arnavut örgütünü kendi Balkan çıkarları için kullanılabileceğine inandığı için başlangıçta onu desteklemiş; fakat sözü edilen anlaşmanın yol açtığı siyasî

152 Bartl, s. 120.

153 Stavrianos, s. 504.

gelişmeler onun çıkarlarının aksi istikametinde seyretmişti.¹⁵⁴ Bunun iki sebebi vardı: Birincisi, Arnavutların ülkeyi özerkliğe götürme amacı güden milliyetçi tavırları, ikincisi ise Osmanlı sultanının yönetimini güçlendirmek için istifade etmeyi düşündüğü “ümmetçilik” siyasetiyle Arnavut “milli uyanışı”nm birbiriyle örtüşmemesi. Bu yüzden Abdülhamid, Arnavut milli hareketiyle iki yönde temasta bulunmuştur. Bir yandan örgütün gücünü Berlin Anlaşması maddelerini reddederek durumu kendi lehine çevirme amacını güden ilan edilmemiş Balkan siyasetiyle koordineli hale getirip kullanmak,¹⁵⁵ diğer yandan Arnavut örgütünün isteğine uygun olarak dört Arnavutluk vilayetini tek vilayet halinde birleştirmeyi reddetmek suretiyle hareketi kendi içinde parçalamak ve uygun bir zamanda bir darbe indirerek ortadan kaldırmak amacıyla Arnavut milliyetçiliğini zayıflatmak.¹⁵⁶

Berlin Anlaşması yayımlandıktan hemen sonra, Sultan Abdülhamid, Arnavut örgütünü ülkenin parçalara ayrılmasıyla ilgili maddelerinden dolayı anlaşmayı tanımama konusunda gizlice teşvik ederek “Arnavutluk’tan bir karış toprak kaybetmektense tahatını kaybetmeye hazır olduğunu”¹⁵⁷ duyurdu. Arkasından Müslüman kabilelerden oluşan çetelere silah dağıtılmasını emrettiği gibi, onlar tarafından oluşturulan komitelere öşür toplama hakkı da tanıdı.¹⁵⁸ İçteki muhafazakâr İslamî unsurlar sayesinde bu örgüt Bosna Müslümanlarını destekleyen İslamî bir hareket şekline dönüştürülmek istendi. Bir başka deyişle Berlin Anlaşması gereğince Hersek’le birlikte Bosna’nın da “uhdesine” bırakıldığı Avusturya/Macaristan’la çatışmaya girildi. Fakat örgüt içindeki Adil Fraşeri ve diğer milliyetçi liderler, örgütü milli hedeflerinden uzaklaştıran ve yan çatışmaların içine çeken milli çizgiden ümmetçi çiz-

154 Şenavi, 4/1878.

155 FO. 424/74, *Layard to Salisbury, secret, no. 853, Constantinople 22.9.1978.*

156 FO. 424/118, *Green to Granville, no. 100, Scutari 27.8.1880; conf. no. 101, Scutari 30.8.1880.*

157 “... he (the Sultan) would rather lose his throne than one inch of the Albania”, FO. 424/100, *Reede to Granville, Corfu 6.7.1880.*

158 Skendi, s. 56.

giye geçişi reddettiler. Böylece örgüt, Bosna Müslümanlarına karşı yalnızca manevi âtîfet göstermekle yetindi.¹⁵⁹

Berlin Anlaşması gereğince Arnavutluk'un bazı bölgelerinin Sırlara teslimi sırasında Arnavutlarla Sırlar arasında çatışma çıkmamasının sebebi, bölge halkının çoğunluğunu Slavların oluşturmasıydı.¹⁶⁰ Fakat örgüt Berlin Anlaşması'nı hiçe sayarak halkının çoğu Müslüman olan bölgeleri (Plava, Gusinye ve Epir) Karadağ ve Yunanistan'a teslim etmeyi reddetti. İtilaf devletlerinin Sultan Abdülhamid'e Berlin Anlaşması'nın Arnavutluk'la ilgili hükümlerinin uygulanması konusundaki baskıları artınca, örgüt sultanın emirlerine kulak asmaya ve bölgedeki yeni statüyü kabul etmeye yanaşmadı.¹⁶¹

Örgütün irade-i seniyyeye itaat etmemesi onun sultanla olan ilişkilerinin bozulmasına yol açtı. Aynı sıralarda sultanın da Arnavutluk'taki şöhreti "kâfirlere karşı savaşmayan, aksine onlarla anlaşan" halife durumuna düştü.¹⁶² O tarihten sonra örgütün mücadelesi aşırı milliyetçi bir renge büründü. Hem sultana hem Balkanlı komşularına ve hem de itilaf devletlerine karşı hasmane bir tavır ortaya koyarak, Arnavutluk topraklarının bölünmez bir bütün olarak tanınmasını ve halka Osmanlı yönetimine bağlı özerk bir statü verilmesini istedi.¹⁶³ Pek çok yerde isyan hareketleri patladı ve Müslüman Epir'in Yunanlılara verilmesine karşı sergilenen mücadelede dini değil sosyal teşkilatıyla temel rolü üstlenen¹⁶⁴ güneydeki Bektâşilik tarikatı da bu isyanlara fiilen iştirak etti.¹⁶⁵

159 Age., s. 48.

160 Age., s. 56.

161 Şenavi, 4/1878.

162 Sax, opt. Cit., p. 465. İşkodra'daki İngiliz konsolosu dışişleri vekiline yazdığı mektupta şöyle diyordu: "Her halükârda bana Sultan'ın adından söz edilirken saygı ve iclal elden bırakılmıyor. Ama paşalardan ve Osmanlı yönetiminden söz açıldığında kullanılan dil bariz bir şekilde sertleşiyor." Bkz. FO. 424/118, *Green to Granville, conf., no. 101, Scutari 30.8.1881.*

163 Şenavi, 4/1878.

164 Faensen, s. 7.

165 Ernest Ramsaur, *The Bektashi Dervishes and the Young Turks*, in: *The Moslem World*, 33(1943), s. 10-11; Bartl, s. 105.

Bu olayların cereyan ettiği günlerde, Osmanlı sultanının temsilcisi Mehmet Paşa, 1878 Eylülünde Diyakova şehrinde örgüt komitelerini Plava'yı Karadağ'a teslim etmeye çalışırken öldürüldü. Sultanın bir diğer temsilcisi Muhtar Paşa da Arnavutluk'tan kovuldu.¹⁶⁶

Plava ve Gusinye'nin ahalisinin çoğunluğu Müslüman olduğu için Arnavut çetelerle Karadağ arasında başlayan çatışma bir cephe savaşına dönüştü.¹⁶⁷ Arnavutlar, adı geçen iki bölgeyi teslim zorlamak amacıyla düzenlenen birkaç Osmanlı saldırısını püskürttüler. Karadağ mücadeleyi tek başına yürütmek isteyince, 1880 yılı başlarında biri Pepic ve Velika'da,¹⁶⁸ diğeri Nisan ayında Rzanitsa Köprüsü'nde ağır bir yenilgi aldı. Katolik milisler de Duda'nın komutasında hareket eden çete kuvvetlerinin yanında her iki muharebeye katıldılar.¹⁶⁹

Arnavut örgütünün etnik işaretleri dinî unsura tercih ettikleri, Berlin Anlaşması'na imza atan devletlerin meseleyi halletmek amacıyla Müslüman Plava ve Gusinye yerine Karadağ'a Katolik Hoti ve Gruda kabilelerinin Zem nehri ve İşkodra gölü yakınında yaşadıkları yerleri vermelerine (Corti compromise)¹⁷⁰ karşı çıkmalarından açıkça görülüyor. Avrupalı diplomatlar din faktörünün etnik faktöre baskın çıkacağını; Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki ayrışmanın mihrini oluşturacağını ve Müslümanların kendi bölgelerinin Karadağ'a ilhakını engelleyen bu son çözüm şeklini hoş karşılayacaklarını düşünmüşlerdi. Ayrıca Katolikler "Müslüman yönetimi"nden kurtulmaya karşı çıkmayacaklar ve Karadağ devletinin tebaası olacaklardı.

Corti planı, Sultan Abdulhamid'in "ümmeçilik" politikasıyla örtüştüğü ve Osmanlı'nın Müslüman bölgelerindeki hâkimiyetini olduğu gibi bırakıp devleti Müslüman çoğunluğa sahip devlet

166 Sax, s. 451; Medicott, s. 352-354.

167 William Miller, *The Ottoman Empire and Its Successors 1801-1927*, New Impression, London 1966, s. 403.

168 Polo/Puto, *Histoire de l'Albanie*, s. 143.

169 Sax, s. 467; Polo/Puto, s. 143.

170 İtalya'nın İstanbul büyükelçisi Corti'nin teklifi üzerine çözüme bu ad verilmiştir. Bkz. Sax, 466; Miller, s. 404; Medicott, s. 353-354.

durumuna getirdiği cihetle sultan tarafından uygun bulundu ve böylece Bâb-ı Âli iki Hıristiyan bölgesinin iki Müslüman bölgesiyle değiştirilmesi konusunda Karadağ'la müzakereye başladı. Esasen Balkanlar'da Osmanlı'nın elinde kalan tüm vilayetlerin yönetimi elden çıktığı için son iki bölgenin muhafazaya çalışılması zaten zararına bir pazarlık olarak görülüyordu.¹⁷¹ Bu yabancı diplomatlar ve onlarla birlikte Osmanlı hükümeti Katoliklerin Ortodoks yönetimine (Karadağ'a) itaat etmeyi reddedeceklerini bir türlü düşünmemişlerdi.¹⁷² Bâb-ı Âli'nin Karadağ'la müzakereleri esnasında, kuzeydeki Katolik kabilelerinin temsilcileri İşkodra'daki itilaf devletleri konsoloslarıyla 5 Nisan 1880'de bir araya gelerek onlara Katoliklerin "Slav olmaktansa ölmeyi tercih edeceklerini ve Yunan âyin usullerine göre ibadet eden insanların yönetimine boyun eğmeyi reddedeceklerini" bildirdiler.¹⁷³

Bir hafta kadar sonra yani 10 Nisan 1880'de Kuzeyli Katolik kabileler ve Müslümanlar, Osmanlı sultanından aşağıdaki programa muvafakat etmesi talebinde bulundularsa da, talepleri reddedildi. Bu program şu hususları içeriyordu:

- Otonomi;
- Arnavutların kendi yöneticilerini kendilerinin seçmeleri;
- Osmanlı ordusunun Arnavutluk'tan gitmesi;
- İki ülke arasındaki ilişkileri düzenlemesi için Âsitâne'de bir Arnavut temsilcinin bulundurulması;
- Arnavut olmayan (Osmanlı) memurların yerli memurlarla değiştirilmesi;
- Dış savaşlarda Osmanlı Devleti'nin ordu saflarını dolduran Arnavut askerlerinin sayısının sınırlandırılması;

171 FO. 424/67, *Billiotti to Derby*, no. 19, *Trebizond* 22.1.1878. İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi White, 1889'da Sultan Abdülhamid'in şöyle dediğini nakletmektedir: "Türkler bugün emperyalist çıkarlara değil İslamî çıkarlara bakıyorlar ve Balkan Yarımadası'nı kendileri için kayıp olarak görüyorlar." FO. 78/4201, *White to Salisbury*, *political*, no.4, *Constantinople* 4.1.1889.

172 Miller, s. 404.

173 Sax, s. 466.

- Arnavutların Osmanlı hazinesine ödedikleri yıllık verginin sınırlandırılması.¹⁷⁴

Müslümanlar Plava ve Gusinye'yi ellerinde tutup, Katolikler de kendi bölgelerini Karadağ'a teslim etmeyi reddedince, Hazi-
ran 1830'da Berlin'de bir araya gelen itilaf devletleri büyükelçi-
leri, bu defa Karadağ'a Hoti ve Gruda'nın yerine Adriyatik sahi-
lindeki Müslümanlara ait Ülgün'ü vermek istediler.¹⁷⁵ Arnavut
çeteler, bu uluslar arası kararı da reddederek Ülgün'i işgal etti-
ler. Şehir ahalisi ise itilaf devletlerine sundukları memorandumda
Karadağ'ın hâkimiyetine girmek istemediklerini belirterek şöyle
dediler: "Birkaç asırdır Osmanlı Devleti'nin yönetimi altında olan
biz Ülgünlüler, göreneklerimizi, dilimizi ve dinimizi, bizim dini-
mizden farklı ve hatta ona zıt olan Karadağ'dakilerin dinleriyle
değiştiremeyiz."¹⁷⁶ Memorandumda şu cümle de yer almıştı: "Şeh-
rimiz yerle bir edilse ve bütün halkımız son ferdine kadar öldü-
rülse dahi direnmeye kararlıyız."¹⁷⁷

Mısırlı milliyetçi liderlerden Mustafa Kamil, bu memorandu-
mun Osmanlı Devleti'nin her yerinde geniş bir yankı ve heyecan
uyandırdığını, Hıristiyanları yalnızca Osmanlı Devleti'nin yöne-
timinden kurtarmakla yetinmeyen, aksine Müslümanları da şeri
devletlerinin şemsiyesi altından dışarı çekmeye çalışan Avrupa
devletlerinin tutumları hakkında soru işaretlerine sebep oldu-
ğunu belirtmektedir.¹⁷⁸

Arnavut çetelerin Ülgün'ü işgal etmeden daha önce Avrupa
devletlerinin filoları Eylül ayı başlarında Ragusa (Dubrovnik) li-
manı önünde bir gövde gösterisi yaparken, büyükelçi Goschen de
Osmanlı sultanına Ülgün'ün Karadağ'a teslim edilmemesi halinde
ülkesine ait donanmanın İzmir'i işgal edeceği şeklinde şifahi bir
mesaj gönderdi.¹⁷⁹ Bâb-ı Âli bu uyarıyı geçiştirmek amacıyla iti-
laf devletlerine Ülgün'ün Karadağ'a tesliminin Balkanlarda büyük

174 Bartl, s. 126-127.

175 Pollo/Buto, s. 144.

176 Skendi, s. 66.

177 Mustafa Kamil, *El-Mes'eletü's-şarkıyye*, Mısır 1898, s. 196.

178 Aynı yerde.

179 Bartl, s. 125f.

karışıklık çıkaracağını bildirdi (15 Eylül 1880 müzekkiresi). Bununla birlikte Ülgün'de yaşayan Hıristiyanların ve Müslümanların canlarına halel gelmemesinin garanti edilmesini, itilaf devletlerinin deniz gösterisini durdurmasını, Hoti ve Gruda'nın Bâb-ı Âli'nin yönetiminde kalmasını şart koşarak, gelecekte Karadağ'a Osmanlı Devleti mülkünden bir karış bile toprak verilmemesinin teminini istedi.¹⁸⁰ Fakat itilaf devletleri Ülgün'ün kayıtsız şartsız teslim edilmesi konusunda ısrar ettiler.

Ülkenin güneyinde de Arnavut çeteleri Berlin Kongresi'nin Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasındaki sınırın belirlenmesiyle ilgili kararlarına karşı da direndiler. Çünkü bu kararlara göre Teselya ve Epir Yunanistan'a bırakılacaktı. Bâb-ı Âli'nin bu iki bölgeyle ilgili kararları uygulamakta ağırdan alması üzerine, Berlin'deki yabancı ülke elçileri 10 Haziran 1880'de yaptığı toplantıda Teselya ve Epir'in önemli bir kesimini oluşturan Yanya, Aidonat, Margariti, Luros, Preveze ve Erta'yı koparıp Yunanistan'a verme kararı aldı.¹⁸¹ Arnavut örgütü, bu kararları reddederek iki toplantı yaptı. Bu toplantılardan birincisi 3 Temmuz 1880'de Ergeri'de, ikincisi ise aynı ayın sonlarında Berat'ın güneyindeki Kuscreci'de yapıldı. Her iki toplantıya Hıristiyanlar ve Müslümanlar katıldılar; ikinci toplantıya ise 72 Bektaşî iştirak etti ve Yunanlıların Müslüman Epir'e girmesi halinde silahlı mukavemet kararı alındı.¹⁸² Epir'in ekonomik yönden önemi, Preveze, Erta, Gumencë ve Praga gibi limanlara sahip olmasıydı.¹⁸³ Epir Müslümanları, Yunanlıların Yunan vatandaşlarıyla eşitlik ve onlarla aynı hukuka sahip olma ilkesi üzerine birleşme yolundaki teklifini reddettiler. Yunanlılar bu teklifi yaparken her iki halkın da köken ve uygarlık olarak aynı ortak atadan (Pelasglardan) geldiklerini¹⁸⁴ ileri sürmelerine

180 Mustafa Kamil, age., s. 195-196.

181 Bartl, s. 125f.

182 Skendi, s. 72-73, 78-79; Ramsaur, *The Bektashi Dervishes*, age., s. 10-11.

183 Skendi, s. 73-77.

184 Pelasglar, M. Ö. XII. Yüzyılda yaşayan eski Yunan halklarına verilen isimdir. XIX. Yüzyılda Arnavutların gerçek Pelasglar oldukları şeklinde görüşler ortaya atılmıştır. Bunun sebebi de Yunanca, Latince ve İllirce gibi eski Arnavutçayla bağlantısı olan eski Hint-Avrupa dillerinin, Balkan Yarımadası'nın ve Akdeniz

rağmen, Epirililerin bu birlik teklifini reddetmelerinde dinî bağlar ve Osmanlı Devleti'yle çıkar birliği önemli rol oynamıştır. Bunlar, Yunanlılarla birleşmeleri halinde Müslüman olarak Osmanlı Devleti'nin şemsiyesi altında sahip oldukları imtiyazları kaybederek, “dini bir azınlık” durumuna düşmekten korkuyorlardı.¹⁸⁵

Örgütün Abdil Fraşeri önderliğinde Epir'e herhangi bir müdahale yapılmaması konusundaki mukavemetine rağmen, Osmanlı Devleti 1881 Martında Avrupa devletlerinin baskısıyla Yunanistan'la bir anlaşma yapıp, Teselya'nın Salamvria nehrinin güney sahilinde kalan kısmı ile Epir'e bağlı Erta'yı Yunanlılara bıraktı.¹⁸⁶ Biraz sonra göreceğimiz gibi bu anlaşma örgütün Osmanlı Devleti tarafından tasfiyesiyle aynı zamana rastlamıştır.

1880 Eylül ayının ortalarından itibaren Arnavutluk toprakları örgütle Osmanlı Devleti arasındaki askeri çatışmaların tekrar başlamasına işaret eden siyasî gerginliklere sahne oldu. Bu gerginliğin ortadan kaldırılıp bir çözüm şekline ulaşmak mümkün müydü?

Gerçekte sözünü ettiğimiz tüm gelişmeler, iki taraf arasında bir çatışmanın artık kaçınılmaz olduğunu göstermekteydi. Örgüt, otonomi ve Ülgün, Teselya ve Epir'in teslim edilmemesi konusundaki ısrarını, geri dönüşü mümkün olmayan milli bir istek olarak değerlendiriyordu. Osmanlı sultanı ise kendi açısından Arnavutluk'un tabiliğinin tartışma kabul etmez bir hak olduğunu ve özellikle de itilaf devletlerinin bunu desteklediğini düşünüyordu. Dolayısıyla geri kalan Müslüman Arnavut topraklarını elde tutabilmek için Ülgün ve diğer yerleri feda etmeye hazırды ki, Arnavut milliyetçiliğiyle Osmanlı meşruluğu arasındaki çatışmayı kaçınılmaz noktaya getiren husus da bu idi. Fakat bu durumda, örgütün merkez komitesinin Eylül ayında “ilerici” ve “muhafazakâr” unsurları arasında aynı ayın sonlarında İşkodra

havasının kadim sakinlerinin dillerinde izleri bulunduğu iddiasıydı. Bkz. The New Enc. Britannica, 15th ed., vol. II, Chicago 1984, s. 838; Skendi, s. 114-115. Arnavutçanın İlyria dili olduğu konusunda bkz. Logoreci, s. 45.

185 Skendi, s. 85.

186 Pollo/Puto, s. 145.

komitesinin Debre'deki toplantısı sırasında şiddete başvurulması çağrıları ortasında, tek yanlı otonomi ilanı konusunda bölünmeye yol açması gecikmedi.¹⁸⁷

Örgütün Ülgün'ün Almanya'nın arabuluculuğu ile Karadağ'a teslim edilmesini kabul eden Bâb-ı Âli'nin bu yöndeki emirlerini dinlemeyi reddetmesinden sonra,¹⁸⁸ Osmanlı kuvvetleriyle silahlı çatışma çıktı ve bu durum örgüt içindeki "ilerici" kanadı güçlendirerek Osmanlı yanlısı "muhafazakârları" saf dışı bırakmalarına zemin hazırladı. 1880 kanunu evvelinde "ilericiler" Abdil Fraşeri ve diğerlerinin önderliğinde geçici Arnavut hükümetini ilan ettiler.¹⁸⁹ Bir sonraki yılın kanuni sani ayında bu geçici hükümet ülkenin yönetim işini devralmaya başladı. Başta Prizren mutasarrıfı olmak üzere Osmanlı mutasarrıfları ve memurları makamlarından uzaklaştırıldı. Mahalli komiteler de kendi bölgelerindeki idari işleri ellerine aldılar.¹⁹⁰

Bu siyasî ve askeri gelişmeler, özellikle de tek yanlı otonomi ilanı, imparatorluk bünyesinde otonomi veya tam bağımsızlık kazanma amacıyla sarf edilen İslamî "milliyetçi" akımlar silsilesindeki bir halka olması hasebiyle Sultan Abdülhamid'i endişelendirdi. 1877 ve 1880 yılları arasında, Sultan Abdülhamid bilhassa hükümetini sağlamlaştırmak için "İslamî uyanış" siyasetini iç politika projesine dönüştürmek istediği bir dönemde gelişen bu hareketlerle yani Bilad-ı Şam, Hicaz, Kürdistan hareketleriyle ilk defa karşı karşıya gelmek zorundaydı. Arnavutların üzerlerindeki yabancı baskılara karşı mukavemetini gördükten sonra, halifelik kisvesine tekrar bürünerek Arnavut silahlı direnişini ortadan kaldırmak amacıyla askerî güç kullanmaya karar verdi.¹⁹¹

Sami Fraşeri, Şubat 1881'de De Rada'ya gönderdiği mektupta, Osmanlı-Arnavut ilişkilerini kopma noktasına getiren sebepleri sıraladıktan sonra şöyle diyordu: "Prizren komitesi son üç yıl-

187 Bartl, s. 127.

188 Kamil, *El-Mes'ebetü's-şarkıyye*, s. 197-201.

189 Castellan, s. 362; Pollo/Puto, s. 149-150.

190 Pollo/Puto, 149-150; Bartl, 128.

191 Skendi, s. 96.

dır sürekli olarak Arnavutluk'un tek bir özerk vilayet halinde birleştirilmesini istedi, ama imparatorluk (yani Osmanlı devleti) onları vaatlerle aldattı. Arnavutlar, artık imparatorluğun kendileri için hiçbir yapmak istemediğini anlamış durumdalar. Bu durumda – diye devam ediyor Fraşeri, - Prizren komitesi Arnavutluk'un otonom veya tam bağımsız olarak birleştirilmesini uygun görmüştür...”¹⁹²

1880 Eylülü ile 1881 Nisan ayları arasında, Müşir Derviş Paşa komutasında 21 bölük askerle¹⁹³ gelen Osmanlılar ve Karadağ, Arnavut örgütü mevkilerine koordineli saldırılar başlattılar. 1880 Eylülünden itibaren zaten Ülgün sahili uluslar arası bir filonun kuşatması altındaydı. 20 Ekim 1880'de İşkodra'dan hareket eden Osmanlı kuvvetleri aynı ayın 26'sında Ülgün'ü işgal edip Karadağ'a teslim ettiler. 24 Mart 1881'de Üsküp Osmanlıların eline geçti, bir sonraki ayda Prizren Osmanlı ordusunun kontrolüne girdi.¹⁹⁴ Arkasından örgütün lider kadrosundan önemli bir kesimi tutuklandıktan başka kaçanların takibine, valiliklerin, mevkilerin ve hediyelerin dağıtımına başlandı.¹⁹⁵ Böylece modern Arnavutluk'un tarihindeki ilk ulusal hareket sona ermiş oldu.¹⁹⁶ Bu hareket önceki haline ancak Sultan Abdülhamid'in 1909'da tahttan indirilmesinden sonra gelebildi.

Sultan Abdülhamid, kumandan Derviş Paşa vasıtasıyla Arnavutları Arnavut milliyetçiliği yerine İslam camiası (ümme) sancağı altına girmeye davet etti ve herhangi bir silahlı isyanın İslam şeriatına ve Müslümanların halifesi olarak kendisine karşı girişilmiş isyan sayılacağı uyarısını yaparken reformların uygulanacağı sözünü verdi.¹⁹⁷

192 Age., s. 99.

193 Bartl, s. 144.

194 Pollo/Puto, s. 149ff.

195 Miller, s. 406; Skendi, s. 105-107.

196 Tarihçiler İskender Bey'in Osmanlı yönetiminden kurtulmak için giriştiği isyanı ilk Arnavut milli hareketi görme konusunda hemfikir değiller. Bu konuda bkz. Şenavi, 4/1852-1856.

197 Fadyeyeva, Ofitsal'niye doktrini i idyeologii v politike Osmanskoy imperii, op. cit., s. 137.

SONUÇ

Eğer Osmanlı-Rus savaşı (93 Harbi) olmamış ve o sonuçlar ortaya çıkmamış olsaydı, Osmanlı İmparatorluğu dahilinde onun aleyhine olarak siyasî ve askerî yapılanma amacı güden bu “milliyetçi İslamî” hareketlerle ilgili senaryolar da üretilemeyecekti. XIX. Yüzyılın birinci yarımı boyunca, merkezin (Osmanlı Devleti'nin) zayıflamaya başlamasıyla birlikte, taraflar orada burada ayaklanmalar tertiplemiş, sıkıntılı günler yaşanmış, fakat bu olaylara katılan Müslümanlar bağımsız devlet kurma projeleriyle ciddi şekilde ilgilenmemişlerdir. Hatta Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın Mısır ve Bilâd-ı Şam'dan oluşan birleşik bir devlet kurma teşebbüsü, laikliği reddetmesi, elit kesimin ve Müslüman tabanın onun ayrılıkçı projesini desteklememesi sebebiyle, bir Osmanlı valisinin şahsi hareketi olarak kalmıştır ve dolayısıyla İslamî bir hareket olarak değerlendirilemez. Bilâd-ı Şam'dan Arnavutluk'a kadar İslamî milliyetçilik hareketlerinin gerisinde ortak paydalar vardı: Osmanlı yönetiminin bozukluğunu protesto etmek ve mahalli kimlikleri ön plana çıkaran reformların yapılması istemek. Fakat çok geçmeden yabancı parmağının bu işe karışması ile Osmanlı Devleti'nin çöküp topraklarının emperyalist ülkeler arasında taksim edilmesi ihtimali aynı zamana rastladı.

Berlin Anlaşması Suriyelilerin ülkelerinin geleceğiyle ilgili endişelerini teskin etmiş, böylece Âyân Hareketi'nin ateşi sönüp tekrar “Osmanlı Birliği” şemsiyesi altına geri dönmelerine yol açmış olduğu halde, aynı anlaşma Kürdistan ve Arnavutluk'ta bağımsızlık arayışlarını körüklemişti. Çünkü bu anlaşma Arnavutluk için bir dönüm noktasıydı. Doğu Anadolu'da İngiliz desteği altında bağımsız bir Ermeni devletinin kurulacağı endişesi, Kürt lider Ubeydullah'ı kendi yönetiminde bağımsız bir devlet kurmak amacıyla kıyama kalkışmak suretiyle bölgesel bir kimliğin

ifadesi konusunda acele ettirmiştir. Keza Berlin Anlaşması'nın Balkanlarda komşu Hıristiyan devletlerinin yeniden kurulması için Arnavutluk topraklarını parçalaması, Arnavutluk'ta milliyetçi mücadele ruhunun dirilişinin sebebiydi. Her halükârda, hicaz hariç, dış tehlikeli, sosyo-ekonomik durumun bozukluğu ve İslamî milliyetçi hareketlerin gayr-ı İslami taifelerle (Batı devletleriyle) olan çıkar çatışması, bu milliyetçi hareketlerin doğrudan ana muharrikleriydi.

Arnavutluk hariç, diğer İslamî milliyetçi hareketlerinde milli uyanış ruhunu göremiyoruz. Yine de İslamî tepkiler ve bunların aynı zamana rastlamış olması, kanaatimizce, içeriden dışarı doğru yayılan bir şuur oluşturmuştur. Peki, biz neden bu hareketlere “milli uyanış” damgası vurmak istemiyoruz?

Bilâd-ı Şam'daki Müslümanlar ülkelerinin başına gelebilecek tehlikeli ihtimaller karşısında bir Suriye devleti kurmayı planladıklarında, hareket noktaları İslamî kültür ve İslamî tarih tecrübesi dahilinde yine İslamî bir devlete meyletmek idi. Çünkü Bilâd-ı Şam Müslümanları “vatan” kelimesinden “Dârü'l İslam”ı yani Osmanlı Devleti'ni anlıyorlardı.¹ Diğer yandan “milli kimlik” (Suriye Devleti) henüz araştırma safhasında “dini kimlik” (=Osmanlı Birliği)nin önüne geçecek olgunluğa erişmemişti.

Mekke şerifleri, siyasî ve stratejik sebeplerden dolayı Osmanlı halifeliğine son verip, onun yerine şeriflerin idaresinde bir “Arap halifeliği” yani bir Arap devleti kurmayı amaçlayan İngiliz projesinin içinde yer almışlarsa da, oradaki kültürel gelişim, mevcut sosyal ilişkiler ve değişiklik yapabilecek sosyal güçlerin olmadığı ortamda Hicazlı bedevî toplum, teorik ve pratik anlamda bir devlet kavramını anlayabilecek durumda değildi. Dolayısıyla sahralı tabiatı ve bedevî ilişkileri bir “milliyet” ve “vatan” fikrinden yoksun olduğu için, Hicaz elitlerinin ırkî bir asabiyete (Kureyşlilik ruhuna) istinaden bir İslam halifeliği iddiasıyla Arap devleti kurma çalışmaları, millî bir şuurun olduğu anlamına gelmez. Ben, Şerif

1 Sarma, Pan-Islamism, op. cit., p. 17.

Hüseyin'in dahi Osmanlı yönetimini İngiliz hegemonyasıyla değiştirebilecek çapta biri olduğuna ihtimal vermiyorum.

Hicaz'da olduğu gibi, aşiret-derebeyi toplumunun yaşadığı Kürdistan'da da, Ermeni meselesi milliyetçi bir ruhun oluşmasına yardımcı olabilmesine rağmen, "milli uyanış" lehine işleyen bir vatan duygusunun varlığını gösteren emareler bulamıyoruz. Gerçi Şeyh Ubeydullah'ın konuşmasında "millet" ve "vatan" kelimeleri geçiyorsa da, Kürdistan'daki aşiret-derebeyi yapısı, aşiretler arası çatışmalar, Kürtlerin Osmanlı ile İran arasında dağınık halde bulunmaları, bu iki devletin hâkimiyeti altında yaşamaları veya her ikisinden de baskı görmeleri sebebiyle, vadide yankılanan bir haykırış olarak kalmıştır. Bu sayılan faktörler, Kürtlerin devletsiz bir halk olmalarına yol açmıştır.² Onların Ermenilere karşı giriştikleri hareketlerin büyük çoğunluğu milli bir amaç için değil, soyma ve yağmalama içindi.³

Osmanlı Devleti'ne karşı 1879'da giriştiği ilk başkaldırıdan sonra her şey Şeyh Ubeydullah'm tüm Kürdistan'ı kendi önderliğinde birleştirmek için bir sonraki darbeyi Osmanlı'ya ve İran'a indireceğini gösteriyordu. Fakat Bab-ı Ali'nin bir ayak oyunu sonucu olsun veya olmasın, bir "son dakika değişikliği" ile İran üzerine saldırması, mezhep bağının milli faktörden daha güçlü olduğunu ortaya koymuştur. Kürt aşiret reislerini, şeyhleri, ağaları ve din adamlarını bir araya toplayan 1880 Şemdinan kongresinde mezhep bağları milli düşüncelerin önüne geçmiş ve Şeyh Ubeydullah'ı "devlet" projesini Osmanlı Kürdistan'ının kurtarılmasından önce İran'a hücumla başlatmaya mecbur bırakmıştır. Kürtlerin Perslerden gördükleri kötü muamele ve taraflar arasındaki mezhep temelli nefret, kanaatimize göre Kürtlerin İran'a karşı harekete geçmelerinin iki ana sebebiydi. İran Kürdistan'ına yapılan saldırı sırasında İmam Cuma (el-Kurdi) Muhabad'ta Şii İran'a karşı cihat ilan etmiş, Kürtler de Meyan Zohab'da üç bin

2 Chabry, *Politique et minorités au Proche-Orient*, op. cit., pp. 254-255.

3 Semeratü'l Fünûn, sayı. 191, 17/10/1878; Celil ve diğerleri, *El-Hareketü'l Kurdiyye*, age., s. 45.

kadar Şii öldürmüşlerdi ki,⁴ bu olay Kürtlerde milli bağımsızlık meyillerinin daha zayıf fakat mezhep ve aşiret taassubunun daha güçlü olduğunu göstermektedir. Son isyanlar sırasında, Kürtler İran'dan çekilirken Şeyh Ubeydullah'ın ortaya attığı bağımsızlık sloganlarını kulak ardı ederek yağma ve soyguna girişmişlerdir.⁵

Şeyh Ubeydullah'ın isyanında, milliyetçi bir düşüncenin varlığına işaret olarak yönetim ve organların birleştirilmesi yönünden toplumsal bir hareket göremiyoruz. Keza milli duyguları yansıtan (basın, cemiyet, örgüt vs..) organlar göremediğimiz gibi, derebeylik sistemindeki aşiret yönetimlerinde de milli bir şuura şahit olmuyoruz. Ayrıca Şeyh Ubeydullah'ın isyanında örgütlü bir toplumsal taban da yoktu. İsyancıların kıyamdan sonra hemen dağılmış olmaları da bunu göstermektedir.

Eşsiz "milli" hitabına rağmen, Şeyh Ubeydullah'ın bizzat kendisinde de milli bir anlayışa şahit olmadık. "Şemdinan Kongresi"nde doğan Kürt aşiretleri birliği milli veya kavmi bir temel üzerine kurulmadığı gibi, Kürtler arasında haset ve düşmanlığın hâkim olduğu dönemde milli bir kültür meselesi ortaya atılmamış, birbirlerini anlayamadıkları için anlaşmakta güçlük çekmişlerdir.⁶ Şeyhin çevresinde toplananlar da evlilik yoluyla, akrabalık, dostluk ve şahsi arkadaşlıklar sebebiyle yine aşiret bazında toplanıyorlardı. Ubeydullah, çevresine savaşçıları toplamak istediğinde, onlara milli bir program dahilinde nutuk atmıyor, aksine teşvik, tehdit ve sindirme yolunu tercih ediyordu.⁷

Şeyh Ubeydullah, 1879'daki ilk isyanı boyunca şahsi çıkarları ön plana çıkarmış ve bunları milli amaçların üzerinde tutmuştur. Ubeydullah, Osmanlı sultanına vergi ödeyen kendi yönetiminde bir beyliği kabul edebilir yani 1847'den önceki Kürt emirlikleri

4 Martin van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State. The Social and Polical Structures of Kurdistan*, London/New Jersey 1992, s. 250; Celil, *İntifadatu'l Ekrad*, s. 70-71.

5 Celil ve diğerleri, *El-Hareketü'l Kurdiyye*, s. 37.

6 Gassan Selame, *El-Müctemaa ve'd-devle fi'l maşrik el-arabi*, age., s. 76-77.

7 Behrendt, s. 220.

dönemine geri dönebilirdi.⁸ Bu yüzden, emsalsiz siyasi hitabetine rağmen, Şeyh Ubeydullah'ın isyanını, araştırmacılardan birinin söylediklerine⁹ istinaden, modern anlamda milli bir isyan kabul edemeyiz. Hatta “milli” olma yönünde bir “değişim” de söz konusu değildi. Aslında bu isyanın amacı, XIX. Yüzyılın birinci yarısındaki isyanların amacından farklı değildi. Tek farkı, Kürtleri yöneten kişinin bir “bey” yerine bir “şeyh” (din adamı) olması ve böylece Kürt toplumunda dini önderliklerin yolunu açmasıydı.

Kürtlerin “Hamidiye Alayları”na katılmaları da “milli kimliğin” “din kimliği”ne baskın çıktığı anlamına gelmez. Sultan Abdülhamid, Kürtlerin ve Ermenilerin belli şartlarda birlikte hareket etmesinden ve bunun devletinin gerçekten bölünmesine yol açmasından endişe ettiği için, iki taraf arasına fesat sokmayı uygun bulmuştu. “Hamidiye Alayları” vasıtasıyla Kürt aşiret reisleri bir takım teşvik usulleriyle memnun edilip,¹⁰ Kürt halkını taraf yapmak suretiyle onları Ermeni milliyetçiliğinin üzerine sevk etmek mümkün olmuştur. Dolayısıyla bir Kürt kavmiyetçiliğinden ancak Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra söz edilebilir. Ama bu milli uyanış faaliyetleri İstanbul'da sürdü-rüldüğü için, onun rüzgarları Kürdistan'a hiç gelmemiştir.¹¹

Osmanlı Tanzimatı kültürleri, milli çıkarları ve geleneklerinin sekülerizm ve batılılaşmadan zarar göreceği endişesiyle Bilâd-ı Şam Müslümanlarını İslamî yöne iterken, aynı Tanzimat Kürdistan'da Osmanlı Devleti merkezi otoritesini yayıp, Kürt sivil önderlerin hakimiyet sahasını daraltırken, dini liderlerin ortaya çıkışına imkan hazırlayan yolu genişletti. Hâlbuki Tanzimat, Arnavutların onu ülkelerinin “yeniden fethi” olarak değerlendirmesi sebebiyle Arnavutluk'ta milliyetçi hareketlerin öne çıkmasına yol açtı.¹² Çünkü ıslahatlar burada, eğitim planı 1845 yılında yapılmış olmasına rağmen, Osmanlı Devleti'nin varlığını eğitim alanında mu-

8 Aynı yerde.

9 Hamid İsa, *el-Müşkiletü'l Kurdiyye*, s. 16.

10 Celil ve diğerleri, *el-Hareketü'l Kurdiyye*, s. 43.

11 Bruinessen, age., s. 276-277.

12 Beşinci bölümdeki 41. nolu nota bkz.

hafaza etmek, milli dilin rolüne yok etmek, Müslüman askerlerin askerlik sürelerini eskisinden daha uzan tutmak ve Hıristiyanlara daha ağır vergiler yüklemek şeklinde uygulanıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu sınırları dahilindeki halklarda milli eğitim ve mahalli kimliği ifade edici yayınlar ancak İslam tarih şuuru ve kültürü (=Osmanlıcılık) çerçevesi içinde icraatta bulunurken, Arnavutluk'taki kültürel, sosyal ve ekonomik gelişmeler XIX. Yüzyılın ortalarından itibaren milli bir Arnavut kültür hareketinin ortaya çıkmasına zemin hazırladığından, onların Osmanlı-Rus savaşı (1877-1878) sırasında ve sonrasında halk olarak harekete geçmeleri için gereken şuuru oluşturmuştu. Gerçi "Arnavut milliyetçiliğinin doğuşu" doğrudan yabancı bir faktörle (Osmanlı-Rus savaşı) bağlantılı ise de, sosyo-ekonomik gelişim ve kültürel hareket, dışarıdan kaynaklanan meselenin içeriği ve Arnavutluk toprak bütünlüğünü tehdit etmesi üzerine, bu faaliyetlerin başarı şansını artırmıştır.

Arnavut milli hareketinin önemi, farklı dinlere, değişik coğrafi ve idari bölgelere sahip olmalarına rağmen, basit bir coğrafi kavram olmayı reddederek, büyük kesiminin ilk defa tek ağızdan konuşmalarında gizlidir. Bu yüzdendir ki komşu Hıristiyan halklar bağımsızlıklarına kavuştuktan sonra Arnavutlar da doğrudan Osmanlı hâkimiyeti altında kalmayı reddetmişlerdir. Bununla birlikte, düşman Hıristiyan-Slavlarla çevrili bir ortamda "İslam şemsiyesi"ne ihtiyaçları olduğu için, Arnavut Müslümanlarının Osmanlı Devleti'nden tam olarak kopmaları zordu. Başlangıçta Osmanlı hâkimiyeti altında kalmayı (otonomi) kabul etmeleri, Osmanlı Birliği'ne destek çıkıyor olmaktan ziyade bölgenin zorunlu kıldığı stratejik durumdan kaynaklanıyordu.

İtilaf devletlerine ve Bâb-ı Âli'ye gönderilen Slavlaşmayı veya Türkleşmeyi reddeden mektuplarda ve memorandumlarda Arnavut milliyetçiliğinin amacı kendini göstermektedir. Arnavut örgütüne bağlı tüm komiteler Arnavutluk'un bütünlüğünden, bağımsızlığından, milli kimliğinden, ortak tarih ve ortak kaderden söz etmişlerdir.

Arnavut milli uyanışında İslam'ın payı büyüktü. Gerçekten de Arnavut milli hareketinin en ön safında fikir, kumanda ve topluluk olarak Müslümanlar vardı. Arnavut örgütü içinde Osmanlı Devleti'ne âtîfet besleyen muhafazakâr Müslümanların çoğunlukta olmasına rağmen, yine de Müslüman "milliyetçi" kesim onların prensiplerini reddedip geçici hükümetlerini ilan edebilmişti. Peki, acaba Arnavutların "İslam"ı neden Bilâd-ı Şam halkının "İslam"ından farklı olmuş ve neden birinciler otonomi için çalışıp bu konuda ısrarcı olurken, ikinciler Osmanlı Birliği'ne sarılmışlardır? Bize göre bunun sebebi, Arnavutluk'u tehdit eden dış tehlikenin Bilâd-ı Şam'ı tehdit eden tehlikeden daha şiddetli olması ve en nihayet Arnavutluk Müslümanlarının kültürel terbiyelerini İslamî olmaktan çok mahalli olan Bektaşilikten almış olmalarıydı. Belki de bunun en iyi delili, Arnavutların kendilerine özgü dillerini diriltip, Arap alfabesini bırakma teşebbüsleridir. Tüm Arnavutlar birleştirici tek bir dine mensup olmadıkları halde, Latin alfabeli Arnavut dili, ülkede Müslümanlarla değişik dinlere mensup topluluklar arasında birliğin sağlanmasında ve dolayısıyla ortak bir milli kültür yaratmada emsalsiz bir vasıta idi.

Acaba Avrupa bir Arnavut devletini neden reddetmişti? Arnavutluk'un ağırlıklı nüfusunun Müslüman olması, ona Hıristiyan müttefikler bulma yolunu kapatmıştı. Esasen bu, Şark Meselesi'nde din unsurunun çok önemli bir rolü olduğunun açık bir delilidir. John Morely, 1903'de Şark Meselesi'ni tanımlarken şöyle diyordu: "... Şark Meselesi'nin kökleri... Osmanlı Türklerinin Avrupa'da bulunmaları ve Müslüman olarak Hıristiyan halkları hâkimiyet altına almalarında yatar."¹³

İngiltere'nin Arapları Osmanlı Devleti'nden koparma projesine katılması, onun kendi emperyal çıkarları için Osmanlı halifeliğine son vermenin faydalarını erken bir dönemde keşfetmiş olduğunu gösterir. Lawrence'in I. Dünya Savaşı sırasında yaptıkları ise Zohrab'ın başlattığı projenin tamamlanmasıydı. Zohrab'ın pro-

13 Zeyn, *es-Sırau'd-devli fi'ş-şark el-avsat...*, Beyrut 1971, s. 22.

jesine göre “Suriye” değil, Hicaz (=Süveyş Kanalı - Kızıl Deniz - Hindistan) İngiltere’nin asıl ilgi alanıydı ve 1882’de Mısır’ı işgali de bu stratejinin bir parçasıydı. Keza Zohrab’ın 1879 ve 1880’de hükümetini Hicaz’da bir Arap halifeliğini himayesine alacağını ilan etmeye çağırması da aynı stratejinin gereği idi.

Eğer Şerif Hüseyin’in öldürülmesinin sorumlusu Osmanlı sultanı veya adamları ise, asıl sorumluluk, Osmanlı Devleti’nin Rusya’yla ilişkilerinin çok kötü olduğu bir dönemde, Afganistan ve Orta Asya’ya Rusya’ya karşı İngiltere’ye destek vermeye giden ve aralarında Şerif Hüseyin’in de bulunduğu heyete düzenlenen suikasta mı aittir, yoksa Hüseyin’i himayesi altında Mekke’de Müslümanların halifesi olmaya itekleyen İngiltere mi? Her iki ihtimal de geçerliliğini korumaktadır. Afganistan yolculuğu, Şerif Hüseyin’in İngiltere’ye yakın olmak ve gözüne girmek için düzenlediği bireysel bir girişimdi. Hüseyin’in bu yolculuktan amacı, dini ve siyasi nüfuzunu Hicaz dışına taşıyarak İslam dünyasında şöhretini artırmak ve İngiltere-Rusya mücadelesinde kendisinin diplomatik-politik ve uluslar arası rolünün bu bölgede Osmanlı sultanı ve halifesinin rolünden daha önemli olduğunu göstermekti. Hicaz’da nüfuzu Bilâd-ı Şam ve Irak’a kadar uzanan bir Arap devletinin kurulması halinde “Sultan, halifedir” sözünün ne değeri kalırdı? İslam’ın mukaddes mekanları, oralara giden hac yolları kendi hakimiyeti altında değilken, Sultan Abdülhamid Müslümanların halifesi olduğunu nasıl iddia edebilirdi? İngiliz belgelerinden birinde Sultan Abdülhamid’in Hicaz’daki kutusal yerlerin kontrolünü kaybetmektense, başka herhangi bir şeyi [şartı] kabul etmeye hazır olduğu belirtilmektedir.¹⁴

Şerif Hüseyin’in bir suikastla öldürülmesiyle Suriye vilayetinin başında bulunan Mithat Paşa’nın görevinden azledilmesinin hemen hemen aynı sırada vukû bulması, despot sultanın “Sultan-halife” hukukunu savunma amaçlı gayretlerinin göstergesidir. Sultan Abdülhamid’i endişelendiren şey, Bilâd-ı Şam’daki Müslüman

14 FO. 424/203, *Richards to O’conor*, no. 98, *Damascus* 19.11.1902.

âyânların otonomi projesi ve Mithat Paşa yönetiminde bir “Suriye hidivliği” kurulmak istendiği şeklindeki söylentiler değil, aksine elinde kalan memleketlerle ilgili yabancı projelerinin varlığı idi. Zaten Müslüman âyânlar da ecnebi kolonizasyonu konusunda “ülkelerinin akıbeti” için endişeliydiler. Örneğin Yusuf Kerem, Emir Abdulkadir Cezâirî’ye yazdığı bir mektupta Arap topraklarının Fransa ile İngiltere arasında paylaşılmasından endişe ettiğini belirtmekteydi.¹⁵ Hatta Mithat Paşa, 1879’da Bâb-ı Âli’ye gönderdiği bir raporda İngiltere ve Fransa’nın dini cemaatlar vasıtasıyla Suriye’ye girmek istediklerini kaydetmekteydi.¹⁶

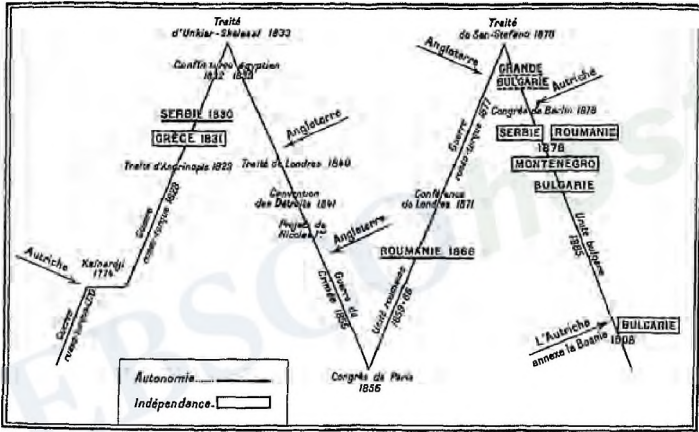
İmparatorluk sınırları dahilindeki Müslümanların ecnebi tesirlerden etkilenecekleri endişesi, Sultan Abdülhamid’i İslamî düşüncüyü “milliyetçilik bakterisi”ne karşı “ümme” antibiyotiği ile koruma amaçlı çalışmalara sevk etmiştir. Dolayısıyla İslam, Abdülhamid’in saltanatı boyunca milliyetçiliğin daha önünde yer almıştır; ama ondan sonra Türk milliyetçiliği İttihat ve Terakki’nin temel felsefesi olunca, ümmetçilik ruhu tarihe karıştı. Kürtler Kürt milliyetçiliğini cemiyetler kurarak ve neşriyatlar yaparak ön plana çıkarırken, Arnavutlar 1912’de bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bu tarihten üç yıl sonra Mekke şerifi Hüseyin b. Ali İngilizlerin desteğiyle isyan bayrağı açarak, Araplarla Osmanlılar arasındaki “İslamî rabita”nın sona erdiğini ilan etmiş oldu.

15 Sem’an el-Hazin, *Yusuf Bek Kerem fi’l Menfâ*, s. 346.

16 Abdulaziz Avez, *el-İdaretü’l Osmaniye fi vilayeti Suriye*, age., s. 352.

EKLER

Ek-1



L'ORDRE NOUVEAU EN ORIENT ET L'ÉMANCIPATION DES NATIONS CHRÉTIENNES DANS LES BALKANS.

Ce graphique est destiné à servir :

1° Les progrès et les résultats de l'indépendance dans les Balkans ;

2° Les conséquences géographiques et politiques ;

3° La formation économique des États balkaniques.

Paul Haury, Şark Meselesi'ni basitleştirilmiş şema halinde izah ediyor, 1770-1915, 2. em. Ed., Paris, 1923.

Ek: 2

Nasıra kadısı Sultan Abdülmecid'in Osmanlı İmparatorluğu dahilinde inanç özgürlüğüyle ilgili duyurusunu "içi boş bir söz" olarak nitelendiriyor. Kaynak:

BPP/69, *Fin to Malmesbury, no. 29. Jerusalem 22.6.1858. no. 2, Vice-Consul Rogers to Finn, Caiffa 18.6.1858.*

Inclosure 2 in No. 29

Vice-Consul Rogers to Consul Finn

Caiffa, June 18, 1858

(Extract.,

Last week I went to Nazareth, and during my stay there I met the Cadi, Sheikh Emeen, at the house of a friend; there were also present some of the principal Christian inhabitants of Nazareth, and one named Elias es-Saffori from Kefr Kenna, a Protestant, at whose house occasional evening meetings are held for reading the Scriptures, and amongst the attendants at the said meetings is a Moslem of the village.

The Cadi, in my presence asked Elias es-Saffori with what authority he sought to pervert the Moslems, and why he allowed a Moslem to attend his prayer-meetings. He answered that his doors were open for any that chose to come at their own discretion; that he could not force any to come, nor would he turn any away.

The Cadi then used some strong threatening language in order to intimidate Elias es-Saffori, saying, that any Moslem who should become a Christian would be murdered according to the tenets of the holy law, and he who perverted him would bear the responsibility.

I then interposed, saying that I had no knowledge of the merits of this case, nor did I feel justified in instituting an inquiry at

present, but reminded the Cadi that His Majesty the Sultan had issued a firman, granting full liberty of conscience to all his subjects, by virtue of which firman any who from conviction wished to change his religion might do so without constraint.

The Cadi answered, disdainfully, "The Sultan eats melons," which is a vulgar expression, meaning that the Sultan talks impotently or talks nonsense.

I remonstrated, at which the Cadi repeated his remark, adding that His Majesty's officers and subjects are only bound to obey him so long as his orders are in conformity with the law.

I told the Cadi that I should report the circumstance, and have done so for your information.

Ek- 3

İngiltere'nin Halep konsolosu Skene'nin Suriye'nin kuzeyindeki Müslümanların Osmanlı hâkimiyetinden kurtulup Mekke şeriflerinin yönetiminde bağımsız bir Arap devleti kurmak istedikleri konusundaki raporu.

BPP/69, Skene to Malmesbury, no. 43, Aleppo 7.8.1858, inclosure in no. 43, Skene to Finn, Aleppo 31.7.1858.

Inclosure in No. 43.

Consul Skene to Mr. Alison,

Aleppo, July 31, 1858.

Sir,

I HAVE the honour to report to you that some excitement has existed in this town during the last ten days. Intelligence of the outbreak in the Island of Crete and the massacre at Jedda, which arrived here during the festivities of the Courban Bairam, and

instigation on the part of one or two of the leading Mussulman inhabitants, who considered themselves aggrieved in their private interests by the local government, raised a feeling of hostility between the Christian and Mahometan classes of the population, and a seditious spirit against the constituted authorities. Fire-arms and ammunition were hurriedly purchased wherever they could be found. Young men of doubtful character were seen assembling in the streets. One of these, a Greek Catholic, by name Butros Tawil, appeared in the bazaar, fully armed, and loudly called on the Christians to attack the Mussulmans. Some of the latter secretly announced to respectable European families, with whom they were on friendly terms, that a general massacre was about to commence, and advised them to take refuge in places of safety, if any such could be found. Great apprehensions were thus entertained. The civil and military Pashas, meanwhile, were taking all possible means of securing the tranquility of the town. Butros Tawil was arrested, and is now under sentence of banishment. The sale of arms and ammunition was prohibited. The town was patrolled by 600 soldiers in 12 detachments of 50 each, under the command of field officers. The principal inhabitants of the different quarters were assembled and ordered to do their utmost to keep the townspeople in their neighbourhood quiet. These measures proved perfectly successful, and all alarm has for the present subsided.

It is worthy of remark that the hatred felt by the Arab population of this part of Syria for Turkish troops and officials in general, whom they regard as degenerate Mahometans, is little less violent than their fanaticism against the Christians. The garrison of Aleppo is only 2,000 strong. Were a serious insurrection to take place, this force would be altogether unable to quell it, each Turkish soldier having about thirty Arabs arrayed against him, all more or less inured to the use of arms, and looking upon him as a national enemy. The insurgents, moreover, might not be without the advantage of military organization, as it is said that the survivors of the Janissaries, who numbered no less than

25,000 affiliated in Aleppo when that corporation was suppressed in 1826, have kept up some species of secret union amongst themselves. The recent incidents, reported above, have given rise to much talking on these subjects, from which it would also appear that the Mussulman population of northern Syria harbours hopes of a separation from the Ottoman Empire and the information of a new Arabian State, under the Sovereignty of the Shereefs of Mecca. However this may be, it is certainly desirable that the garrison of Aleppo should be augmented without loss of time, more especially as the consequences of the massacre at Jedda will in all probability soon furnish a motive and opportunity for a dangerous ebullition of Mussulman fanaticism.

I have &c.

(Signed) J.H. SKENE.

Ek-4

Eldridge'nin Suriyeli Müslüman ve Hıristiyanların ülkelrinde İngiliz mandasını istedikleri konusunda Salisbury'ye yazdığı mektup.

F.O. 78/2848, *Eldridge to Salisbury, political no. 57, Alich* 18.7.1878.

Alch
July 18th 1878

My Lord,

With reference to my Suppates

No 55 of the 11th Instant. —
 transmitting a Copy of my No 66
 to Her Majesty's Ambassador —
 reporting on the effect produced
 at Beyrout by the reports of an
 English occupation of Cyprus.
 I have the Honor to inform Your
 Lordship that I have since

Right Honorable received
 the Marquis of Salisbury.

received information from London
 and some other places in Syria
 where the feeling produced by
 this event is, like at Beyrout,
 one of general satisfaction —
 amongst the Christians though with
 the same regrets that the occupation
 has not been extended to Syria,
 and this feeling is shared by
 many of the native Mussulmans.

to fear that (since it is reported
 by telegraph that the Congress
 at Berlin has terminated its
 labours by a general Treaty)
 it may be only temporary and
 the disappointment will be great
 in Syria if the forces of Her
 Majesty are withdrawn from
 the Island which will put an
 end to the hopes entertained that
 some day the benefits of British
 rule may be extended to the
 mainland when the discontinuation
 of the Administration in

Consequence
 to fear

Ek-5

Konsolos Zohrab'm Şerif Hüseyin'in Afganistan konusunda ve başka hususlarda İngiltere'ye ve İngiliz çıkarlarına hizmete hazır olduğu ve İngiliz yönetiminin Müslümanlara adaletli davranacağına inandığı konusundaki mektubu.

F.O. 78/2988, Zohrab to Salisbury, secret/conf./separate. Jeddah 12.3.1879.

Her Majesty's Consulate
Jeddah March 12th
1879

My Lord

The High Sheriff of
Crecca has, under a pledge
of the strictest secrecy, informed
me through my Dragoman,
Yusuf Bey, who returned
from Crecca yesterday, that
prior to the war with

Afghanistan he received a
letter, by special messenger,
from Sher Ali in which
His Highness was earnestly

To the Right Honorable requested
The Marquis of Salisbury 119

requested to state in reply whether seeing the Government of India ill-used and oppressed the Indian Mussulmans — the Mussulmans would not be justified in taking up arms against the Government, in aid of Afghanistan. His Highness saw the object Shere Ali had in view in seeking for such a document, and well knowing that a declaration of this kind emanating from the highest Mussulman ecclesiastical Authority, would prove most mischievous, he refused to give the opinion. He replied that, being on the most friendly terms with England and feeling convinced that

England was Mussrane and just in her rule over Hindoostan, she could not credit assertions to the contrary and would not give an opinion prejudicial to her interests. The Sultan having also sent a message to him, the Amier, to convey the disapproval of His Majesty at the policy of the Amier, he was bound to bow to that opinion.

His Highness requested me to inform your Lordship, always under the strictest fanaticism. The various Mussulman nationalities are now in close correspondence with each other and political events are reported to the chiefs of all the organization

seems complete and the
union perfect, and restless
spirits are ever striving in secret
pretenses to raise complications.
Russia is aware of all this
and she is, through her
Agency fanning the flame.
His Highness states that he
will be happy to give his
aid to Her Majesty's Government
in any question in which
his sacred position may be
of any use, so long as such
aid will not prejudice
the Sultan. All communication
must, however, be made to
him secretly and must
not be communicated to
any one, by this, I know, he
includes the Turkish

Government.

His Highness says, that though Shere Ali has fled he has not retired from the struggle, he is seeking for aid and is abiding his time, and if he cannot attack, he will endeavour to raise revolt and foment discontent, he believes that Shere Ali's plans could be counteracted by direct communication with Yakoub Khan and other chiefs of Afghanistan, and should Her Majesty's ^{Government} enter into his views, he offers to act as intermediary, not officially, but privately and as of his own accord.

This is the substance of His

Highness' communication to
 me; in conveying it, I think
 it is my duty, to make
 its value well understood
 to explain what, in the
 opinion of Mussulmans
 is the position of the High
 Sheriff of Mecca. The Sheriffate
 is an appointment of which
 the Sultan can dispose at
 will, it is hereditary, but
 as there are two families
 who claim the same descent
 from the Prophet. the family
 of Devi Aun, a member of
 which is now Sheriff, and
 the family of Devi Zed the
 representative of which is at
 Constantinople, the Sultan
 without any act of usurpation
 can remove the member of
 one family for a member of
 the other, but this power he

would only exercise when
urgently called upon - for
the Sheriff is regarded with
far too great veneration by
all Mussulmans and
his deposition, without serious
cause, would most probably
create serious trouble.

Ek-6

Zohrab, Salisbury'ye Mekke'de Osmanlı-Rus savaşının sonuçlarından memnun olmayan gizli bir örgütün, Osmanlıları halifelikten uzaklaştırmak amacıyla İslam dünyası liderleriyle yazışmalar yaptıklarını belirten mektubu. Konsolos, mektubunda ayrıca bir Arap devleti kurulması projesinden bahsetmekte ve yakın zamanda Hicaz'da karışıklıkların başlamayacağını umduğunu bildirmektedir.

F.O. 78/2988, Zohrab to Salisbury, conf/political, no. 1, Jeddah 6.8.1879.

Y. M. S. Sonoubate

Jeddah 6th Augur
1879

My Lord,

Statement of a serious

nature having reached me ~
 from various and disconnected
 sources, I deem it my duty
 to bring them to Your Lordship's
 notice. I do not vouch for
 their truth, but should they
 be true, they prove the
 existence of ideas and plans
 which may give serious

So
 The most noble
 The Marquis of Salisbury &c
 trouble
 trouble in the future.

From a Gentleman who
 has resided here for some
 years I hear, that at Mecca
 there exists a secret society
 whose object is the removal
 all Mohammedans from
 Christian control. This society

is in communication with every Mussulman community throughout the world, and it has been a good deal to do with the revolt in Algeria, it was not intended that the revolt should commence when it did, the plan was that it should begin there when the brand of war or revolt could at the same time be applied to the other countries. Similar information has reached me from another source.

The society, which is composed

of Mollaks Shekhs and Sheriffs is, I am told, so much dissatisfied with the result of the late war with Russia that the question of withdrawing from the Sultan the title of Temporal Head of the Mussulman Faith is being seriously discussed. It is declared that as the Sultan is under the control of the Christian Powers, he can no longer be regarded as independent and cannot and cannot, therefore continue to be the true Representative of the People.

and the mantle must
be laid on other shoulders.

2nd Sheet This opinion, it appears,
Confidential had its rise in Damascus
Political and that city was at first
1870,
decided on as the future
seat of the Head of Islam
The Society at Mecca were
averse to this, it was argued
that Damascus being within
easy reach of European —
influence, it would not be
a safe home; whereas Medina,
which combined within
itself all requirements —
that is, remoteness from —
Europe, difficulty of access
sacredness

character, indicated itself
as the natural centre of the
faith. Medina has, therefore,
it is said, been fixed upon.

M^r Kuyt the
Netherlands Consul, who
has many subjects residing
in Mecca has also received
similar information and
and he considers it of
such importance that
to enable him to buy to get
further and more minute
details, he is applying to
his government for authority
to purchase information.

A Turkish officer with whom I was conversing a few days ago assured me, that the Authority of the Sultan in Arabia was merely nominal and as the Arabs hated the Turks he believed grave war would shortly take place. He told me that his wife had been swarmed by

Arab women with whom she was on terms of intimacy, that there was a desire to rid the country of all Turks, and there probably

would be a massacre, the time had not yet arrived for it, but it was fast approaching. I do not know whether it was the warning that influenced this officer, but he sent his family to Constantinople about a fortnight ago.

3rd Sheet
 Confidential
 Political
 Sec.

I asked Gustav Pucka the new German General, if he was aware of the feeling that existed in this country; he said he was, and that there would be grave trouble in the near future.

I have the honor to call


Your Lordships attention
to my despatch of the
12th March marked "secret
and confidential", as this
despatch is confirmatory of
what I then reported and
will, I think, prove the
sincerity

Ek-7

Şerif Hüseyin'in Zohrab'a İngiltere'nin Afganistan'daki çıkarları için hizmet etmeye hazır olduğunu, bunun için elinden geleni gizli ve aleni olarak yapacağını belirten mektubu.

FO. 78/2988, Letter from Grand Sherif to Zohrab 23.12.1879/3
Muharrem 1297 H.

ذو القدر ايام جنازة مشايخ الجبل الكبير
وصل خبركم المنيح بخصمه الاله فاده الوارده اليكم من نظارة خارجيه سلكه انظاره العظما في مسألة افغانستان لا يقبله المعاصرون حال قصتنا وحمودنا
السرور اذ وافق على ذلك انظاره الفخيم ولم تزل عول ذلك باطنا وظاهرا ولربما ان احوال افغانستان في هذه المدة قد تغيرت احوالها تغير كبير جدا ولكن
حيث ان الشير الاله صانع لما يوافق الصانع قد جرد الله التوفيق وقد حصلنا اكمال المنونيه والمسرد من الزايد من حسن توجه رجاله الى هذه المسئلة الفخيمه
سأودعها بكم سرهنا اود معتمدا انكم تعلمون



وانه استغنى عن ذلك من نشره به برسيره حسنه
الذاتة به الله الرحمن الخالق

Ek-8

Zohrab, Salisbury'ye Şerif Hüseyin'in kendisiyle güvenilir bir aracı vasıtasıyla şifahi olarak anlaşmak istediğini; Hicaz'da Osmanlı Sultanı'na karşı adavet duygularının en üst zirveye çıktığını, dini mercilerin İngiltere'den Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İslamî Vakıflara el koymasını ve en nihayet Hicazlı Arapların İngiliz uyruğuna geçmek için çalıştıklarını bildiren mektubu.

EO. 78/2988 Zohrab to Salisbury, secret/conf./separate, Jeddah 22.12.1879.

H. B. his Conculate

Jeddah, 22nd December 1879

My Lord,

I have the honor to enclose in original a letter I have received from the Grand Sheriff with a translation, also an unsealed private note from the same source

His Highness' letter is in answer to a letter I addressed to him conveying substance of your Lordship's message contained in despatch N^o 1 "Secret" Political of the 7th of August a copy of my letter is also enclosed

The Grand Sheriff is widely
 known
 The most noble
 The Marquis of Salisbury K.G.
 2 2 14 2 26 4

feeling in this Province against the Sultan and his government is deep rooted and may soon manifest itself. An Arab official of high standing told me a few days ago that the time was probably very near when England would be asked by the Ecclesiastical Authorities of the Hedjaz to assume the control of all pious foundations in Sunday (Eskaf) as the revenues accruing from them are grossly misappropriated. My reply was that I hoped matters would shortly take a favorable turn. I ought to state also that several influential Arabs have asked me, if they could become British subjects, that if misery could do it they would gladly pay to become so. This I think is a certain indication that the feeling in this country is hostile to the government.

I send this despatch by the same channel as I did my last secret despatch, as I believe it to be the most speedy and safe manner of sending such communications -

I have the honor to be, with the greatest respect

My Lord,

Your Lordship's

most obedient

humble servant

John Lubbock

Ek-9

Şerif Hüseyin, Zohrab vasıtasıyla Salisbury'ye Osmanlı'ya karşı girişilecek başkaldırının İngiltere tarafından desteklenip himaye edilmesi gerektiğini, Hicaz sakinlerinin bu konuda kendisini destekleyeceklerini bildiriyor. Zohrab ise ülkesinin Hicaz'ı himayesi altına almasının ona tüm İslam dünyasında güçlü bir nüfuz kazandıracığı görüşünü bildirmektedir.

E.O. 78/3131, Zohrab to Salisbury, secret, Cairo 9.1.1880.

Caesars,
9th January 1880

My Lord

In a previous despatch from
Sedalah I had the honor to report to
Your Lordship that the Grand Sheriff had
secretly written to ask me to send him
a person in whom I could trust as he
wished to give me some information
Oswan that His Highness placed complete
confidence in my Dragoman (Grossing
Yffende) I sent him to Mecca he
returned four days before I left

His Highness was much pleased
at my attention to his request My

most Noble

The Marquis of Salisbury R. S.

d.

to 17th Feb

made manifest by the Sultan and
his Ministers in signing the Secret
Treaty with Russia, and the hostile
feeling towards the Porte existing in

the Hedjaz bring forward a very serious and at the same time delicate and important question, a solution of which might compel the Ottoman Government's honest adhesion to the direction of England, and might give to England a supreme influence over the whole Muhammadan world.

In the present Grand Sheriff of Mecca England has a faithful and devoted well-wisher and adherent; in the population of the Hedjaz, a people who would regard the protection of England as a blessing; the question to be solved consequently is this, whether it is advisable or politic to take advantage of the feelings animating the Grand Sheriff and the disposition of the people

to establish British influence in the Hedjaz and by the exercise of such influence to obtain a certain control over all Musulmans -

In conclusion I beg to state, that I have been most careful not to allow a word to escape me which could give hope or encouragement to any one, my duty has been to listen but not to speak, and to this duty I have so implicitly adhered, that even the Turkish authorities

Sultan will and must be regarded, by those for whom it is intended, as biased by political leanings and views, and must lose much of its power and value, while whatever is said by the

Grand Sheriff, being regarded as emanating from the true Spiritual head of Islam will I am persuaded, carry convictions with it

The present Grand Sheriff is a man of generous pulses and liberal ideas. He regards England as the acme of all that is good, and his admiration of our laws and system of government is such, that he would, I am assured, run any risk in supporting our policy whatever it might be, if he believed he would be supported and protected.

Alone he does not feel strong enough to openly condemn what he may consider wrong in the Turkish Government, yet to keep

silent gives him, according to what
 I have been told, much pain, for
 he considers it a neglect of his
 duty office. If, however, he could be
 assured of the support and protection
 of Her Majesty's Government, I feel
 certain he would not hesitate to
 denounce to the Turks any act of
 their government which militated
 against the interests of England.
 Such is the present Grand Sheriff,
 20 2064 such

Ek-10

Zohrab, dostu Alston'a İngiltere'nin Osmanlı Sultanı'na karşı
 savaş açmak istemesi halinde Hicaz'ı himayesi altına alması ge-
 rektiği teklifinde bulunuyor.

F.O. 78/3131, Zohrab to Alston, Private/secret, Cairo
 12.1.1880.

Private & secret

Lairo,

12 January 1880
H 22

My dear Mr. Alston.

This mail takes a despatch which I think will be regarded - very important by the F O whether it will be acted on is another question, but if my suggestions are seriously considered, I believe we could beat on at any plan Ruspia may be drawing out.

You will, I doubt not, see my despatch, and I wish to say before you my ideas which if you find of any value you might perhaps shew in the right quarter.

In my despatch I state

the position of the Grand Sheriff of Mecca, his rank and his influence I also give a sketch of the condition and feeling of the people of the Hedjaz and I hint at what England might gain by aiding in altering the political position of the Province.

To you in a private note I can speak clearly and I think I ought to do so at the time

appears to have arrived when England must cease temporising with Turkey and assume a firm attitude not alone towards Turkey but towards Russia and the whole of Asia.

The Eastern question (if we can still so term Asiatic questions) no longer embraces merely Turkey, it includes the whole of

Meuzelman Acco, as defensive or protective policy must, therefore, be as widely extended and I presume we are bound to seize every means, every weapon which will give us firm ground to act on and establish our of our wavering or falling away.

Turkey has entered into secret treaty engagements with Russia the Government of Turkey has consequently, ceased to regard England as a friend, we must therefore get a strong weapon against her which will compel the Sultan to come back to us or bring about his ruin. Such a weapon I believe we now have to our hand in the Hedjaz, the Grand Sheriff - If we establish our influence by a kind of protectorate in the Hedjaz we shall be able to guide the whole Meuzelman world.

I have carefully watched the

temper of the people since I have been in Jeddah and I can tell you that the people would willingly throw off the direct rule of the Sultan to become a sort of tributary state with their position guaranteed by England, that is that England should prevent any attempt on the Porte's part to resort to arms.

The Grand Sheriff has not even hinted to me any such wish he is very careful in his language but his sympathies are I know with us, he is irritated with what is going on and he believes that England alone can aid the cause of the *Peupulman*. With the people it is different, many

Ek-11

Zohrab, Hint Okyanusu'ndaki İngiliz donanmasından, Mekke'deki en yüksek mercilere dayanarak tehlikeli olayların olacağı düşüncesiyle bazı birimlerini Hicaz sahiline kaydırmasını istiyor.

E.O. 78/2988, Zohrab to Burners, most secret/conf., Jeddah 6.12.1879.

H. B. his Consulata

Jeddah, 6th December 1879

Sir

Information I have received leads me to believe, that the present political condition of Turkey may give rise to difficulties here, which the presence of one of Her Majesty's Ships might materially aid in lessening, and as I have been recently advised by the highest Authority in the Province, to request that a British ship of war may be stationed here while certain political questions are being discussed at Constantinople, I have the honor to request you to take such steps as the information I send may before you may lead you to consider advisable. I have the honor to be &c

(Signed) Jas. Eschsch

Consul

To
Commander H. Burners, R.N.

H. M. S. "Philomel"

Jeddah

Ek-12

Layard, Grandville'e Hindistan Müslümanlarını İngiltere'ye karşı kıskırtmayı amaçlayan Sultan Abdülhamid'e karşı İslam camiasının siyasetini, Hac mevsiminde Osmanlı'nın İngiltere'nin İslam düşmanı olduğu ve onun Osmanlı hilafetine son vermek için

çalıştığıyla ilgili propagandasının bu yöndeki düşünceleri en üst noktaya çıkaracağını belirten mektubu.

F.O. 881/4341, Layard to Granville, no. 10, Therapia 25.5.1880.

Sir A. H. Layard to Earl. Granville – (Received June 1.)
(No. 54. Confidential.)

Therapia, May 25, 1880.

My Lord,

BEFORE leaving this Embassy, I think it my duty to call the serious attention of Her Majesty's Government to the intrigues which are being carried on from Constantinople with Mahomedans in India. I have every reason to believe that they are directed by the anti-English party in the Palace, and that the Sultan himself is not ignorant of them, if he does not actually encourage and connive at them.

I have been frequently warned that Ghazi Osman Pasha is in secret communication with leading Mussulmans in India. I have no actual proof that such is the case, but from his well-known fanaticism and his undisguised opposition to the policy of England, I think it very probable that it is. I have, on various occasions, brought to the notice of Her Majesty's Government the suspicious proceedings of certain Indians in this city. Some of them have access to the Palace, and appear to be treated with special favour by the Sultan. His Majesty has been persuaded that, as Caliph of Islam, he has immense influence over the Mussulmans of India, and he appears to have been induced to establish and subsidize the "Peik Islam", the newspaper of which I sent your Lordship a copy in my despatch No. 531 of the 21st instant, in order still further to extend it.

The danger which may arise from this state of things is that if, in consequence of the course of events, England is compelled to enter upon a policy hostile to Turkey, or which, in the Sultan's opinion, may threaten his independence or his sovereign rights, or may deprive him of further territory, he may have recourse to every means in his power to cause us trouble and embarrassment.

With this object in view, he may endeavour to excite the Mussulmans of India against British rule, and to bring about another rebellion in that country. To effect this he will make use of all the power and influence he possesses as head of the Mahomedan faith. Turkish agents will work upon Indian Mussulman pilgrims at Mecca, who, on their return, will spread disaffection, and the Indians who are established here will be used to carry on secret communications with the Princes and Chiefs in India. England will be represented as the enemy of Islam, and as aiming at the over-throw of the Caliphate and the destruction of the Mahomedan religion.

I cannot doubt that, in these intrigues, the Sultan and his advisers will receive every encouragement and support from Russia. There are very strong grounds for suspecting that Ghazi Osman Pasha has been completely gained over to her interests. I have been informed, from an apparently trustworthy source, that the new Russian Ambassador, M. de Novikoff, has been instructed to maintain him in his present high and influential position in the Palace, "coûte que coûte." Russian agents will lose no opportunity of persuading His Majesty and his Ministers that England is the real enemy of the Turkish Empire, and that Russia alone is its friend. The more hopeful the prospect of a good understanding between the Powers as the policy to be adopted with regard to this country, the more determined will be the attempt of Russia to increase the suspicions of the Sultan as to the motives and designs of England, and to bring about a quarrel between her and Turkey.

What Russia most dreads is a cordial understanding between the Great Powers, which may have the effect of improving the Administration of this Empire, of restoring to it something of its former power, strength, and prosperity, and of frustrating her ambitions designs with regard to it.

It may, in my opinion, be considered almost absolutely certain that she will secretly do all in her power to prevent such an understanding, whatever may be the assurances to the country Her Majesty's Government may receive from St. Petersburg.

I have&c.

(Signed) A.H. LAYARD.

Ek-13

Layard, Salisbury'ye Şerif Hüseyin'e düzenlenen suikastı tel'in eden İslamî tepkileri, Şerif Hüseyin'in Sultan'ın kendi yerine Şerif Abdulmuttalib'i tayinini ve keza Abdulmuttalib'den sonraki büyük şerif'in Avnu'r-Refik olacağı vaadini memnuniyetle karşılmasını bildiren mektubu.

E.O. 424/97, Layard to Salisbury, no. 112, Constantinople 24.3.1880.

Sir A. H. Layard to the Marquis of Salisbury. – (Received April 9.)

(No. 342.)

My Lord,

Constantinople, March 25, 1880.

THE assassination of Sheikh Hussein, the late Grand Sheriff of Mecca, was first known at Constantinople through a telegram sent to me by Mr. Malet, who had received the information from Consul Zohrab. It has caused a very painful feeling here amongst the better class of Mussulmans, who appreciated the liberal and

enlightened character of Sheikh Hussein. The Sultan told me yesterday that he had named Sheikh Abou Moutaleb his successor. I told His Majesty that, from information which had reached me from a trustworthy source, I had reason to fear that the return of this individual to the Hedjaz might lead to serious disorders and bloodshed. Sheikh Abou Moutaleb, I said, had on more than one occasion, when formerly Sheriff of Mecca, been guilty of rebellion, and he was known to be at the head of a party which had been the cause of serious disasters to Turkey already, and were not unlikely to be so again.

The Sultan replied that, for various reasons, he could not to otherwise than name Sheikh Abou Moutaleb, and he had done so after consultation with his principal Ministers, and with Ha-ireddin Pasha, and other persons in whose advice he had confidence. Sheikh Abdul Moutaleb was a very old man, above ninety years of age, and could not in the course of things live long. On his death Aoni el Refik Pasha, or Sheikh Aoun (the name he is usually known by), the brother of Sheikh Hussein, who resides at Constantinople, will be named his successor. Of this, His Majesty said, he had written to inform Sheikh Aoun.

The Sultan added that he was well aware that Sheikh Abdul Moutaleb had been disloyal, and had rebelled against his Sovereign. But he had now given assurances, in which His Majesty had full confidence, that he would discharge the duties of his high Office to his Majesty thought that, considering the disturbed state of that province, he was the best person to be entrusted with the duties of Grand Sheriff. His Majesty said that some troops would be sent with him, and I understand that four battalions will be dispatched to Jeddah at once.

I have, &c.

(Signed) A.H. LAYARD

Ek-14

Şerif Hüseyin'e düzenlenen suikastın İngiltere'nin Hindistan'daki çıkarlarına indireceği darbeler. Sultan Abdulhamid, İngiltere'nin Hicaz ve kutsal toprakları istilasıyla ilgili planlarından haberdardı. Yeni şerif Abdulmuttalib İngiltere'nin en şiddetli muhaliflerinden, (sonraki şerif adayı) Avnu'r-Refik'in ise Mekke emîri olması halinde İngiltere'nin can dostu olacağını bildiren belge.

E.O. 424/97, Layard to Salisbury, secret, no. 113, Constantinople 26.3.1880.

Sir A.H. Layard to the Marquis of Salisbury. – (Received April 9.)

(No. 344. Secret).

May Lord,

Constantinople, March 26, 1880.

The assassination of Sheikh Hussein, the late Grand Sheriff of Mecca, may have grave political consequences, and may seriously affect our interests in India. Suspicions are not wanting that his murder was planned by persons here. He had long been an object on suspicion to the Sultan and to the fanatical party, which now, unhappily, exercise a pernicious influence over His Majesty's mind on account of his liberal and enlightened opinions, and especially of his supposed leaning towards England. It was not unknown at the Palace and the Porte that secret attempts were being made to induce the Arab populations of the Empire to transfer their allegiance from the house of Osman to the Sheriff of Mecca as the head of the Mussulmans faith, and it is believed that a widespread....

Conspiracy exists the effect this object. I have reason to know that information as the communications that were passing between Consul Zohrab, the Governor-General of the Hedjaz, and that even the French Embassy, which is now watching with extreme

jealousy the proceedings of England in the East, is fully informed with regard to them.

Your Lordship will remember that I referred to these matters in my secret despatches Nos. 182 and 302 of this year.

I learn, on very good authority, that about three months ago one of Abou Moutaleb's son left Constantinople for Jeddah, and that Sheikh Aun, Sheikh's Hussein's brother, who resides here, was warned that an attempt would probably be made to get rid of the Grand Sheriff. That the relations which Mr. Zohrab has entertained of late with the Sheriff have contributed, in any way, to the determination which, I am assured, existed here, either to depose His Heighness or to make away with him, I cannot state with confidence, but I have been, for some time, very uneasy with regard to Mr. Zohrab's proceedings, knowing, as I do, the extreme jealousy and susceptibility of the Sultan, espically with regard to this religious rights and authority as Caliph of Islam, and being well aware that the fanatics who surround him would lose the occasion to exite the suspicious against England, whom they have even accused to him of wishing to possess herself of the holy places, and would not cruple to have recourse to any measures which they thought calculated to defeat the designs attributed to her.

Sheriff Abou Moutaleb is generally believed to be a man of fanatical opinions, although I have been assured by some who know him, amongst them I may mention my Persian colleague, in whose judgment in such matters I have confidence, that he is not. He has occasionally sent messages to me professing his friendship for England, and has expressed his wish to call upon me; but we have never met. The inclosed memorandum, which has been sent to me by a person who frequently sends me information of what is passing at the Palace, but is not very trustworthy, may not be strictly accurate in its details, but it tends to confirm what I have learnt from other sources as the suspicious existing there with regard to the relations between the late Schriff

and England. It is true, as the Sultan told me, that Abou Moutaleb is an old man, not, however, of so great an age as His Majesty stated, but he may probably have time enough before him to excite the fanaticism of the people of the Hedjaz to a dangerous extent, and to enable his party to make such arrangements as may be necessary for accuring the succession to one of his sons. He may also work mischief with Indian Mussulmans visiting the Holy Cities, or even commence intrigues in India with the view of causing us trouble. It will therefore be necessary to watch his proceedings with great vigilance, espically as, in this respect, he may be acting at the instigation of the Sultan, who, I have reason to believe, is in communication with certain Indian Mussulmans now here engaged, I m assured, in intrigues againts England. Upon this subject I am endeavouring to obtain full and trustworthy information.

Mr. Zohrab, in a despatch to me, the substance of which appears to have been communicated to your Lordship by telegraph by Mr. Malet, describes the danger to the Christians and Indians in the Hedjaz should Abou Moutaleb be named Grand Sheriff. Mr. Fournier tells met hat he has received similar information from the French Consul at Jeddah. I warned the Sultan very seriously of this danger when I saw His Majesty the day before yesterday; and I have repaeted the warning to Sawas Pasha, pointing out, at the same time, to his Excellency the consequences which must inavitably ensue if there were a second massacre at Jeddah, for which, after the warning I had given to His Majesty and himself, the Turkish Government would unquestionably be held responsible, if the appointment of Sheikh Abou Moutaleb were persisted in. Sawas Pasha did not conceal his regret and alarm at the choice made by the Sultan of this personage for Grand Sheriff, which he attributed to evil advisers...

Ek-15

Layard, Salisbury'ye Şerif Hüseyin'in İngiliz hükümetiyle olan şüpheli ilişkilerinin kendisine karşı düzenlenen suikasta zemin hazırladığını, bu yüzden Osmanlı Sultanı'nın Abdulmuttalib'i Mekke emîri olarak atadığını bildiriyor.

E.O. 424/97, Layard to Salisbury, inclosure no. 113, Constantinople 26.3.1880.

Inclosure in No. 113.

Palace Reports respecting Death of Sheriff of Mecca.

LES nouvelles parvenues au Palais sur l'assassinat de l'Emir de la Mecque, Chérif Hussein Pacha (fils du feu Sherif Mahommed-Ibn-Naon) attribuent ce meurtre à un Afghan, qui se serait fait le vengeur des bons Musulmans, indignés à cause de la sympathie de l'Emir Chériff Hussein Pacha envers les Anglais, sympathie qu'il avait dernièrement manifestée par le cadeau à la Reine de quatre juments. Quelques semaines auparavant le Palais avait reçu la nouvelle que trois Agents du Foreign Office déguisés en Musulmans avaient été reçus par le Chérif à la Mecque. Le vieux Abd-ul-Moutalib sera nommé aujourd'hui Emir de la Mecque. C'est pour la troisième fois que ce Chérif de 80 ans environ, portant parfaitement bien son âge, qui est appelé au Siège des Lieux-Saints de l'Islam. Il a été Emir de la Mecque sous Mahmoud II, auquel il resta fidèle contre la révolte de Mohammed Aly d'Egypte, qui avait nommé Mohamed-Ibn-Naon comme Emir de la Mecque, tandis que Abd- ul-Moutalib était obligé de se sauver à Bagdad d'où il vint à Constantinople. Après la soumission de Mohammed Aly, le Sultan Abdul-Medjid le nomma à l'Emiriat de la Mecque, poste qu'il garda pour quatre ans et quelques mois. Abd-ul-Moutalib, rigide observateur du Chérif, s'il avait cru de son devoir de se prononcer contre le rebelle Mohammed Aly d'Egypte, lors, sur la demande de Sir Strafford Canning (Lord de Redcliffe) reçut l'ordre par feu le Grand Vizir Réchid du

Hanzimat de publier à la Mecque le fameux Hatti-Houmayoun, Abd-ul-Moutalib s'y refusa et prcha meme la guerre sainte contre le Sultan Abd-ul-Medjid. Hadji Kiamil Pacha (rénégat juif) alors Vali de la Mecque et qui jouait un role ambigu, parce qu'il s'était entendu avec les marchands d'esclaves pour empecher la publication des Firmans du Sultan, parvint à faire arrêter Abd-ul-Moutalib. Arrivé à Constantinople, sans metre pied à terre, il dut sur un bateau à vapeur continuer son voyage pour Salonique, où se trouve le mausolée de son père, l'Emir Chérif Ghalib, mort dans cette ville, résidence de son exil, en 1816, de la peste – du poison Turc, au dire de quelques Arabes.

Après deux à trois semaines d'exil à Salonique, Abd-ul-Moutalib, à la suite d'un songe du Sultan Abd-ul-Medjid, fut rappelé à Constantinople. Ce souverain lui fit cadeau d'un Grand conak et lui accorda une pension convenable successivement augmentée par le Sultan Abd-ul-Asiz et par le Sultan actuel. Le choix d'Abd-ul-Moutalib par l'Emiriat de la Mecque se recommandait par cette considération, que le Chérif Hussein Pacha, déjà très-impopulaire, comme tous les membres de sa famille, ayant été assassiné à cause de ses tendances Anglophiles vrais ou supposées, per cela seul son frère le Chérif Avni El Réfik Pacha (qui se trouve à Constantinople) n'avait aucune chance pour l'Emiriat. Abd-ul-Moutalib, qui est le Doyen des Chérifs, excerce une grande influence parmi les tribus de Hedjaz, et par l'expérience acquise il envisage autement aujourd'hui la situation de l'Arabie; il semble convaincu, sans cependant avouer cette pensée au Turcs, que les Arabes ne doivent pas contrarier l'Angleterre. Ce que dit Burckhardt dans ses "Voyages en Arabie" sur les qualités et les défauts de l'infortune Emir, Chérif Ghalib, est parfaitement applicable à son fils, le nouvel Emir de la Mecque, Abd-ul-Moutalib.

Ek 16

1900'lerde Arnavutluk'ta Müslümanların yaşadıkları bölgeler.
Kaynak: Peter Bartl, *Die albanischen Muslime zur Zeit der nationalen Unabhängigkeitsbewegung (1878-1912)*, Wiesbaden 1968, p. 87.



KAYNAKÇA

Arapça ve Arapça Çeviriler

١- بالعربية والمترجمة إلى العربية

١ - غير المنشورة

- آل صفاء، محمد جابر العاملي، (مخطوطة) مذكرات أدبية وسياسية والمنتخب من كلمات لنا أدبية واجتماعية وعلمية نشر بعضها في المجلات والصحف العربية، الشبطينية ١٣٥٢ / ١٩٣٣، ج ٥. وقد نُشرت أجزاء من هذه المخطوطة بعنوان «تاريخ جبل عامل».

ب - المنشورة

الكتب

- آل صفاء، محمد جابر، آل الصلح. عن مخطوطات سلاف الأفكار في مدح عشرة المختار، ١٨٩١، إعداد وتقديم محمد علي فرحات، بيروت ١٩٨٩
- آل صفاء، محمد جابر، تاريخ جبل عامل، ط ٢، بيروت ١٩٨١
- الأعمال الكاملة للكواكبي، إعداد وتحقيق محمد جمال طحان، بيروت ١٩٩٥.
- الأمين، محسن، أعيان الشيعة، حققه وأخرجه ولده الأستاذ حسن الأمين، ج ٤٣، بيروت ١٩٥٨.
- أبو شامي، علي، التصوف والطرق الصوفية في العصر العثماني المتأخر، أطروحة دكتوراه/ الجامعة اللبنانية ١٩٩٣.
- بدوي، أحمد زكي، معجم مصطلحات العلوم الاجتماعية، بيروت ١٩٨٢
- بيهم، محمد جميل، قوافل العروبة ومواكبها خلال العصور، ج ١٢، بيروت ١٩٥٠.
- - - - -، العرب والترك، لام ١٩٥٧.

- العسبر، حسين، الرسالة الحميدية في حقيقة الديانة الإسلامية وحقية الشريعة المحمدية، ظهرت ط ١ في ١٨٨٨، تقديم وتحقيق خالد زيادة، طرابلس/لبنان لات.
- جليل، جليلي، انتفاضة الأكراد عام ١٨٨٠، بيروت ١٩٧٩.
- جليل، جليلي وآخرون، الحركة الكردية في العصر الحديث، ترجمة عبيد حاجي، بيروت ١٩٩٢.
- الجميل، سيار، العثمانيون وتكوين العرب الحديث، بيروت ١٩٨٩
- حراز، رجب، الدولة العثمانية وشبه جزيرة العرب ١٨٤٠-١٩٠٩، القاهرة ١٩٧٠.
- حنون، علي، العثمانيون والبلقان، ط ٢، بيروت/دمشق ١٩٨٦.
- الحصري، ساطع، نشوء فكرة القومية، القاهرة ١٩٥١.
- -----، البلاد العربية والدولة العثمانية، ط ٢، بيروت ١٩٦٠.
- حمزة، فؤاد، قلب الجزيرة العربية، ط ٢، الرياض ١٩٦٨.
- حوراني، ألبرت، الفكر العربي في عصر النهضة ١٧٩٨-١٩٣٩، ترجمة كريم عزقول، بيروت ١٩٦٨.
- حويلي، محمد علي، التطور الثقافي لمدينة بيروت من الفتح المصري لبلاد الشام وحتى الحرب العالمية الأولى (١٨٣١ - ١٩١٤)، أطروحة دكتوراه / الجامعة اللبنانية ١٩٩٠.
- خازن، سمعان، يوسف بك كرم في المنفى؛ صفحة رابعة من تاريخ لبنان المجيد في القرن التاسع عشر، طرابلس ١٩٥٠.
- خوري، إميل وإسماعيل، عادل، السياسة الدولية في الشرق العربي من سنة ١٧٨٩ إلى سنة ١٩٥٨، ج ٣: من معاهدة الحضايق ١٨٤١ إلى فرمان ١٩ آذار ١٨٦٦، بيروت ١٩٦٦.
- خوي، يوسف قزما، مختارات من القوانين العثمانية، بيروت ١٩٩٠.
- داية، جان، المعلم بطرس البستاني، بيروت ١٩٨١.
- الدوري، عبد العزيز، التكوين التاريخي للأمة العربية، ط ٣، بيروت ١٩٨٦
- رافق، عبد الكريم، العرب والعثمانيون ١٥١٦-١٩١٦، دمشق ١٩٧٤.

- رستم، أسد، لبنان في عهد المتصرفية، بيروت ١٩٧٣
- رنوفان، بيير، تاريخ العلاقات الدولية (القرن التاسع عشر) ١٨١٥-١٩١٤، تعريب جلال يحيى، القاهرة ١٩٨٠
- الزين، علي، للبحث عن تاريخنا في لبنان، بيروت ١٩٧٢.
- زين، زين نورالدين، نشوء القومية العربية، ط٢، بيروت ١٩٧٢.
- -----، الصراع الدولي في الشرق الأوسط وولادة دولتي سوريا ولبنان، بيروت ١٩٧١.
- زيني دحلان، أحمد ابن السيد، أمراء البلد الحرام. بيروت لات.
- السباعي، أحمد، تاريخ مكة، ج١ و٢، مكة المكرمة ١٢٩٩/١٩٧٩.
- سلامة، غسان، المجتمع والدولة في المشرق العربي، بيروت ١٩٨٧.
- ستوا، عبد الرؤوف، أثر الغرب الأوروبي في حركة الإصلاحات في الدولة العثمانية (١٧٨٩-١٨٣٩)، رسالة دبلوم/ جامعة بيروت العربية ١٩٧٥.
- -----، المصالح الألمانية في سوريا وفلسطين ١٨٤١ - ١٩٠١، بيروت ١٩٨٧.
- شامية، جبران، آل سعود ماضيهم ومستقبلهم، لندن ١٩٨٦.
- الشناوي، عبد العزيز، الدولة العثمانية دولة إسلامية مفتتحة عليها، ج١ و٢، القاهرة ١٩٨٠/١٩٨٦.
- شوفالييه، دومينيك، مجتمع جبل لبنان في عصر الثورة الصناعية في أوروبا، ترجمة منى عبد الله عاقوري، بيروت ١٩٩٤.
- شيركوه، بله ج، الفضية الكردية، مصر ١٩٣٠
- الصلح، عادل، سطور من الرسالة: تاريخ حركة استقلالية قامت في المشرق العربي ١٨٧٧، بيروت ١٩٦٦.
- الصليبي، كمال، تاريخ لبنان الحديث، ط٣، بيروت ١٩٧٢.
- ضاهر، مسعود، مشكلات بناء الدولة الحديثة في الوطن العربي، دمشق ١٩٩٤
- طربين، أحمد، لبنان في عهد المتصرفية إلى بداية الانتداب ١٨٦١ - ١٩٢٠، دمشق ١٩٦٨.

- عوض، عبد العزيز، الإدارة العثمانية في ولاية سورية ١٨٦٤-١٩١٤، القاهرة ١٩٦٩
- عيسى، حامد محمود، المشكلة الكردية في الشرق الأوسط، القاهرة ١٩٩٢
- العزاوي، قيس جواد، الدولة العثمانية: قراءة جديدة لعوامل الانحطاط، بيروت/فلورينا ١٩٩٤.
- فارح، فيليب/ كريباج، يوسف، المسيحيون واليهود في التاريخ الإسلامي العربي والتركي، ترجمة بشير السباعي، القاهرة ١٩٩٤.
- كوثراني، وجيه، الاتجاهات الاجتماعية - السياسية في جبل لبنان والمشرق العربي ١٨٦٠-١٩٢٠، ط ٣، بيروت ١٩٨٢.
- ، المسيحيون، من نظام الملل إلى الدولة المحدثه، في: المسيحيون العرب، ط ٢، ١٩٨٦، ص ٥٥ - ٧٤.
- ، السلطة والمجتمع والعمل السياسي: من تاريخ الولاية العثمانية في بلاد الشام، بيروت ١٩٨٨.
- المحافظة، علي، الاتجاهات الفكرية عند العرب في عصر النهضة ١٧٩٨ - ١٩١٤، بيروت ١٩٨٧.
- مراد، عدنان، بريطانيا والعرب، دمشق ١٩٨٩
- مقدسي، أنيس خوري، الاتجاهات الأدبية في العالم العربي، بيروت ١٩٦٠.
- مؤمن، مصطفى، قسمات العالم الإسلامي المعاصر، دار الفتح ١٩٧٤
- موفاكرو، محمد، الثقافة الألبانية في الأبيدية العربية، سلسلة «عالم المعرفة» عدد ٧٤، الكويت ١٩٨٣.
- نشابة، هشام، الشيخ عبد القادر القباني وجريدة «ثمرات الفنون» في: الحياة الفكرية في المشرق العربي ١٨٩٠ - ١٩٣٩، إعداد مروان بحيري، ترجمة عطا عبد الوهاب، بيروت ١٩٨٣، ص ٩٩ - ١٠٦
- نوار، عبد العزيز، تاريخ العراق الحديث، القاهرة ١٩٦٨.
- الدوريات
- أبو منة، بطرس، السلطان عبد الحميد الثاني والشيخ أبو الهدى الصيادي، «الإجتهد» (بيروت)، ٥ (١٩٨٩)، ص ٥٩-٨٨.

-----، تطور الاتجاهات الإسلامية في الدولة العثمانية * من التنظيمات حتى نهاية عصر السلطان عبد الحميد الثاني *، في « المنهاج » ٤ (١٩٩٦)، ص ١٠٨ - ١٤٩ و ٥ (١٩٩٧) ص ٨٥ - ١٣١.

- شتبات، فريزر، بدايات العصر الحديث في الشرق الأدنى، « الأبحاث » (بيروت) ٢٠، ١ (١٩٦٧)، ص ١٧ - ٣٤.

- الطيباوي، عبد اللطيف، نصوص وحقائق لم تنشر عن أصل النهضة العربية في سورية، « مجلة مجمع اللغة العربية بدمشق » (دمشق)، ٤ (١٩٦٧)، ص ٧٧٥ - ٧٩٣.

- كيلكوجيه، شانثال لومرسيه، الطرق الصوفية في شمال القوقاز « الإجتهد »، ٦ (١٩٩٠)، ص ٢٥٩ - ٢٧٤.

Batı Dillerinde

[Yayınlanmamış olanlar]

- الوثائق البريطانية المحفوظة في « مركز السجلات العامة » (Public Record Office) في ريتشموند (Richmond)، وتدرج تحت الملفات/ المفاتيح التالية:

F.O. 78 Turkey.

F.O. 195 Embassy and Consular Archives.

F.O. 424 Confidential Prints, Turkey.

F.O. 881 Confidential Affairs, Turkey ect.

- الوثائق الألمانية المحفوظة في « الأرشيف السياسي في وزارة الخارجية الألمانية - بون » (Politisches Archives des Auswärtigen Amtes - Bonn) وتدرج تحت الملفين/المفاتيح التاليين:

PAAA, Orientalia Generalia 9,1,

PAAA, Asien G, 1

Yayınlanmış Olanlar Kitaplar

Published Primary Sources

- British Parliamentary Papers 1860/69, *Despatches from Her Majesty's Consuls in the Levant respecting Past or Apprehended Disturbances in Syria: 1858 to 1860*, presented to the House of Commons, July 20, 1860.
- Hurewitz, J.C., *The Middle East and North Africa in World Politics. A Documentary Record*, vol. I. European Expansion 1535-1914, New Haven/ London 1975.
- Ismail, Adel, *Documents diplomatiques et consulaires relatifs à l'histoire du Liban*, t. 14, 'Consulat Général de France à Beyrouth (1878-1883)', Beyrouth 1978.

Books

- Akarli, Engin D., Abdülhamid II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System, in: David Kushner ed. *Palestine in the Late Ottoman Period*, Jerusalem 1986, pp 74-89.
- Al-'Amr, Saleh Muhammad, *The Hijaz under Ottoman Rule 1860-1914: The Ottoman Vali, the Sharif of Mecca, and the Growth of British Influence*, Ph.D, University of Leeds 1974.
- Anderson, M., *The Eastern Question 1774-1923*, London 1966.
- Antonius, George, *The Arab Awakening*, Beirut 1969.
- Arabia, *Handbook prepared under the direction of the historical section of the Foreign Office*, no. 61, London 1920.
- Arfa, Hassan, *The Kurds*, London ect. 1966.
- Armenia and Kurdistan, London 1920.
- Arnold, Thomas, *The Caliphate*, London 1965.
- Bamberg, Felix, *Geschichte der orientalischen Angelegenheit im Zeitraume des Pariser und des Berliner Friedens*, Berlin 1892.
- Barti, Peter, *Die albanischen Muslimen zur Zeit der nationalen Unabhängigkeitsbewegung (1878-1912)*, Wiesbaden 1968.
- Baumgart, Wilfried, *Vom Europäischen Konzert zum Völkerbund*, Darmstadt 1974.
- Behrendt, Günter, *Nationalismus in Kurdistan*, Hamburg 1993.
- Blunt, Winfrid Scawen, *The Future of Islam*, London 1882.

- Bruinessen, Martin van, Agha, Shaikh and State. The Social and Political Structures of Kurdistan, London/New Jersey 1992.
- Burton, Isabel, The Inner Life of Syria, Palestine, and the Holy Land, vol.I, London 1875.
- Castellan, Georges, Histoire des Balkans (XIV^{ème} - XX^{ème} siècle), Paris 1991.
- Chaliand, Gerard, Introduction, in: Gerard Chaliand ed. *People without Country*, transl. By Michael Pallis, London 1980, pp 8-18.
- Chirguh, Bletch, La question Kurde, ses origines et ses causes, la Caire 1930.
- Clayton, G. D., Britain and the Eastern Question. Missolonghi to Gallipoli, London 1971.
- Creasy, Edward S., History of the Ottoman Turks, repr. Beirut 1961.
- Davison, Roderic H., Reform in the Ottoman Empire, New York 1973.
- Dawn, Ernest, From Ottomanism to Arabism, Urbana ect. 1973.
- Dehn, Paul, Deutschland und Orient in ihren wirtschaftspolitischen Beziehungen: I, Nach dem Orient, München/Leipzig 1884.
- Edmonds, C.J, Kurds, Turks and Arabs, London 1957.
- Fadyeyeva, I. L., Oficial'niye doktrini I idyeologii v politikye Osmanskoy Imperii (Osmanizm - Panislamizm), XIX-XX, Moscow 1985.
- Faensen, Johannes, Die albanische Nationalbewegung, Leipzig 1990.
- Farnie, D.A., East and West of Suez. The Suez Canal in History 1856-1956, Oxford 1969.
- Franz, Erhard, Kurden und Kurdistan, Hamburg 1986.
- Gaury, Gerald de, Rulers of Mecca, London 1951.
- Georgeon, Francois, Le dernier sursaut (1878-1908), in: Robert Mantran ed. *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris 1989, pp 523-576.
- Gerber, Haim, Ottoman Rule in Jerusalem 1890-1914, Berlin 1985.
- Gilber, Gad G., Changing Patterns of Economic Ties: The Syrian and Iraqi Provinces in the 18th and 19th Centuries, in: Thomas Philipp ed. *The Syrian Land in the 18th and 19th Century*, Stuttgart 1992, pp 55-67.
- Gollwitzer, Heinz, Europe in the Age of Imperialism 1880-1914, London 1969.
- Gross, M.L., Ottoman Rule in the Province of Damascus 1860-1909, Ph.D. Gerogetown University 1979.

- Haslip, Jean, *Der Sultan. Das Leben Abdul Hamids II.* München usw. 1968
- Hoskins, Halford Lancaster, *British Routes to India*, N.Y. ect. 1928.
- Jelavich, Barbara, *The Ottoman Empire, the Great Powers and the Straits Question 1870-1887*, Bloomington/London 1973.
- Jelavich, Charles, *Tsarist Russia and Balkan Nationalism. Russian Influence in the Internal Affairs of Bulgaria and Serbia (1879-1886)*, Berkeley/ Los Angeles 1962.
- Johnson, Michael, *Class and Client in Beirut. Muslim Community and the Lebanese State (1840-1985)*, London ect. 1986.
- Jwaideh, Wadie, *The Kurdish Nationalist Movement: Its Origins and Development*, Ph.D. Syracuse University 1960.
- Kendal, *The Kurds und the Ottoman Empire*, in: Gerard Chaliand ed. *People without Country*, transl. By Michael Pallis, London 1980, pp 19-46.
- Khoury, Philip S., *Urban Notables and Arab Nationalism. The Politics of Damascus (1860-1920)*, Cambridge 1983.
- Kramer, Martin, *Islam Assembled: The Advent of the Muslim Congresses*, New York 1986.
- Langer, William, *European Alliances and Alignments 1871-1890*, New York 1966.
- Logoreci, Anton, *The Albanians*, London 1977.
- Ma'oz, Moshe, *Ottoman Reform in Syria and Palestine (1840-1861)*, Oxford 1968.
- ———, *Changes in the Position and Role of the Syrian 'Ulama' in the 18th and 19th Centuries*, in: Thomas Philipp ed. *The Syrian Land in the 18th and 19th Century*, Stuttgart 1992, pp 109-122.
- Marriott, J.A.R., *The Eastern Question. A Historical Study in the European Diplomacy*, Oxford 1917.
- Marston, Thomas E., *Britain's Imperial Role in the Red Sea Area 1800-1878*, Connecticut 1961.
- McDowall, David, *The Kurds*, London 1992.
- Medicott, W.N., *The Congress of Berlin and After 1878-1880*, London 1938, 2nd. Ed. Edinburgh 1963.
- Miller, William, *The Ottoman Empire and Its Successors 1801-1927*, New impression, London 1966.

- Millman, Richard, Britain and the Eastern Question 1875-1878, Oxford 1979.
- Monteil, Vincent, Les Musulmans soviétiques, Paris 1982.
- Mousa, Suleiman, The Rise of Arab Nationalism and the Emergence of Transjordan, in: William Haddad/William Ochsenwald eds. *Nationalism in a Non-National State. The Dissolution of the Ottoman Empire*, Columbus 1977, pp 239-263.
- Mosely, E.P., Russian Diplomacy and the Opening of the Eastern Question in 1838-1839, London 1934.
- Nebez, Jamal, Kurdistan und seine Revolution, Nuske 1972.
- Ochsenwald, William, The Hijaz Railroad, Virginia 1980.
- ———, ———, Religion, Society and the State in Arabia. The Hijaz under Ottoman Control, 1840-1908, Columbus 1984.
- Okyar, Osman, A New Look at the Recent Political, Social and Economic Historiography of the Tanzimat, in: Jean-Louis Bacque-Grammont/ Paul Dumont, eds. *Economie et sociétés dans l'Empire Ottoman (Fin du XVIII^{ème} début du XX^{ème} siècle*, Paris 1983 , pp 33-45.
- Olson, Robert, The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion 1880-1925, Austin 1989.
- Pierce, Richard A., Russian Central Asia 1867-1917, Berkeley 1960.
- Pollo, Stefanaq/ Puto, Arben, Histoire de l'Albanie, Roanne (Paris), s.d.
- Rabinovich, Itamar, Syria and the Syrian Land: The 19th Century Roots of 20th Century Developments, in: Thomas Philipp ed. *The Syrian Land in the 18th and 19th Century*, Stuttgart 1992, pp 43-54.
- Rogel, Carole, The Wandering Monk and the Balkan National Awakening, in: William Haddad/ William Ochsenwald eds. *Nationalism in a Non-National State. The Dissolution of the Ottoman Empire*, Columbus 1977, pp 77-101.
- Rhode, Gotthold, Die Staaten Südosteuropas vom Berliner Kongress bis zum Ausgang des 1. Weltkriegs (1878-1918), in: Theoder Schieder ed. *Europa im Zeitalter der Nationalstaaten und europäische weltpolitik bis zum Ersten Weltkrieg*, Bd. 6, Stuttgart 1973, pp 547-609.
- Saab, Hassan, The Federalists of the Ottoman Empire, Amsterdam 1958.
- Safrastian, Arshak, Kurds and Kurdistan, London 1948.
- Şalîbâ, Najib Elias, Wilâyat Süriyyâ 1876-1909, Ph.D. University of Michigan 1971.

- Sax Carl Ritter von, Geschichte des Machtverfalls der Türkei bis Ende des 19. Jahrhunderts und die Phasen der 'orientalischen Frage' bis auf die Gegenwart, Wien 1908.
- Schmidt-Neke, Michael, Geschichtliche Grundlagen, in: Klaus-Detlev Grothusen ed. *Albanien*, Göttingen 1993, pp 26-46.
- Seton-Watson, R.W., The Rise of Nationality in the Balkans, London 1917.
- Shaw; Stanford J./ Shaw, Ezel Kural, The Ottoman Empire and Modern Turkey, vol. II. Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975, Cambridge 1977.
- Shukla, Ram Lakham, Britain, India and the Turkish Empire 1853-1882, New Delhi ect. 1973.
- Skendi, Stavro, The Albanian National Awakening 1878-1912. Princeton 1967.
- Snouck - Hurgronje, C., Verspreide Geschriften, vol. III, *The Revolt in Arabia 1916*, pp 313-325.
- Stavrianos, L.S., The Balkans Since 1453, New York ect. 1958.
- Stepat, Fritz, Some Arabic Manuscript Sources on the Syrian Crisis of 1860, in: Jacques Berque et Dominique Chevallier eds. *Les Arabes par leur archives (XVI^{ème} - XX^{ème} siècle)*, Colloques International du Centre National de la Recherche Scientifique, No. 555, Paris 9-11 avril 1974, Paris 1976, pp 183-191.
- ———, Kalifat, Dâr al-Islâm und die Loyalität der Araber zum Osmanischen Reich bei hanafitischen Juristen des 19. Jahrhunderts, *Actes du V^{ème} Congres International d'Arabisants et d'Islamisants*, Bruxelles, 31 aout - 6 septembre 1970, pp 443-462.
- Sumner, B,H, Russia and the Balkans 1870-1880, Oxford 1937.
- Tauber, Eliezer, The Emergence of the Arab Movements, London 1993.
- Tibawi, A.L., A Modern History of Syria, London 1969.
- Webers, Georg, Lehr- und Handbuch des Weltgeschichte. Neu bearbeitet von Alfred Baldamus, Bd. IV, Neueste Zeit, Leipzig 1911.
- Wensinck, A.J., Mckka, in: *Encyclopédie de l'Islam*, T III., Leiden/Paris 1936, pp 512-518.
- Zeine, Zeine N., Arab-Turkish Relations and the Emergence of Arab Nationalism, Beirut 1958.

Sürelî Yayınlar

- Abu-Manneh, Butrus, Sultan Abdülhamid II and the Sharifs of Mecca (1880-1900), in: *Asian and African Studies* 9, 1(1973), pp 1-21.
- ———, The Christians between Ottomanism and Syrian Nationalism: The Ideas of Butrus Al-Bustani, in: *IJMES*, II (1980), pp 287-304
- ———, ———, The Genesis of Midhat Pasha's Governorship in Syria 1878-1880 (Draft) Paper presented at the International Conference, *The Syrian Land (Bilad al-Sham) in the 18th and 19th Century*, July 18-22, 1995, Friedrich-Alexander-Universität Erlangen, pp 1-22.
- Balivet, Michel, Aux origins de l'Islamisation, in: *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée*, 66(1992/4), pp 11-20.
- Becker, C.H., Islampolitik, in: *Die Welt des Islams*, I, 3(1915), pp 101-120.
- Bois, Th., Kurds, Kurdistan, in: *EI* 2, vol. V, Leiden 1982, pp 438-486.
- Charmes, Gabriel, La situation de la Turquie.I. La politique du Califat et ses conséquences, in: *RDM* 47(1881), pp 721-761.
- Davison, Roderic H., Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century, in: *American Historical Review* 59, 4(1954), pp 884-864.
- Inalcik, Halil, Arnawutluk, in: *EI* 2, vol. 1, NE, Leiden/London 1960, pp 650-658.
- Landau, Jacob M., An Arab Anti-Turk Handbill, 1881, in: *Turcica* 9, 1(1977), pp 215-227.
- Ma'oz, Moshe, Muslim Ethnic Communities in Nineteenth-Century Syria and Palestine: Trends of Conflict and Integration, in: *Asian and African Studies* 19(1985), pp 283-307.
- Melikoff, Irene, L'Ordre des Bektâşi après 1826, in: *Turcica*, 15(1983), pp 155-178.
- Panislamism and the Caliphate, in: *The Contemporary Review*, vol. 43, Jan. - June 1883, pp 57-68.
- Panislamism and the Caliphate, in: *The Times* (London), Jan. 19, 1882, p 8
- Ramsaur, Ernest, The Bektashi Dervishes and the Young Turks, in: *The Moslem World*, 33(1943), pp 7-14.
- Rentz, G., Barakât, in: *EI* 2, vol. 1, pp 1032-1033.

- Saliba, Najib E., The Achievements of Midhat Pasha as Governor of the Province of Syria, 1878-1880, in: *IJMES*, 9(1978), pp 307-323.
- Salih, Sakeeb, The British-Druze Connection and the Druze Rising of 1896 in the Hawran, in: *MES* 13, 2(1977), pp 251-257.
- Samra, Mahmud D., Pan-Islamism and Arab Nationalism: A Study of the Ideas of Syrian Muslim Writers (1860-1918), in: *Faculty of Arts Journal (Amman)*, 3/2 (1972), pp 5-32.
- Shafy, Mohamed said, The Export Trade of Juddah in the 19th Century, in: *Revue d'Histoire Maghrebine*, 31/32(1982), pp 367-372.
- Shamir, Shimon, Midhat Pasha and the Anti-Turkish Agitation in Syria, in: *MES* 10, 2(1974), pp 115-141.
- Sinno, Abdul-Raouf, Pan-Slawismus and Pan-Orthodoxie als Instrumente der russischen Politik im Osmanischen Reich, in: *Die Welt des Islams XXVII*, 1988, pp 537-558.
- Steppat, Fritz, Der Muslim und die Obrigkeit, in: *Zeitschrift für Politik*, NS. 12(1965), pp 319-332.
- ———, ———, Eine Bewegung unter den Notabeln Syriens 1877-78. Neues Licht auf die Entstehung des arabischen Nationalismus, in: *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Suppl. I = 17. Deutscher Orientalistentag vom 21-27 Juli 1968 in Würzburg, ed. Wolfgang Voigt, Wiesbaden 1969.
- Süssheim, K., Arnauts, in: *EI*, vol. 1, Leiden/London 1913, pp 449-460.

DİZİN

A

- Abbasi-ler 52, 102
Abbot 146
Abdil Fraşeri 168, 169, 170, 176, 178, 188, 189
Abdulaziz Âl Suud 100
Abdulgani Arisi 65
Abdulkadir Cezâiri 50, 55, 60, 67, 68, 69, 72, 199
Abdullah b. Hüseyin 101
Abdulmuttalib 50, 101, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 210, 212, 215
Abdurrahman el-Kevâkibi 48
Abdurrahman Paşa 132
Abdülaziz (Osmanlı Sultanı) 47, 48, 58
Abdülhamid (Osmanlı Sultanı) 17, 32, 44, 46, 47, 52, 56, 61, 62, 80, 84, 93, 94, 97, 101, 104, 109, 110, 111, 121, 122, 124, 125, 126, 127, 140, 181, 182, 183, 185, 189, 190, 195, 198, 199, 207
Abdülmeçid (Osmanlı Sultanı) 9, 47, 66, 201
Aden 38
Adil Sulh 21, 54, 55, 58, 59, 60, 65, 69, 86
Adriyatik Denizi 153, 186
Afganistan 111, 116, 121, 126, 198, 204, 205
Ahmed Abbas el-Ezherî 54, 65
Ahmed Sulh 60, 63, 69, 70
Ahmet Eyüp 94
Ahmet Hamdi Paşa 91, 96
Ahmet Mehdi el-Eyyubî 86
Ahmet Ratip Paşa 97
Ahsâ 105
Akhisar 171
Akka 35, 63, 71
Albert Hourani 36, 51
Ali Canbulad 37,
Ali Asirân 66
Ali Bek el-Kebir 37
Ali Bey el-Es'ad 66
Ali Canbulad 37
Ali Zeyn 55, 56, 58
Anze 101
Arabi Paşa 127
Arap Körfezi 38, 111
Arap Yarımadası 17, 38, 39, 94, 104, 105, 108, 109, 110, 111, 113, 115, 122, 124, 125
Ardahan 31, 32, 78, 107
Arnavutluk 17, 18, 20, 31, 32, 57, 153, 154, 155, 157, 158, 160, 161, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 188, 190, 191, 192, 195, 196, 197, 217, 218
Arta Körfezi 153
Asîr 105

Âsitâne (İstanbul) 17, 27, 29, 30, 31, 32, 40, 66, 79, 150, 152, 172, 185
 Asurîler 146
 Avlonya 158
 Avn er-Refik 101, 124, 126
 Avusturya/Macaristan 28, 29, 30, 31, 32, 182
 Âyânlar Hareketi 53, 54, 55, 57, 63, 75, 77, 86, 88
 Ayastefanos (Yeşilköy) Anlaşması 27, 31, 78
 Azerbaycan 143, 148, 149, 151
 Aziz Han 130

B

Baban 130, 132, 137
 Bâb-ı Âli 17, 30, 31, 32, 62, 81, 83, 85, 87, 92, 103, 104, 106, 107, 117, 123, 124, 125, 132, 134, 137, 140, 142, 143, 147, 148, 149, 150, 151, 155, 157, 158, 160, 163, 164, 169, 173, 177, 178, 179, 185, 186, 187, 189, 196
 Bağlebek 71
 Bahri Bey 149
 Balkanlar 16, 28, 32, 181, 185
 Baryak camisi 176
 Basra 16, 136
 Başkala 142
 Batum 31, 32, 78, 107
 Bavayana nehri 179, 180
 Bayezit 31
 Beaman (İngiliz diplomat) 88
 Bedirhan 16, 132, 135, 142
 Behdinan 130, 135
 Bektaşî-ler 169, 170, 171, 187
 Bektaşîlik 170, 171, 177, 183

Belbas 130
 Berat 158, 164, 187
 Berlin 18, 20, 22, 29, 30, 32, 59, 62, 63, 70, 72, 75, 79, 94, 107, 138, 139, 142, 160, 170, 173, 176, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 186, 187, 191, 217
 Berlin Anlaşması 18, 59, 62, 75, 79, 139, 142, 181, 182, 183, 184, 191, 217
 Berlin Konferansı 70, 72, 94, 107, 138
 Besarabya 31
 Beyazıt 32, 78, 133, 135
 Beyrut 17, 22, 23, 25, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 48, 50, 51, 53, 54, 55, 57, 60, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 72, 73, 74, 77, 79, 80, 84, 85, 87, 88, 90, 91, 92, 96, 97, 114, 131, 132, 133, 134, 140, 154, 161, 197
 Beyrut Gizli Cemiyeti 44, 57, 66, 77, 80, 84, 88, 91, 92, 96, 140
 Bilad-ı Beşare (Güney Lübnan, Cebel-i Amil) 55, 65
 Bilâd-ı Şam 18, 19, 20, 21, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 53, 54, 56, 57, 58, 60, 62, 63, 65, 67, 74, 75, 77, 80, 81, 82, 83, 88, 90, 94, 95, 96, 97, 106, 114, 197, 198
 Bismark 28, 30
 Bitlis 78, 131, 133
 Blunt (diplomat) 21, 105, 112, 123, 125
 Bosna-Hersek 28, 32
 Boşatlı 158
 Botan 130, 132, 146
 Bradost 149

Bulgaristan 16, 28, 31, 32, 174,
175, 179
Butros el-Bustânî 42

C

Cabir Âl Safa 55, 61, 63, 64, 65,
66, 86
Caf 130
Cebel-i Âmil (Güney Lübnan) 63,
64, 65, 66, 71, 86
Cebel-i Dürûz 69
Cebel-i Lübnan 35, 41, 43, 53, 67,
71, 73, 90, 167
Celile Celil 131, 134, 135, 151
Cemaleddin Afganî 65
Cemiyet-i Makâsîd-ı Hayriye 88,
89, 90, 92
Cevdet Paşa 58, 61, 73, 74, 75, 80,
84, 160

Cezair 38, 67
Ceziret ibni Ömer 136
Chabry L., 129, 130, 133, 149,
151, 152, 193
Cidde 50, 102, 104, 105, 112, 121,
123, 125, 126
Cizre 130, 131, 132
Clayton 31, 40, 79, 142
Çanakkale 78
Çeçenistan 142
Çerkes-ler 74, 138

D

Dağıstan 142
Debre 31, 158, 174, 189
Deli Petro 26
Demmer 68, 69
Dersim 135
Dımaşk 35, 36, 37, 38, 46, 55, 56,

59, 60, 61, 63, 67, 68, 69, 71, 72,
80, 82, 83, 85, 87, 94, 95, 96, 103,
114, 154
Dımaşk Kongresi 55, 56, 59, 60,
61, 69, 71, 72
Dıraç 158
Dickson 88, 92
Dicle 84, 136
Disraeli 179
Diyarbakır 78, 133, 135, 143
Dobruca 31
Doksan Üç Harbi 15, 19, 25, 27,
28, 41, 53, 54, 67, 81, 106, 109,
110, 129, 172, 173, 191
Dolcigno 31, 32
Drin 156
Dürzi 81

E

East Indian Company 78, 79
Ebû Nema Berekat 100
Ebû Şevki 147, 149
Edirne 27, 30
Edward Malet 83
Elbasan 158, 171, 176
el-Hac Ali Asirân 54
El-Hac Hüseyin Beyhem 54
El-Hac İbrahim el-Cevherî 54
Emîr Abdülkadir 61
Epir 32, 164, 177, 183, 187, 188
Erdelan 133
Ergeri 158, 164, 187
Ermeni -ler 20, 78, 134, 136, 138,
139, 140, 142, 144, 147, 148, 191,
193, 195
Ermenistan 78, 129
Esed Rüstem 44, 63, 66, 86, 91
Ezher Üniversitesi 65

F

Fadl el-Hadramutî 125
 Fahreddin el-Muğni 37
 Faris Nemr 91
 Filistin 25, 27, 35, 63, 74
 Finn (diplomat) 47, 51, 201, 202
 Fransa 25, 28, 38, 46, 57, 60, 65,
 67, 70, 72, 74, 82, 84, 89, 104,
 115, 116, 133, 199
 Fransız-lar 20, 38, 49, 54, 55, 57,
 65, 67, 83, 84, 88, 89, 92, 93, 123,
 140, 169
 Fraşeri kardeşler 168, 169

G

G. L. M. Birdwood 110
 Ghegs-ler 153, 158
 Girolamo de Rada 166
 Gjirokaster 176
 Gladstone (devlet adamı) 93, 95,
 107, 108
 Gorçakov (Rus diplomat) 28, 29
 Goschen (diplomat) 111, 147,
 181, 186
 Gostiva 31
 Görice 158, 171, 174
 Granville (İngiliz devlet adamı)
 48, 109, 110, 121, 126, 181, 182,
 183, 207
 Gruda 184, 186, 187
 Gusinye 31, 32, 175, 183, 184,
 186
 Gürcistan 129

H

Hac Emirliği 36
 Hakkari 131, 133, 135, 137, 142,
 143, 148, 149, 152

Halep 35, 36, 46, 49, 69, 72, 83,
 84, 115, 136, 202
 Halil Bek Es'ad 86
 Hama 69, 74, 95
 Hamidiye Alayları 152, 195
 Hamza Ağa 144, 150, 151
 Harir (yer adı) 130
 Hasan Faiz el-Câbi 86
 Hasen Takiyyuddin Husni 63
 Hatt-ı Hümâyûn 45, 46
 Havran 69, 74, 82, 83, 95
 Hemavend 130
 Herat 78
 Hınıs 135
 Hicaz 17, 18, 19, 38, 50, 57, 59,
 90, 94, 99, 100, 101, 102, 103,
 104, 105, 106, 108, 109, 110, 112,
 113, 114, 115, 117, 118, 119, 120,
 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127,
 140, 189, 192, 193, 198, 205, 206,
 212
 Hindistan 30, 31, 78, 79, 93, 99,
 108, 109, 110, 111, 112, 113, 119,
 121, 122, 124, 125, 143, 198, 207,
 212
 Hizan 130
 Horama 130, 146
 Hotti 31, 156
 Hoy 149
 Hufuf 105
 Humus 69, 74
 Hünkar İskeleyi 27
 Hüseyin b. Ali 199
 Hüseyin Beyhem 44, 62, 66, 88,
 91
 Hüseyin Fevzi 94
 Hüseyin Paşa 16, 136
 Hüseyin el-Cisr 98

I

- I. Selim 47, 52, 102, 129
 Ignatiev (Rus devlet adamı) 29, 141
 II. Aleksandr 29
 II. Mahmut 131, 132, 171
 II. Murat 171
 İbrahim Ağa el-Cevherî 66
 İbrahim Yazıcı 43, 90, 91
 İlina Ceka 166
 İmadiye 130, 146
 İngiltere 15, 20, 30, 31, 38, 40, 46, 49, 51, 53, 59, 72, 74, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 88, 92, 93, 94, 95, 96, 99, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 133, 136, 138, 139, 141, 142, 146, 147, 150, 179, 180, 185, 197, 198, 199, 202, 204, 205, 206, 207, 212
 İran 66, 78, 129, 130, 132, 133, 137, 138, 141, 142, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 193
 İsaibel Burton 48
 İskender Bek 154, 166, 170
 İskenderiye 158
 İskenderun 54, 78, 84
 İskenderun Körfezi 54, 78
 İsmail Paşa 78, 140
 İşkodra 153, 158, 174, 176, 179, 180, 183, 184, 185, 188, 190
 İşkumbi 153
 İvanoff (Rus diplomat ve devlet adamı) 135
 İzmir 92, 94, 186

J

- John Morely 197
 Joseph Cochran 145

K

- Kaçamik (yer adı) 31
 Kafkasya 144
 Kahire 16, 35, 36, 39, 65, 102, 122, 127, 130, 131, 132, 153
 Kanun-i Esâsî 29
 Kapıkulu askerleri 154
 Karadağ 28, 29, 31, 32, 153, 174, 175, 177, 179, 183, 184, 185, 186, 189, 190
 Karadağlılar 31
 Karahaç Komitesi 139
 Kars 30, 31, 32, 78, 107, 135
 Kars Kalesi 30
 Katâde 100
 Keldanîler 146
 Kerbela 16, 136, 168
 Kevserânî, Vecih (tarihçi) 56, 57, 65, 88, 90, 91
 Kırım harbi 15, 81, 106, 133
 Kızıl Deniz 102, 103, 105, 108, 198
 Konstantin Kristofordhi 165
 Kosova 153, 158
 Kudüs 35, 51, 71
 Kureyş 47, 51, 55, 112
 Küçük Kaynarca 26, 47
 Kürdistan 16, 17, 18, 20, 57, 83, 129, 130, 131, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 189, 191, 193, 195
 Kürt-ler 16, 18, 19, 59, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 138,

141, 142, 143, 144, 145, 146, 147,
148, 149, 150, 151, 152, 191, 193,
194, 195, 199

L

Lawrence 113, 197
Layard (diplomat) 33, 50, 74, 75,
78, 82, 83, 93, 94, 109, 110, 111,
114, 119, 120, 121, 122, 123, 124,
125, 182, 207, 210, 212, 215
Lazkiye 40, 63, 69, 95
Libya 63, 131, 172
Lidhja e Prizrendit 176
Lidhja Shqiptare 176
Logoreci (yazar) 161, 162, 164,
165, 169, 170, 171, 172, 173, 175,
179, 188
Londra 29, 48, 54, 118, 126, 174

M

Macaristan 28, 30, 154
Mahmud Manah 64
Mahmut Semre 89
Makedonya 31, 32
Malet (diplomat) 111, 121, 122,
210, 214
Mamaş 149
Manah (Sulh) 21, 54, 61, 69, 71,
86, 88, 91
Manastır 153, 158
Mangur (Kürt aşireti) 144, 149,
150
Maraga 149
Maraş 136
Mardin, 135
Maronî-ler 68, 90
Mason 64, 65, 66, 88, 91
Mason Locası 88, 91

Meclis-i Mebûsân 44
Meclis-i Mebusân 64, 67, 169
Medine 100, 101, 102, 104, 114,
121, 124
Mehmet Ali Paşa 17, 18, 27, 37,
39, 63, 86, 101, 105, 132, 191
Mekke 19, 49, 50, 51, 59, 88, 99,
100, 101, 102, 103, 104, 105, 106,
108, 109, 110, 111, 112, 113, 114,
115, 116, 121, 122, 123, 124, 125,
126, 140, 152, 192, 198, 199, 202,
205, 206, 212, 215
Mekke Şerifliği 104
Memluk-lar 38, 101
Merkur (yer adı) 149
Meyan Zohab 193
Mezopotamya 17, 78
Mısır 15, 17, 18, 27, 35, 38, 39,
40, 41, 52, 57, 60, 67, 70, 78, 79,
81, 83, 85, 86, 93, 101, 102, 103,
104, 105, 108, 112, 127, 136, 140,
161, 167, 168, 186, 191, 198
Milikan 149
Mir Muhammed 132
Mirdite 157, 167, 176
Mithat Paşa 53, 62, 75, 77, 84,
85, 87, 88, 91, 92, 93, 94, 95, 105,
127, 140, 198
Miyandevav 149
Muhammed Abduh 65
Muhammed Arslan 50
Muhammed b. Avn 101, 105
Muhammed b. Berekat 102
Muhammed Ebu'z-Zeheb 101
Muhammed el-Emîn 54, 61, 65,
68
Muhammed el-Esîr 52
Muhammed Hüseyin Merve 71

Muhammed Said Bessam 51, 56
 Muhammed Teşami 168
 Muhtara 82, 83
 Mukri-ler 130, 133
 Mûsâ Şerâre 71
 Mustafa Kamil 186, 187
 Musul 115, 131, 132, 133, 135,
 140, 141, 143
 Muş, 146
 Muvahhidîn 104, 105
 Müşir Ömer Fevzi 58, 73

N

Nablus 46, 71, 95
 Nakşibendî 136, 137
 Napoli 154
 Nasıra 46, 201
 Nasıruddin 66
 Naum Veqiharxhi 165
 Necef 16, 136
 Necib Bek Es'ad 86
 Necip Azurî 90
 Necit 38
 Nehri bkz. Şeyh Ubeydullah
 Nesturîler 132, 139, 146
 Novibazar 32

O

Ochsenwald (yazar) 22, 37, 102,
 103, 106, 108, 114, 121, 123, 124,
 159
 Ohri 158, 177
 Olson (yazar) 137, 138, 139, 142,
 145, 150, 151, 152
 Omman 38
 Ortodoks 25, 27, 31, 153, 163,
 164, 173, 185
 Osman Paşa 16, 136

Osmanlı 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21,
 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 35,
 36, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45,
 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54,
 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 65,
 66, 67, 68, 69, 70, 72, 73, 74, 77,
 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86,
 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95,
 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103,
 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110,
 111, 112, 113, 114, 115, 117, 118,
 119, 121, 122, 123, 124, 126, 129,
 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136,
 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143,
 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150,
 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157,
 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164,
 165, 166, 168, 169, 171, 172, 173,
 174, 175, 177, 178, 179, 180, 181,
 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189,
 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196,
 197, 198, 201, 202, 205, 206, 207,
 215
 Osmanlı Birliği 19, 35, 43, 49, 52,
 53, 59, 135, 191, 192, 196, 197
 Osmanlı Fakültesi 65
 Ömer Ahmet 65

P

Pan-Slavizm 16, 28, 29
 Papalık 154
 Paris Anlaşması 15
 Pashko Vasa 167
 Peç 158
 Petersburg 141
 Plava, 31, 183
 Plevne 29
 Prens Bib Doda 176

Preveze 158, 187
 Priştine 31, 32, 158
 Prizren 158, 175, 176, 189, 190
 Protestan 42, 43, 64, 80, 91
 Prusya 15, 68, 71
 Prut 29

R

Ragusa 186
 Rodos 63
 Romanya 30, 31, 32, 161, 170
 Rufâî tarikâtı 97
 Rumeli 31, 32, 157

S

Safevîler 130
 Salisbury (Lord, İngiliz devlet adamı) 32, 33, 50, 74, 75, 79, 80, 82, 84, 104, 109, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 182, 185, 204, 205, 206, 210, 212, 215
 Salmas 149
 Sardunya 155
 Sason 146
 Sayda 35, 63, 66, 68, 71, 87, 88, 89, 90, 92
 Schmidt-Neke 156, 159, 160, 161, 162, 165, 177
 Selim Serkis 86, 90
 Semih Paşa 143
 Servia 158
 Shukla (yazar) 22, 86, 109, 111, 116, 120, 121, 122, 126
 Sırbistan 29, 31, 32, 175
 Sırlar 31, 32, 183
 Sicilya 155
 Skene 9, 49, 50, 202

Slav-lar 27, 28, 30, 31, 153, 156, 161, 174, 176, 178, 179, 181, 185
 Sofya 30
 Soğanlı 135
 Soğukbulak 149
 Sorani Beyliği 130
 Stavrianos 159, 164, 167, 168, 170, 171, 178, 179, 181
 Suriye Hidivliği 53, 83, 84
 Süleyman Bezzi 71
 Süleymaniye 130, 137, 146
 Sünni 53, 54, 63, 68, 89, 129, 130, 148
 Süveyş Kanalı 60, 67, 78, 79, 93, 99, 105, 108, 198
 Şark Meselesi 15, 16, 21, 28, 29, 30, 33, 54, 79, 180, 197, 200
 Şebib Paşa el-Es'ad el-Vâilî 54, 66
 Şerif Galib 104, 105
 Şerif Hüseyin 50, 59, 101, 109, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 127, 140, 193, 198, 204, 205, 206, 210, 212, 215
 Şerif Sürûr 104
 Şeyh Ali 54, 66, 68, 114
 Şeyh Şamil 142
 Şii 54, 56, 63, 65, 66, 68, 101, 193
 Şikak (Kürt aşireti) 148
 Şir Ali 133, 142

T

Taif 105
 Tanzimat 17, 19, 41, 44, 45, 47, 50, 77, 81, 105, 135, 139, 157, 160, 164, 195
 Taşlıca 158
 Tebriz 141, 149, 150

Teke Türkmenleri 141
 Tepedelenli Ali Paşa 155, 158
 Teselya 32, 187, 188
 Tetova 31
 The Contemporary Review 22, 49,
 112, 121
 Thimi Mitko 167
 Times 22, 111, 112, 143
 Tosks 153, 156
 Trablus 35, 63, 65, 71, 74, 87, 95,
 98, 131, 172
 Tuna 29, 85

U

Ubeydullah (Kürt Şeyhi) 136,
 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143,
 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150,
 151, 152, 191, 193, 194
 Urma kalesi 152
 Urmiye 145, 148, 149, 150
 Ülgün 186, 188, 189, 190
 Üsküp 158, 190

V

Vahhabi 17, 39, 104
 Van 78, 132, 133, 139, 141, 142,
 143, 146
 Vatan Müdafileri (Ermeni örgütü)
 139
 Vecih Hüseyin Asirân 66
 Venedik 154

Y

Yafa, 71
 Yahya b. Sürûr 105
 Yakova 175
 Yanbu 102
 Yanya 131, 153, 155, 158, 159,
 169, 179, 187
 Yekaterina 26
 Yeni Bazar 158
 Yeniçeri 132
 Yeşilköy (Ayestafanos) 20, 27,
 170, 173, 175, 176, 177, 178, 180
 Yunan-lılar 15, 27, 31, 72, 153,
 156, 159, 176, 179, 181, 185, 187
 Yunanistan 155, 156, 161, 183,
 187, 188
 Yusuf Kerem 5, 53, 61, 67, 68, 71,
 72, 73, 90, 199

Z

Zahir el-Ömer 37, 38
 Zef Jubane 167
 Zem nehri 184
 Zeytin dağı 16, 136
 Ziya Paşa 58, 73
 Zohab Anlaşması 130
 Zohrab (İngiliz diplomat) 104,
 111, 112, 113, 115, 116, 117, 118,
 119, 120, 122, 123, 125, 126, 197,
 204, 205, 206, 210, 212, 213, 214



OSMANLI'NIN SANCILI YILLARINDA

ARAPLAR KÜRTLER ARNAVUTLAR

Dr. Abdurrauf Sinno

 SELENCE